

Пиримкул Қодиров

ҚАДРИМ

Қисса, ҳикоялар, эсдаликлар

**Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент—2007**

Нашр учун масъул
Муҳаммад Исмоил

Қодиров, Пиримқул

**Қадрим: Қисса, ҳикоялар, эсдаликлар — П.Қодиров, — Т.:
Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2007. —
168 б.**

Таниқли адиб, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Пиримқул Қодировнинг салмоқли романлари, бир-биридан ширали қисса ва ҳикоялари, теран пулицистик мақолалари Сиз азиз ўқувчиларнинг сеvimли асарларингизга айлангани шубҳасиз. Адибнинг ушбу тупламига олтмишинчи йиллар бошида ёзилган «Қадрим» қиссасининг қайта ишланган варианты, «Олов», «Илинж», «Жон ширин» ҳикоялари ва Ойбек, Зулфия, А.Қаҳҳор ҳақидаги ширин хотиралари киритилган. Ўйлаймизки, ушбу асарлар Сизни яна бир бор фикр-мулоҳазага, баҳсга чорлайди.

ББК 84 (5Ў)6

Қ 4702620201 –95 – 2007
М 352(04)–2007

ISBN 978-9943-03-104-3

**© Пиримқул Қодиров,
Ғафур Ғулом номидаги
нашриёт-матбаа ижодий
уйи, 2007 й.**

МУАЛЛИФДАН

Бундан қирқ беш йил муқаддам биринчи марта чоп этилган «Қадрим» қиссасининг ёзилишига ўша даврда мен оғриниб ҳис қилган ҳаётӣ муаммолар ва миллий гурур туйгулари сабаб бўлган эди. У вақтларда мустабид шўро тузуми тарихимизни, тилимиз, динимизни камситишдан ташқари, етакчи саноат корхоналарида замонавий техникаларни эгаллаб, ишлашга интилган миллий кадрларни, айниқса, қишлоқ ёшларини менсимас эди. «Ўзбеклар фақат далада кетмон чопишни яхши билади, катта саноат корхоналарида мураккаб техникалар билан ишлашни эглай олмайди», деган ақида кучли эди. Бу ақидани ва бошқа тўсиқларни енгиб ўтиб, катта саноат корхоналарида илғорлар сафида ишлаб юрган юрагида ўти бор ўзбекларимизни кўрсак кўнглимиз кўтариларди.

Жумладан, менинг раҳматли Жўра акам Бекободдаги металлургия заводининг энг мураккаб техника билан жиҳозланган мартен цехида минг даражали оловлар яқинида йигирма йил қандай маҳорат билан ишлаганини ўз кўзим билан кўриб, кузатган, илгари қишлоқда кўй боқиб юрган соддагина чўпон йигит бу улкан саноат корхонасида қадр-қиммат топиб, маънавий жиҳатдан таниб бўлмас даражада ўсганига гувоҳ бўлган ва шу асосда миллий ишчи кадрлар ҳаётидан бир қисса ёзиб, бизни камситувчи ақидаларнинг ёлғон эканини кўрсатмоқчи эдим.

Бу ижодий ниятни яхлит ва мароқли бир сюжет орқали амалга ошириш имконини берадиган ёрқин воқеалар ва тақдири менинг акам тақдирига ўхшайдиган ажойиб ёшлар Қашқадарё вилоятининг Муборак деган жойида катта конларни очган оловкорларнинг орасида учраб қолди.

1959 йилнинг ёзида Қарши билан Муборакнинг оралиғида топилган кондан жуда кучли газ отилиб чиққани ва етмиш-саксон метр баландликкача фаввора бўлиб кўтарилгани чиндан

содир бўлган ҳодиса экан. Уни жиловлашнинг иложини топгунларигача газ ёниб кетиб, афсонавий улкан бир аланга ўттиз чақиримгача узоқликларни ёритиб тургани «Правда востока» газетасида ёзилган эди. Бу улкан ёнғинни ўчиришда одамларимиз катта жасорат кўрсатганликлари ҳақида ахборот берилган эди.

Мен бу ҳодисада ечими топилмаётган ижодий режамнинг илк сюжетини кўргандай бўлдим. Газ кони очилган ўша жойларни бориб кўриш ва улкан ёнғинни ўчирган одамларнинг ҳаётини яқиндан ўрганиш мен учун энг муҳим заруратга айланди.

Поездга тушиб Муборак деган жойга бордим. Ҳозир бу ер катта саноат шаҳрига айланган. Аммо мен 1959 йилда илк бор кўрган Муборакда ҳали поезд бекати ҳам йўқ, фақат «разъезд» деган кичик бир манзил бор эди. Газ қидирувчилар темир вагончаларда яшар эдилар.

Мени ўша пайтда Муборак газ қидирувчиларининг бошлиғи бўлган Фуломов деган ўттиз беш ёшлардаги азамат бир йигит кутиб олди (Қиссада мен уни ўз насаби билан тасвирлаганман). Ниятимни айтган эдим, унга маъқул бўлди. Катта газ кони қандай топилгани ва улкан ёнғин қандай ўчирилганини барча тафсилотлари билан сўзлаб берди. Мени бу воқеа содир бўлган жойга ўз машинасида олиб борди, ёнғин пайтида оқар сув олиб келиш учун қазилган ариқ ўзанини, портловчи моддани махсус вагончада ёнғин тубига йўналтириш учун қурилган муваққат темирйўл кўтармасини кўрсатди. Ёнғин ўчирилгандан кейин инсон иродасига бўйсинган газ мустаҳкам бетон ва пўлат қопқоқлар билан маҳкам беркитилган эди.

Фуломов менга сўзлаб берган жуда кўп тафсилотлар ва ёнғинни ўчириш жараёни ҳаётда қандай юз берган бўлса, қиссада ҳаммаси аслидай кўрсатилган. Айниқса, ҳарбий қисмдан танк чақирилгани, ёнғин тубидаги қувурни текислаш учун ўқ отилгани, бироқ танк ҳам, унинг ўқи ҳам қилолмаган ишни жасур инсон уддалагани афсонага ўхшайди. Лекин булар ҳам чиндан содир бўлган ҳодисалар эканини мен бир ҳафтача воқеа иштирокчилари орасида юриб, ҳаммасини ўз кўзи билан кўрган, беҳад мушкул ишларни қойил қилиб адо этган одамларнинг ўзларидан эшитдим.

Афсонани эслатадиган мана шу шиддатли воқеалар жараёнида қишлоқдан газ конларига келиб ишлаётган икки ёш қалб – Искандар ва Зулайҳонинг мактабда бирга ўқиган пайтларидан бошланган муҳаббатлари халоскор бир кучга айланади. Уларнинг энг оғир ҳаётий синовлардан чиниқиб ўтишларига ва ёнғин пайтидаги ўта хатарли вазиятларда жасорат кўрсатишларига қалбларини тўлдирган муҳаббат ва садоқатлари ёрдам беради.

Ҳозир истиқлол даврида Искандар ва Зулайҳога ўхшаб янги конлар очаетган, улкан корхоналарда энг мураккаб замонавий техникаларни жасорат ва маҳорат билан бошқараётган ёшларнинг сафи беқиёс даражада кенгайди.

Бугунги китобхонлар, айниқса, ёшлар бизнинг авлодга мансуб бўлган Искандар ва Зулайҳоларнинг қалб бойликларидан ва ибратли ҳаётий тажрибаларидан баҳра оларлар, деган умидда «Қадрим» қиссасининг янги нашрини жузъий таҳрир ва тўлдиришлар билан уларга тақдим этаман.

2006 йил 7 июнь.

ҚИССА

ҚАДРИМ

1

Мен илгари «отангга тортибсан» деган сўзларни кўп эшитардим. Ўз вақтида менга бу гап жуда ёқар эди. Чунки отам ҳеч ким билан сани-манга бормаган, кетмон чопишми, ўроқ ўришми, мол боқишми, юк ташишми, нима иш бўлса қилиб кетаверадиган заҳматкаш одам эди, уни хушлайдиган кишилар кўп эди. Ўзи ҳам беозор, мўмин болаларни яхши кўрар эди.

«Фалончининг ўғли жуда қобил бўлибди-да, куни билан тинмайди, гап қайтаришни билмайди, ўзидан катта нима иш буюрса қилади» деяверса, менинг ҳам шундай бўлгим келаверарди.

Китоб ўқишим, болалар билан ўйнашим керак бўлган пайтларда ҳам ўтинга борардим, ё сигирга ўт ўрардим, ёки томорқада отам буюриб кетган ишни қилардим.

Қўлимга кетмон олганимда неча ёшда эканимни аниқ билмайман. Фақат шуниси эсимдаки, бир кун ойим укаларим билан бўлиб чопиққа чиқа олмади. Бригадир дўқ қилиб келди. Кейин ойимнинг ўрнига мен чиқдим. Дарсимиз кечки сменада эди. Ишлаб-ишлаб, ўқишга бордим. Ёмон чарчаган эканман, тарих дарсида ухлаб қолибман. Бир вақт кўзимни очсам, тепамда ўқитувчи ажабланиб турибди. Атрофда болалар куляпти. Фақат бир қатор олдинда ўтирадиган Зулайҳо ўрнидан туриб, алланечук қизариб:

— Нега куласизлар?— деди.— Осонми, ахир, Искандар ҳозир даладан келди...

Мен Зулайҳонинг меҳрибонлигини ўшанда бир сезган эдим. Ўша куни менинг ҳам юрагим ғалати бир меҳр

билан тўлиб-тошган эди. Лекин мен бунинг сабабини билмасдим. Кейин, очигини айтсам, мен Зулайҳодан ҳайиқардим. У илмий мудиримизнинг қизи эди. Гап бунда ҳам эмас. Биз икковимиз юзма-юз турсак, Зулайҳо ўғил боладай дадил гапирар эди, мен қиз боладай тортиниб, гапимни йўқотиб кўярдим. Унинг ўткир қиз эканини ҳамма тан олар эди.

Еттинчини битирган йилим менинг отам қаттиқ бел оғриқ бўлиб, ишга ярамай қолди. Ёзи билан мен унинг ўрнига чопиққа чиқиб юрдим. Томорқада ҳам кўпроқ ўзим ишладим.

Бир куни янги ўқув йилига китоб-дафтар олмоқчи бўлган эдим:

– Искандаржон, — деди отам. — Жўжабирдай жонмиз. Менинг аҳволим бу. Энди етти йил ўқидинг, бас...

Мактабни, мактабдошларимни ҳар қанча қўмсасам ҳам отамнинг раъйини қайтара олмадим. Синфдошларим саккизинчида ўқий бошлаган куни мен белимга этак боғлаб теримга тушиб кетдим. Билмайман, орадан неча кун ўтдийкин. Бир кун оқшом даладан келиб юз-қўлимни юваётган эдим, кучук ҳуриб қолди. Укам чиқиб Зулайҳо билан бир синфдошимни бошлаб кирди. Мен суюниб кетдим, шоша-пиша артиниб, уларга қараб чопдим.

Лекин улар мен билан жиддий саломлашишди. Зулайҳо ерга қараб, ўзининг ёшлар ташкилотидан келганини айтди ва нега ўқишга бормаётганимни сўради.

Мен сўрида кўрпа-тўшак қилиб ётган отамга бир қараб олдим, сўнг тутила-тутила воқеани айта бошлаган эдим:

– Ким у? Бу ёққа чақир, — деди отам. — Қани келинлар, қизим, бу ёққа чиқинглар.

Зулайҳо сўрининг олдига бориб, отам билан сўрашди, лекин юқорига чиқишдан уялди. У мулойимлашиб қолган эди.

– Нима бўлди, ота, доктор чақирайликми? — деди.

– Докторга ҳам қаратдик, қизим, дору дармон ҳам қилдик. Иллат суякда. Бел тамом бўлган. Беш кунлик умримиз борми-йўқми, ўғилнинг ҳузурини ҳам кўриб кетайлик...

Зулайҳо отамнинг озгин, кўкимтир юзига ва жағи билан бирга мажолсиз қимирлаётган сийрак соқолига жим қараб турар эди.

Кейин Зулайҳо менга юзланди, чироқ ёруғида кўзлари ҳаддан ортиқ йилтираб кетди.

Мен уларни кузатиб чиқдим. Кўча жуда қоронғи эди.

— Хайр бўлмаса, Искандар,— деди Зулайҳо. Унинг менга ачинаётганини товушидан сездим. — Биз сени унутмаймиз.

Бу гапга четдан қулоқ солган одам кулиши мумкин: биз бир қишлоқдамиз, Зулайҳо билан ҳали кўп кўришамиз. Лекин энди икковимиз илгаригидай бир партада ўтира оламизми? Гўдакларча самимият билан бирга юра олармиканми? Энди ҳаёт мени қаёққа олиб кетади-ю, Зулайҳонинг ҳаёти қанақа бўлади? Мен унинг гапидан мана шундай бир маъно сезар эдим. Томоғимга алланарса тикилиб, зўрға гапирардим:

— Хайр, Зулайҳо! Мен ҳам унутмайман... синфимизни.

— Агар қийналсанг... ёрдам керак бўлса, бизга айт.

— Хўп.

Лекин мен қийналган пайтларимда ҳам ҳеч кимга ҳеч нарса деган эмасман. Зулайҳо менга нима ёрдам бера оларди? Теримда улар хўжаликка ёрдам беради. Ўтоқда ҳам. Китоб ўқиш ёки у-бу ёзишга, барибир, қўлим тегмайди. Кўпроқ радио эшитаман...

Шунинг учун мен Зулайҳо билан жуда кам учрашар эдим. Эшитишимча, унинг бир акаси геолог экан. Ўшанинг гапи билан Зулайҳо геология техникумига ўқишга кирибди. Бир йил ёзги каникулга келганда боғ кўчада учрашиб қолдик. Ихчамгина кофта кийган, юзлари оқарган. Кўзимга жуда бошқача, ниҳоят гўзал кўриниб кетди. Уялиб, «сизсизлаб» сўрашдим. У мени «сиз»лаб гапиришдан қийналгандай:

— Отанг...из тузалиб кетдиларми?— деди.

— Шукур, дурустлар,— дедим. Лекин отамнинг ногирон бўлиб қолганини, хўжалик бир оз нафақа бераётганини айтиб ўтирмадим.

Икковимиз ҳам тупроқли йўлга тикилиб беш-олти қадам жим бордик.

– Энди шунақа қилиб юра берасизми? – деди Зулайҳо.

– Чекимга тушгани шу экан-да.

– Чекингизга фақат кетмон тушибдими? Атрофингизга қаранг. Сиз тенги болалар механизация мактабида ўқияпти. Машина билан пахта теряпти.

Мен отамдан эшитган бир мақолни отамдай мулоимлик билан айтдим:

– Ҳа, энди ҳар ким суйган ошини ичади-да.

Бирдан Зулайҳонинг аччиғи келди:

– Сизнинг суйган «ошингиз» қобил-мўминликми? Ёлғон!

Мен бошимни эгиб, чурқ этмай борар эдим. Зулайҳо мени «доим бир гапдан қоладиган йигит» деб уришиши ҳам мумкин эди. Лекин унинг овози бўғилди, менга озор берганидан ачиндими ёки бошқа сабаб бўлдими, хуллас, қийналиб гапирди:

– Сиз мустақил одам эмассиз! Сиз бир жонсиз вагонга ўхшайсиз. Биров паровоз бўлиб тортмагунча ўрнингиздан жилмайсиз!..

Зулайҳо яна аллақанча аччиқ гапларни айтди-ю, бошқа кўчага бурилиб кетди.

Зулайҳонинг гаплари юрагимга наштар бўлиб санчилиб қолди. Бу гаплар ноҳақ бўлганида мен ҳаммасини унутиб юборар эдим, наштарни суғуриб олиб ташлардим. Лекин улар бежиз айтилган эмас эди, мен буни ич-ичимдан сезардим, ўзимни қўйишга жой тополмасдим.

Менинг авзойимни уйдагилар ҳам сезибди. Отам бирикки марта: «Нима қилди?» деб сўради. Лекин бир ёғи Зулайҳога, бир ёғи отамга боғлиқ бўлган дардни мен қандай айтай?

Ўша кезлари қишлоқ фаоллари ўқишни истаган ёшларнинг рўйхатини тузиб, раисдан тасдиқлатишга ҳаракат қилиб юрар эдилар. Отам яна бир марта:

– Нимадан хафасан?– деб қадалиб сўрагандан кейин, мен ёрилдим. Етти йил ўқиганим зое кетганини, билган нарсаларимни ҳам унутиб юбораётганимни, тенгқурларимдан ажралиб қолаётганимни айтдим.

Отам ҳам ўйланиб қолди. Кечқурун айвонда унинг онам билан маслаҳатлашаётганини сездим.

— Баҳри ҳам балодай ишлайдиган бўлиб қолди,— дерди онам. Баҳри менинг ўн беш яшар синглим эди.— Борса бора қолсин.

Кейин отам раис билан ҳам гаплашибди. Фаоллар тузган рўйхатга биноан кўп одам механизаторликка ўқишни истар экан. Ошпазлар мактабига ҳам талаба сўрашган экану, ҳеч ким боришга кўнмаётган экан. Раис отамга айтибди: «Искандар қобил йигит; бориб тушунтиринг, шу мактабга борсин», депти. «Келажакда катта ошхоналар қурамиз, нонини мой билан ейди», депти. Отамга бу гап жуда маъқул тушибди.

Лекин мен умримда ошпаз бўламан деб ўйламаган эдим. Ундан кўра механизаторлар мактабига борганим яхши эмасми?!

Зулайҳонинг шу тўғридаги гапи эсимга тушди-ю, гашим келди. Механизаторликка ўқисам унинг гапига кирган бўламан. У паровоз бўлади-ю, мендай жонсиз вагонни жилдирганга чиқади.

— Ўғлим, кўп ўйлама,— деди отам.— Бол ушласанг бармоғингни ялайсан. Гўшт-ёғнинг ичида бўласан...

Мен кўндим. Фақат бол ушлаб бармоғимни ялаш учунгина эмас. Йўқ, Зулайҳога ўчакишиб ҳам «хўп» дедим. Мен унга ўзимнинг мустақил одам эканимни бир кўрсатиб қўймоқчиман. Яна аччиғини келтириб, ўшандаги гапларининг аламини олмоқчиман.

2

Мен кетганимдан кейин отамнинг касали яна зўрайибди. Мактабимиз вилоят марказида эди. Қишга яқин қора хабар келди. Ўша куни етиб бордим. Отам тўрда энгаги боғланганича ухлаб қолгандай сокин ётибди. Лекин бу сокинлик энди абадий...

Хўжалик ёрдам берди, дурустгина маросим қилиб кўмдик. Уйни сал тинчитдиму яна қайтиб кетдим.

Мусибатли кунларда киши майда-чуйда хафачиликларга аҳамият бермай кўяр экан, кўнглига яқин киши-

си билан дардлашгиси келар экан. Мен энди Зулайхонинг аччиқ-чучук гапларини унутган эдим, кўпроқ унинг жонкуярлигини эслар эдим.

Ўша маҳалларда биз томондаги қуруқ чўллар кун сайин жонланиб борар эди. Кечалари чўлдан ўтиб қолсангиз вишка чироқлари ерга тушган хулкарларга ўхшаб порлаб турарди. Узоқларда ўт сачратиб қувур пайванд қилишарди. Каттадан-кичик ҳамма газ тўғрисида гапирарди. Чўлда ишлагани вагон-вагон одам келарди.

Зулайхонинг акаси ҳам шу ерларда газ кони очаётган эмиш, деб эшитдим. Кейин Зулайхонинг ўзи ҳам техникумни тамомлаб акасининг олдига ишга келибди. Буни менга ошпазлик мактабини битириб қайтган куним айтишди.

Қизиқ: мен уни соғинардим, лекин юз кўришишдан кўрқардим, эҳтимол, биров билан бўлиб кетгандир, деб ўйлардим.

Раис ваъда қилган ошхоналар ҳали қурилмабди. Келган кунимнинг эртасига қишлоғимизнинг бригадири мени дала шийпонига чақирди. Хўжаликнинг энг катта шийпони шу ер эди.

— Энди сен бир ҳунарингни кўрсатасан,— бригадир сўйиб нимталаб қўйилган қўй гўнтини кўрсатди.— Тушда меҳмонлар келадиган. Мана бу лаҳмлардан кабоб билан ош қиласан. Қозон иккита. Ошпазимиз Тўти хола жавоб олиб кетган. Катта қозонда чопиқчиларга макарон шўрва пиширасан.

Мен оқ қалпоқ, оқ халат кийиб, ишга тушиб кетдим. Помидор билан бодрингни жимжимадор қилиб кесиб ғалати салатлар ясадим. Битта қовунни абажурга ўхшатиб сўйиб, пўчоғидан тўр ясаб, саданинг шохига илиб қўйдим.

Мактабда нимани ўрганган бўлсам, шуни намойиш қилгим келар эди. Биринчи даража ресторанлардагидай стол тузамоқчи эдим, қошиқ билан пичоқни бир томонга, санчқини иккинчи томонга қўймоқчи эдим. Лекин, афсуски, шийпонда санчқи йўқ экан. Стол масаласига келганда, бригадиримиз сўрига шойи кўрпачалар тўшаб, ўртага хонтахта қўйди.

Кун иссиқ. Бир қозонда макарон шўрва қайнаяпти. Иккинчисида ошнинг зирвагини қиляпман. Кўмир ёқиб, кабоб пиширяпман. Ёрдам берадиган одам йўқ. Роса сув бўлиб кетдим.

Тушга яқин иккита енгил машинада меҳмонлар келишди. Дастурхон ясатилган эди.

– Тез бўл, қўлларига сув қуй, – деб қолди бригадир. Мен кабоб елпиётган эдим.

– Ариқ яқин-ку, – дедим. – Кабоб куйиб кетади.

– Э, меҳмонларни қўзғатиб нима қиласан? Обдастани ол. Ана дастшў, тез. Ариқдан одамлар сув ичади!

Мен кабобни ўтдан олиб қўйдиму сочиқни елкамга солиб, обдаста кўтариб чиқдим. Меҳмонлар сўрида ўтирган экан. Бир қўлимда обдаста, бир қўлимда дастшў, сўрининг четида туриб, қўлларига сув қуя бошладим.

Бир-икки киши саданинг шохига илинган абажур – қовунга қизиқиб қараётган экан. Раисимиз менинг ошпазликка ўқиганимни айтган бўлса керак, мен қўлига сув қуяётган семиз киши раисга гап қотди:

– Ошхонангиз йўқ-ку, бу йигитни бизга бера қолинг, – деди. Сўнг менга юзланди: – Қалай, тумандаги катта ошхонада ишлайсанми?

Мен «раис акам биледи» дегандек кулимсирадиму меҳмоннинг қўлига сочиқ тутдим.

– Ўзимизда ишлайди, – деди раис.

– Э, қўйсангиз-чи. Даладаги иссиқ овқатни Тўти холалар ҳам қилаверади.

– Сиздақа меҳмонларнинг овқатини-чи? – деб кулди раис.

Шундан сездимки, мен истасаму меҳмон астойдил сўраса, раис туманга кетишимга рухсат беради.

Ёшроқ бир меҳмоннинг қўлига сув қуя бошладим. Бу меҳмон кўзини ариқнинг нарғидан олмас эди. Бирдан у қўлини ювишдан тўхтади, бригадирдан:

– Ана у қиз ким? – деб сўради.

Мен ҳам ўгирилиб қарадим. Юпқа оқ кигиздан қалпоқ кийган хушқомат қизни аввал танимабман. Бирдан кўз-кўзга тушди-ю, Зулайҳони таниб, аъзойи баданим

титраб кетди. Бир лаҳза ундан бошқа ҳеч ким кўзимга кўринмай қолди. У раис билан саломлашгани, бригадир уни овқатга таклиф қилгани қулоғимга гўё узоқдан эшитиларди.

— Раҳмат, мен ойимларни кўриб кетмоқчи эдим,— деди Зулайҳо ва ўтиб кетди.

— Қани, сочиқни беринг,— деди меҳмон йигит менга. Ҳушим ўзимда йўқ, сочиқ деб ифлос сували дастшўни узатибман.

Кимдир:

— Ошпаз ошиқ!— деган эди, ҳамма хахолаб кулиб юборди.

Шу пайт Зулайҳо менга ўгирилиб қаради. Кўзлари олов бўлиб ёняпти. «Мени шу аҳволда кўриб уялди», деган ўй юрагимни ғажиб ўтди.

Дастшў билан обдастани ерга қўйдиму ошни баҳона қилиб ичкарига кириб кетдим.

Хаёлим қочиб кабобни қайиш қилиб қўйибман. Ош ҳам тирик бўлибди.

— Мақталган келин тўйда уялтиради,— деб бригадир мени баттар изза қилди.

Меҳмонларни кузатдик. Бригадир ошхонага кириб менинг юзимга қараб турди-ю, кейин белбоққа бир оз гўшт-ёғ тугиб берди:

— Ма, ойингни суюнтир.

— Йўқ, раҳмат.

— Ол энди, ҳали ҳужжат топширганинг йўқ, меҳнат ҳақинг бу.

Тугунчани қўлтиғимга қисиб, кун оққанда боғ кўчадан бормоқда эдим. Кўнглим хира. «Ошпаз ошиқ» деган сўз ўзимга ҳам кулгили туюларди. Ошиқликни-ю, Зулайҳога ўзимни мустақил кўрсатаман, деб чиранишни менга ким қўйган эди? Зулайҳо қайда-ю, мен қайда!

Боғ кўча билан чўлдан ўтадиган катта йўл бир-бирга туташган жойда бир туп бақатерак бор эди. Бошимни кўтариб қарасам, теракнинг соясида Зулайҳо турибди. Икки кўзи катта йўлда. Чўлга қайтиб кетмоқчи бўлиб машина кутаётган бўлса керак.

Юрагим така-пука бўлиб кетди. Қандай қилиб унга яқинлашганимни билмайман.

Зулайҳо қадам товушини эшитиб, ўгирилиб қаради. Бояги кигиз қалпоғини буклаб қўлтиғига қисиб олган.

— Ҳа, сизмидингиз?— деди.— Жуда қовоғингиз солиқ, ошингиз меҳмонларга ёқмабди шекилли?

Мен беш-олти қадам берида тўхтадим:

— Салом, Зулайҳо.

— Салом,— деди у ҳам.— Кўп хафа бўлманг. Ёғлиқ иш топибсиз-ку.

Унинг истехзоси менга оғир ботди. Бурилиб кетар эканман:

— Ёғлиқми, ёғлиқ эмасми, ишқилиб, меҳнатнинг айби йўқ,— дедим.

Зулайҳо ёнимга етиб келди-ю, қўлтиғимдаги тугунчани олди:

— Бу-чи?— деди.— Деҳқоннинг косасига тушмасдан, сизнинг белбоғчангизда нима қилиб юрибди?

Мен тугунчакни унинг қўлидан олдим:

— Меҳнат ҳақим бу.

— Ҳа, аввал меҳнат ҳақим деб киллаб оласиз. Кейин нафсим деб нимталаб оласиз.

— Оғзингизга қараб гапиринг! Ҳалол ошпазлар ҳам оз эмас.

— Об-бо!— деди Зулайҳо заҳарханда қилиб.

Жоним чиқиб кетди. Умримда бировга бақирмаган эдим, Зулайҳога бақириб бердим:

— Менда нима қасдингиз бор? Нега ҳадеб юрагимга наштар санчасиз?!

Зулайҳо менинг худди шундай бақириб-чақиримини истагандай жим қараб турар эди.

— Нега менга нуқул пичинг қиласиз?

Зулайҳо қўлтиғидаги кигиз қалпоқни қўлига олиб жижимлади-ю, кўзларимга тикилиб, паст товуш билан:

— Негалигини билмайсизми? — деди.

Менинг шаштим қайтди.

— Зулайҳо, мени ўз ҳолимга қўйинг!— дедим.— Бари бир, мен сизга муносиб бўла олмайман.

Зулайхонинг кўзларида ёш ҳалқаланди:

– Сиз аввал ўзингизга муносиб бўлинг! Шундай фидокор одам, шундай меҳнаткаш, камтар... Наҳотки тушунмасангиз? Қўлларингизга қаранг. Чучвара тугадиган қўлларми бу?.. Э, боринг-э!..

Зулайҳо қўл силтади-ю, катта йўлга қараб кетди.

Унинг кутилмаган мақтови, яна тагин куюниб, йиғлагудай бўлиб гапиргани кўнглимни юмшатиб, хаёлларимни бутунлай бошқа йўлга солиб юборди. Демак, Зулайҳо мени шунча вақтдан бери унутмай юрганига сабаб бор экан-да. Камтар, меҳнаткаш, яна нима эди?

Мен қўлларимга қарадим. Кетмончининг ўғлиман, ўзим ҳам кўп кетмон чопганман. Ҳар панжам бир неча қадоқ келади. Ажабо! Зулайҳо мени шунчалик қадрлар экану мен билмас эканманми? Ўз қадрини билмаган, ўзганинг қадрини билмайди, деганлари шуми? Мен жадаллаб унга етиб олдим.

– Зулайҳо, шошманг. Менга қаранг. Хўп, ана... Нима қил дейсиз, бўлмаса?

– Ўзингиздан сўранг!

Шу пайт машина овози эшитилди. Зулайҳо катта йўлга аланглаб қаради. Лекин машина кутилмаган томондан келмоқда эди.

3

Зулайҳо иккиовимиз боғ кўча томонга ўгирилдигу лол бўлиб қолдик.

Қинғир-қийшиқ пахсадеворлар орасидан ўн тўққиз тоннали зўр «ЯЗ» машинаси келмоқда. Унинг кузови ўрнида катта кулранг цистерна бор. Мен кейин билдим, бу машина газ конларига махсус суюқликлар ташир экан.

Ҳайдовчи йигит ҳам, унинг ёнида ўтирган бир аёл ҳам баланд кабинада жуда кичик кўринар эдилар. Машина шунчалик катта эдики, боғ кўчага сиғиб-сиғмаётгандай туюлар, ҳозир бориб пахсадеворга уриладиганга ўхшар эди. Зулайҳо машинага хавотирланиб қараб турар эди.

Лекин ҳайдовчи жуда уста йигит экан, машинасини хатарли жойлардан ҳам бешикаст олиб ўтди. Фақат баланд цистерна девор оша майишиб турган шафтоли шохига тегиб кетди. Пишган шафтолилар дув тўкилди-ю, цистерна устида пачақланиб, кўча тупроғига юмалаб тушди.

Зулайҳо икковимизнинг гапимиз оғзимизда қолди, машина эргаштириб келаётган чангдан қочиб катта йўлнинг нарёғига ўтдик.

Ҳайдовчи бизни кўрди-ю, машинасини чанг чиқмайдиган шувоқзор орқали елдириб, катта йўлга чиқарди ва қаттиқ тормоз берди. Шу пайт, назаримда, ер титраб кетди.

Ҳайдовчи кабина эшигини очиб, Зулайҳога қувониб қаради. Мени кўрса ҳам, эътибор бермади.

– Катта йўл турганда бу нима қилганингиз?– деди Зулайҳо унга аччиқ қилиб.

Шундан сездимки, улар бир-бирларини яхши билишади. Ҳайдовчига синчиклаб қарадим: келишган, жингалак соч, қоп-қора бир йигит. Зулайҳонинг гапига жавобан беозор кулимсиради:

– Сизни тўғри қишлоқдан олиб чиқмоқчи эдим. Бўлмади.

Зулайҳо мен билан тезгина хайрлашди-да, кабинага қараб кетди. Машинага чиқаётиб кабинадаги аёлдан сўради:

– Юкларинг йўқмиди?

– Юкни тушириб келяпмиз,– деди аёл.– Юк билан бу кўчадан юргани қўярмидим. Даврон, кетдик!

Машина қўзғалди. Кабинанинг нариги четиде ўтирган Зулайҳо менга яна бир қаради. Нимадир демоқчидай, лекин айтолмай кетгандай кўринди.

Мен чўл билан воҳанинг чегарасида турибман. Улкан машина Зулайҳони чўл бағрига олиб кириб кетмоқда. Машинами ёки довурак ҳайдовчи Давронми?

Бу ўйдан кўксимда бир нарса ўт олди-ю, борлиғимни ўртаб юборди. У йигит Зулайҳони севади. Зулайҳо-чи? У йигит Зулайҳо учун жонини беришга тайёр. Мен-чи? Мен Зулайҳони деб нима қилдим? Нима қила оламан?

«Ўзингиздан сўранг», деди. Мен ҳозир у билан бирга бўлишни истайман. Қани энди яна бирга ўқисак. Ёки бирга ишласак. Ёки Зулайҳонинг кетидан борайми?

Мен чўчиб воҳага қарадим. Офтобда қовжираб ётган чўлга нисбатан қанчалик гўзал! Воҳа билан чўлнинг чегараси кўзимга ҳаёт билан ўлимнинг чегарасидай кўриниб кетди. Бу чегарадан қандай ўтаман? Қадрдон жойларни қандай ташлаб кетаман?

Чўлга қарадим: саргайиб, безрайиб сукут этади. Фақат узоқларда бир вишка кўринади-ю, бояги машинанинг чанги кўзга ташланади. Бу қовоғи солиқ ерларда мени мавҳумлик кутади... Фақат мавҳумликми ёки Зулайҳо ҳам кутади? Шу вақтгача мени унутмаган Зулайҳо...

Ҳозир ёнимда бўлса, у нима дер эди?

«Чўлда мен ишляпману қиз болача эмасмисиз», дер эдим?

4

Куюш тиккада. Газчиларнинг шаҳарчасида дарахт йўқ. Оёқ таги қум.

Май байрамида кийган оқ кўйлагимни, кулранг коверкот шимимни ва оқ брезент туфлимни кийиб олганман. Бошимда корейсча қамиш қалпоқ. Қўлимда фанер чамадончам. Оёгим қумга ботганда қумнинг иссиғи брезент туфлидан ўтиб жизиллаб тегади. Терлаб-пишиб, атрофга аланг-жалаңг кўз ташлаб бораман.

Бир жойда темир цистерна бор экан, беш-олтита хотин-халаж челақ кўтариб навбат кутиб турибди. Сув танқис шекилли. Аёллардан бири менга қараб:

– Истараси иссиққина йигит экан,— деганини эшитдим.

Бу гап менга салқин шабададай ором берди. Кўкрагимни кериб, ён-веримга кўз ташладим. «Зулайҳо қани, бир кўриб қўйсин», дегим келди.

Оқланган бараклардан бирининг тепасида ўнгиб кетган байроқчалар ҳилпирар эди. Муборак газ разведкасининг идораси ўша ерда экан.

Бошлиқнинг кабинетига кирдим. Фуломов деган разведка бошлиғи офтобда қорайиб пишган, ўттиз беш ёшлардаги киши экан.

— Ўтиринг,— деди.

Қўрқа-писа стулга ўтирдим.

Фуломов ҳужжатларимни кўрди-да:

— Ошпазликка ўқиган экансиз, қандай жавоб беришди?— деди.

— Мен... Олдин ошхона қурилади дейишувди. Қурилмабди. Кейин тумандаги ошхонага оламиз дейишди, мен буёққа келдим.

— Қишлоқда кимингиз бор?

Онам эсимга тушди. У билан хайрлашиш жуда оғир бўлган эди. Мен: «Топганимни сизга юбориб тураман», деб уни юпатмоқчи бўлганимда, «Синглинг икковимизнинг топганимиз ҳам бўлади бизга», деб кўзига ёш олган эди. Менинг фикри-зикрим Зулайҳо билан банд бўлиб қолганини сезган бўлса керак. Мушфиқ она! Мен ўқишдалигимда ҳам ўрнимни билдирганмас. «Биринчи ойлик теккан куниеқ бориб хабар оламан», деб ният қилдим:

— Онам борлар,— дедим Фуломовга.

— Туманда, соя-салқин жойда ишлаганингиз яхши эмасмиди? — деб Фуломов менга тикилди.

Мен буни бошқача тушундим, ҳафсалам пир бўлиб:

— Сизларга одам керак эмасми? — дедим.

— Керак. Лекин бизга чўлда ишлайдиган забардаст ишчилар керак. Ошпаз ўзимизда ҳам бор.

— Ўртоқ бошлиқ, мен унча забардаст бўлмасам ҳам... сиздан сўрайман. Шу вишкалардан энг каттасига юборинг мени.

— Пармаловчига шогирд тушасизми?

Мен дадилландим:

— Бўпти! — дедим. — Ишқилиб, энг катта газ конига юборсангиз бўлди.

Фуломов гавдамга қараб бир оз иккиланиб турди. «Уддалай олмассан» дегандай қилди.

— Ўртоқ бошлиқ, мен қаттиқчилик кўриб ўсганман. Мана, қўлларимга қаранг.

Беш қадоқлик муштларимни стол устига қўйган эдим, Фуломов кўлди.

Кейин ётоқхонага ордер ва коржомага қоғоз қилдириб берди. Шу қоғозларни олиб, қувониб коридорга қайтиб чиқдим.

Қаршидаги эшикнинг «Геология бўлими» деган ёзувига кўзим тушди. Сунг бирдан эшик очилди-ю, Зулайҳо чиқиб келди. Мен жойимдан жилолмай қолдим.

Мени кўриб Зулайҳо ҳам таққа тўхтади:

– Ие, ҳа?

Мен ўзимни йўқотиб қўйдим:

– Энди, шу... нони-насиб...

Зулайҳо яқинроқ келди.

– Ишга кирдингизми? Қани? – деб қоғозларимни ўқиб кўрди ва бирдан қувониб кетди. – Э, табриклаймиз!.. Юринг, комендантни ўзим кўрсатаман.

«Мен ҳам Зулайҳони қувонтирадиган кун бор экан-а!» – деб кўнглим тоғдай ўсиб боряпман.

Лекин ташқарига чиқишим билан ҳалиги ҳайдовчи йигит – Даврон учраб қолса бўладими! Бу сафар хийла яхши кийинган, соқол-мўйловини ҳозиргина қирган. Зулайҳони кўриб, лабида тутаб турган папиросини даров қўлига олди. Зулайҳога қараб, ўнғайсизланиб:

– Мен сиз томонга бораётувдим,– деди.

– Келинг. Хўш?

– Ҳа, шу...– деб Даврон менга кўз қирини ташлади.

Шундан сездимки, у Зулайҳо билан ёлғиз гаплашмоқчи. Кўксимда яна юракни ўртовчи рашк аланга олди. Давронга еб юборгудек бўлиб қарадим.

Зулайҳо шошиб икковимизга барабар мурожаат қилди:

– Аввал танишинглар.

Даврон менга қўл бера туриб, яна Зулайҳога юзланди:

– Укангизми?

Мен ток ургандай қўлимни ундан силтаб тортдим. Зулайҳо ерга қараб изоҳ берди:

– Йўқ. Искандар билан бирга ўқиганмиз.

Даврон хатосини тузатмоқчи бўлиб менга яхши гапиришга уринди:

— Э, сиз ҳам техникумни битириб келдингизми?

Шу пайт мен унинг билагидаги татуировкасини кўриб қолдим. Ханжарга ўралиб турган узун илон унинг мускуллари билан бирга қимирлади.

— Йўқ, мактабни битирдим,— дедим истар-истамас.

— Ҳа, демак, газеталар ёзгандек, аттестат билан ишлаб чиқаришга...

Мен индамадим, шу билан гуё «ҳа» дедим. Зулайҳо Давронга қараб:

— Мен комендантни кўрсатмоқчи эдим,— деди.

Биз кетар эканмиз, Даврон сергакланиб, папиросини яна лабига қистирди, икки кўлини шимининг чўнтагига тиқиб, елкаларини қисди. Кейин папиросини лабининг у бурчидан бу бурчига ўтказди.

Мен нарироққа бориб ўгирилиб қарасам, унинг олдида дуркун бир йигит турибди. Иккови биз томонга қараяпти. Даврон менинг ўтирилганимни кўриб, оғзидаги папирос қолдиғини куч билан пуфлаб юборди ва беш-олти метр нарига туширди.

Зулайҳога қарадим.

— У одам, ким?

— Ҳайдовчи,— деди Зулайҳо,— нима эди?

— Сизга қараши ёмон.

— Ўзи шунақароқ. Бир вақтлар қамалиб чиққан.

— Ўғрилиқ қилибми?

— Йўқ, пичоқлашиб.

Зулайҳонинг осойишта юзига қараб танг қолдим. У хатарли одам билан гаплашиб юрганини бутунлай сезмаётганга ўхшарди.

— Зулайҳо, сиз эҳтиёт бўлинг. Қозонга яқин юрсанг қораси юқади, деган гап бор.

Зулайҳо менинг бир гуноҳимни кечиргандай кулимсиради:

— Одам қозондан сал фарқ қилади, Искандар,— деди. Сўнг олдинда турган баракни кўрсатди:— Комендант мана шу ерда. Хўп, жойлашинг бўлмаса...

Шундай деб у идора томонга қайтиб кетди.

Ишчилар ётоқхонаси. Каравот ва тумбочкалар. Ўртада стол ва стуллар. Деворда қора радиокарнай хириллаб гапиряпти. Тўрда кимдир бошини чойшаб билан буркаб ухлаб ётипти.

Менинг каравотим эшик яқинига қўйилди. Кўрпатўшакни тартибга келтиряпман. Бутун хаёлим боя Зулайҳо айтган гап билан банд. Даврон билан унинг муносабатини тушуна олмай доғдаман.

Мендан бир каравот нарида қошлари ингичка, кўзи катта-катта бир йигит соқол олаётир. Унинг оти Баҳром, ўзи Бухоро томондан экан. Эҳтимол, Баҳром билар. Яхшироқ танишганимдан кейин сўрарман.

— Бир буровойда ишлай эканмиз-да,— деди Баҳром бухороча талаффуз билан. У ойнадаги ўз юзига қараб гапирарди:— Фақат сменамиз бошқа-бошқа. Лекин омадинг бор экан. Яқин участкага тушибсан.

— Яқин? Неча чақирим?

— Олтмиш чақиримча.

Мен ишонмай кулдим.

— Сен нима деб ўйлаган эдинг,— деди Баҳром жиддий.— Юз, юз йигирма чақирим келадиган буровойлар ҳам бор.

— Ҳар куни бориб келасизларми?

— Бизми? Албатта. Узоқдагилар далада ётиб қолади, билдингми?

Шу пайт эшикдан сарғиш қошли, полвонтахлит бир йигит кириб келди. Боя Даврон билан гаплашиб турган гавдали йигит шу эди.

Баҳром унга қараб:

— Ашур, танишиб қўй, сен билан бир сменада ишлайди,— деди.

Мен қаддимни ростладим. Лекин Ашур менга қарамай столнинг нарёфига ўтиб кетди.

— Ишласа ишлай берсин,— деди зўр гавдасига мос бўлмаган ингичка овоз билан.

Унинг писанд қилмагани менга оғир ботди. Лекин индамай майда-чуйдаларимни тумбочкага жойлашти-ра бердим.

Ашур бирпас деразанинг олдига бориб турди, кейин репродукторни ўчириб, ўз каравотига утирди:

– Уф, тарс ёрилиб кетасан киши,— деди.

Баҳром соқолини олиб бўлиб, юзига атир сепмоқда эди. Ашур менга тикилиб қолди. Мен ҳам унга қадалиб қарадим: кўзлари мушукникидай яшил. Биз томонда бунақаларни чағиркўз дейдилар.

– Сен медаль олай деб роса тиришган бўлсанг керак,— деди Ашур менга.— Лекин медаль билан ҳам институтга киролмай бу ерга келган бўлсанг керак. Топдимми?

Мен кулдим ва ошпазлик мактабини битириб келганимни айтдим.

Ашур қизиқиб:

– Э, ҳали сен ошпазмидинг?— деди.— Давронни паққос лақиллатибсан-да! Аттестатим бор деб-а. Об-бо! Зулайҳога бир яхши кўринай дебсан-да.

Бу гап энди менинг аччиғимни келтирди.

– Сиз кимга яхши кўринмоқчи эдингиз — ёлғон гапни дастурхон қилиб юрибсиз?

– Ҳо, тилинг ўткир-ку,— деди Ашур мени аччиқ-лантирганидан қувонгандай.

Бизнинг қаттиқ гапирганимиздан тўрда ухлаб ётган одам уйғониб кетибди. Бошини чойшабдан чиқариб:

– Нима? Зулайҳо ким?— деб сўради.

– Э, ҳалиги геолог Қорахоновнинг синглиси,— деди Ашур. — Ўзи техник. Бу ошпазча ўшанга эргашиб келибди.

Мени жоним чиқиб кетди. Энди уни сенсенлаб:

– Сен кимсан ўзинг?!— дедим.

Аммо мен ғазабланганим сари Ашур маза қилиб қулар эди:

– Бу гал топдим-а! Шунча азамат йигит турганда, сен бола посёлканинг олд қизига тама қилиб келсанг-а!

— Ашур, нима керак шу гаплар?— деди Баҳром унга. Сўнг менинг газабдан титраётганимни куриб.— Юр, бир айланиб келамиз,— деди.

Мен Ашурга нафрат билан қарадим-да, чиқиб кетдим. У кулиб қолди.

6

Кўчага қоронғи тушиб қолган эди. Қалин қумдан оғир қадам ташлаб борар эдик.

— Парво қилма,— дерди Баҳром.— Яхшиси, сен Ашур билан ўчакишма. Унга қушилиб кул. Билдинг? Мушукларни қийнаб, товуқларга тош отиб ўйнайдиган хирахандон болалар бўлади. Ашур ёшлигидан шунга ўрганган бўлса керак. Кейин... ҳозир ўзимиз бир оз диққатмиз, ишимизнинг мазаси бўлмай турибди.

— Нега? Жуда яхши деб эшитган эдим-ку.

— Мен ҳам таърифини эшитиб, армиядан йўлланма олиб келувдим. Билдинг? Ўша вақт «Муборак развелкаси Жарқоқдан зўр бўлади» дер эдилар.

— Ҳозир-чи? — дедим хавотирланиб.

Шу пайт аллақерда движок тапиллади. Кўчадаги сийрак чироқлар сарғайиб ёнди. Баҳром юзимга қарди, биринчи куниеқ шаштимни қайтаргиси келмади шекилли:

— Бир нарса дейишга балки вақт бордир,— деди.

— Яхшиси, сен ўзингдан гапир. Ростдан Зулайҳони деб келдингми?

Мен бунни тан олишдан уялдим:

— Йўқ, шу, мен ҳам газнинг таърифини эшитиб келдим.

— Яширасан-а?— деди Баҳром кулимсираб.

— Яширмасдан, бир нарсани айт. Ҳалиги... Даврон билан Зулайҳонинг орасида бирор гап борми?

Баҳром ўйланиб туриб деди:

— Даврон ошкора яхши кўради. Лекин қиз... уни одам қилиб олмоқчими?.. Айтолмайман. Бир хил қизлар бор, қийин аҳволга тушган йигитга кўпроқ қайишади. Меҳр

қўйса ҳам яхшилик қилиб, мушкул аҳволдан қутқазиб меҳр қўяди...

— Зулайҳо шунақа,— дедим.

Сўнг Баҳромдан яна бир нарсани сўрагим келди. Тилим бормай ўзимни қайтардим. Охири бўлмади:

— Демак, томоша-помошага бирга тушадими?

Баҳром кулиб юборди:

— Сен қизиқ экансан-ку! Ҳали шаҳарга келдим деб ўйлаяпсанми? Бу ёнда театр, бу ёнда парк.

— Йўқ, энди учрашгиси келган одамга...

— Қаерда учрашади? Қиз акасиникида турса, Даврон ётоқда турса. Битта каталакдай хона бор, кино қўйинса ҳамма ўша ерда.

Баҳромнинг гаплари бир жиҳатдан сал кўнглимни тинчитди. «Демак, ҳали ҳеч гап йўқ экан», дедим. Лекин бошқа жиҳатдан кўнглим хижил бўлди. Мен суйган қизни бошқа бир йигит ҳам суйиши жуда эриш туюлди. Умуман, шу Зулайҳонинг жонкуярлиги ҳам энди губорли кўрина бошлади. Илгари у фақат менга қайишади деб ўйлар эдим. Энди билсам, у бошқаларга ҳам қайишар экан, умуман, одамларга яхшилик қилишни ёқтирадиган қиз экан. Мен бўлсам фақат Зулайҳога кўнгил қўйган эдим, у ҳам фақат менга меҳрибон бўлишини истардим.

Баҳром менинг оғир хаёлларга бораётганимни сезгандай:

— Ҳа,— деди,— вазифанг мушкул, ошна.

Сўнг у чўнтагидан ҳарбий билетини олди. Билетнинг қатида бир қизнинг сурати бор эди, олиб қўлимга берди.

Сарғайиб кетган суратни симёғочдаги лапочканинг ёруғига солиб қарадим: сочини майда қилиб ўрган, хушрўйгина қиз уялиб қараб турар эди.

— Яхши,— дедим.— Тўй қачон?

— Тўй бўлган. Бошқага тегиб кетган.

— А?!

— Мен армияда эдим. Хат борди.

— Бевафолик қилипти-да.

– Ким биледи, ошна. Мен ундан тилхат олганим йўқ эди. Армияга кета туриб илтимос қилган эдим, шу суратни берувди. Кутади деб кўнглим тўқ бўлиб кетган эдим. Йўқ, кейин бошқа жойдан одам чиқибди. Ота-онаси қистабди...

Мен унга суратни қайтариб бердим, «Энди бунинг нима кераги бор?» дегим келди. Лекин Баҳром суратни авайлаб билетининг қатига солди.

– Ё ҳалиям кўришиб турасизларми?– дедим.

Баҳром маънос билмайди-ю, билетнинг муқовасига уриб-уриб:

– Энди фақат мана шу қоғозда кўришиб турамиз,– деди. – Бошқа жиҳати мен учун ўлган. Расми ҳам ўлган муҳаббатнинг ёрқин хотираси деб олиб юрибман. Билдинг?.. Қани, юр, ошхона ёпилмасдан овқат қилайлик.

Баҳромнинг гапи менинг дардимни янада оғирроқ қилиб кўрсатар эди.

7

Кум остонагача борган. Остона ҳатлаб пастаккина залга кирдик. Ўнгда ошхонанинг туйнуги бор эди, икки-уч киши навбат кутиб турибди. Чапга алюмин оёқли стол-стуллар қўйилган. Уларнинг кўпи банд. Тўғридаги буфетнинг ойнаси тагида эскириб кетган ранг-баранг папирос қутилари ва зарқоғозли шоколадлар кўзга ташланади. Буфетчи хотин одамлардан пул олиб, чек ёзиб беряпти.

Мен Баҳромга эргашиб буфетга қараб ўтар эканман, столлардан бирининг ёнида ўтирган Давронни кўрдим. Ашур эса чек олиб ошхонанинг туйнугига қараб боряпти. Афтидан, Даврон унга жой банд қилиб ўтирибди.

Уларни кўрган заҳотим залдаги ҳаво босими бир неча баробар ошиб кетгандай туюлди.

Чек олишга навбат кутиб турибмиз. Бир вақт эшикдан Фуломов кириб келди. Буфетга яқинлашиб, биз билан бош ирғаб саломлашди-да, буфетчига пул узатди:

– «Казбек»дан бериб юборинг.

Шу пайт Ашур ошхона туйнугидан овқат олиб, Даврон томонга қараб ўтди.

Буфетчи Фуломовга икки қути «Казбек» билан пу-
лининг қайтимини бергунча, Даврон Ашур келтирган
овқатни ея бошлади. Кейин ейишдан тўхтаб, ҳидлаб
кўрди ва ўрнидан турди.

Фуломов энди кетмоқчи бўлиб турган эди, Даврон
унинг олдига келди:

- Ўртоқ Фуломов, қани, овқатга марҳамат!
- Раҳмат, мен яқинда овқатланган эдим.
- Илтимос қиламиз, жилла бўлмаса татиб кўринг.

Ҳамма жим. Фуломов бир гап борлигини сезиб, Дав-
рон таклиф қилган жойга бориб ўтирди.

– Марҳамат,— деди Ашур ўз тарелкасини унга то-
мон суриб.— Мен текканим йўқ.

Фуломов санчқини қўлига олди:

- Нима гап ўзи?
- Гўшт ҳидланган,— деди кимдир.
- Киши ўлиб-тирилиб ишлайди!— деб Ашур аввал-
гидан ҳам ингичкароқ овоз билан шовқин солди.— Ей-
диган овқатимиз бу!

Фуломов гўштан бир тишлам олиб оғзига солди ва
зўрға чайнаб ютди.

- Ошпазни чақиринг,— деди.

Туйнукдан овқат олаётганлар ошпазни чақирди.
Ҳамма жим. Фақат эшикдан кирган бир киши бурчак-
даги темир бакдан алюмин кружкада сув ола бошлади.
Фуломов эса «Казбек» қутисини очиб, папирос чекди.

Ошпаз қўлини фартуғига арта-арта ичкаридан пеш-
гирик қилиб чиқди:

- Биладан, гўштининг мазаси кетган, ўртоқ Фуло-
мов! Мен ўн марта илтимос қилдим. Бизга катта холо-
дильник керак. Вагон холодильник керак. Битта «ЗИЛ»-
га нима ҳам сиғади? Бу иссиқда мен қандай қиламан?..

Бу орада ҳалиги киши кружкани сувга тўлдириб,
зўр иштаҳа билан сипқарди. Лекин ичиб бўлиб афтини
буриштирди:

- Яна керосиннинг таъми!

– Керосин эмас, зангнинг таъми,— деди ошпаз унга.— Сув цистернанинг тагида қолган экан.

– Шу-да,— деди бир аёл.— Водопровод қурамиз деганлари қачон эди.

Мен Фуломовга ҳайрон бўлиб қарадим. У ҳамманинг гапига индамай қулоқ солар, фақат устма-уст папирос тутатарди.

Ниҳоят, жимлик чўкди. Фуломов папирос қолдигини кулдонга ташлади-да, вазмин гапирди:

– Мен қўшимча қилишим мумкин. Оилалилар учун фин уйлари келтириб ўрнатмоқчи эдик. Ҳали келтирганимиз йўқ. Бу ерларни кўкаламлаштириб, обод шаҳарчага айлантирамиз деган эдик. Ҳали битта ҳам дарахт ўстира олганимиз йўқ. Яхши клуб қурамиз деган эдик. Бу ҳам бўлмапти. Хуллас, камчилигимиз кўп. Лекин ким айбдор?! — деб Фуломов бирдан бақириб сўради.

Ҳеч кимдан садо чиқмади. Ошхона туйнуғи олдида турганлар Фуломовга яқинроқ келдилар. Буфетчи ҳам ишини тўхтатиб бошлиқнинг оғзига қараб қолди.

– Айб трест билан бизда дейишларинг мумкин. Лекин ундай эмас. Ҳамма гап шундаки, биз ҳали давлатнинг зўр харажатларини оқлайдиган катта конлар тополганимиз йўқ.

Менинг ёнимда турган бир киши «уф» тортди.

Фуломов бошини кўтариб, биз томонга қаради:

– Шунда ҳам ҳукумат биздан пулни аяётгани йўқ. Очиғини айтсам, водопровод учун ҳам маблағ олишимиз мумкин, ободончилик учун ҳам. Лекин эллик километрли водопровод қуриш учун қанча ишчи кучи керак? Катта музхона қуриш учун қанча вақт керак? Бу ерни обод шаҳарчага айлантириш учун-чи? Агар биз шунга яраша кон очиб, бу ерда беш-олти йил ишлаб қолсак, бошқа гап эди. Лекин биз топган газ, топишимиз керак бўлган газ конларининг кичик бир қисми, холос. Шундай бўлаверса, эҳтимол, бу ерда умуман газ разведкаси тугатилар! Эҳтимол, водопровод қуриб улгурмасимиздан бу посёлка ҳам кераксиз бўлиб қолар! Эҳтимол, биз Газлидаги ёки бошқа жойдаги газ разведкасига бориб қўшилармиз...

Бошлиқ одам оддий ишчилар билан тенгма-тенг гаплашгани аввал мени қанчалик таажублантирган бўлса, ҳозир шунчалик ҳаяжонлантирди. Кўзимга Фуломовдан бошқа ҳеч ким кўринмай қолди. Назаримда, у менинг бир ўзимга кўнглини очиб гапирар, мен билан гўё дардлашар эди. Унинг дардини мен ўз дардимдай ҳис қилар эдим, ҳозир у мени қаёққа қараб бошласа, кетар эдим.

— Геологлар айбдор! — деб тўнғиллади Ашур.— Зўр конлар йўқ экан, нега бор дейишди?

Фуломов стол четларини чангаллаб, Ашурга тикилди:

— Ким айтди йўқ деб?

— Бўлмаса топилмасмиди?

Кўлимдан келса, мен ҳозир Ашурни бир сўз билан михлаб, Фуломовнинг мушкулини осон қилар эдим. Лекин, нима қилай, мен ҳали бунақа гапларга аралаша олмайман.

— Кон кўп,— деди Фуломов осойишталик билан.— Бу ерга биз келмасимиздан олдин геологлар ҳаммасини исботлаб берган.

— Қоғозда исботлаш осон-да, геологларга,— деди Ашур.

— Нима, геологлар чайнаб оғзимизга солиб қўйсинмиди?— деб Баҳром гапга қўшилди. Мен бирдан енгил тортдим. Баҳром давом этди:— Унда биз қидирувчи бўлиб нима қилар эдик? Номимизга яраша қидиришимиз керак, топишимиз керак.

Ашур унинг гапини писанд қилмай истеҳзоли кулди. Мен залдаги одамларга қараб, Ашурнинг томонини оладиганлар ҳам бор эканини сездим.

Буни Фуломов ҳам пайқаган экан:

— Бизнинг орамизда ишончсизларга ўрин йўқ,— деди.— Айбни геологларга тўнкаш ҳам марднинг иши эмас. Шуни билинларки, посёлкани бор қиладиган ҳам, йўқ қиладиган ҳам биз ўзимиз.

— Бизнинг кўлимизда бўлса-ку...— деди ўрта яшар бир киши.

— Бизнинг кўлимизда!— деб Фуломов яна такрорлади.— Мен аминманки, биз яхши ишласак, катта конлар албатта топилади.

Фуломов ўрнидан турди ва ошпазга қараб ғазабланиб гапирди:

– Агар сиз ишчиларга яна шунақа гўшт берсангиз!..

– Ўртоқ Фуломов, холодильник...

– Олинг бу овқатларни, ўрнига бошқа нарса пишириб беринг! Эртадан бошлаб ҳар куни янги гўшт олишингиз керак.

– Машина йўқ ахир.

– Берамиз! Жуда бўлмаган пайтларда менинг машинамни оласиз.

Ошпазнинг чеҳраси очилди:

– Ундай бўлса бошқа гап, – деб ҳалиги овқатларни йиғиштириб олиб кетди.

Фуломов эшикнинг олдига борганда орқасига ўгирилди:

– Сув масаласига келганда, эртадан бошлаб яна битта машинани сув келтиришга ажратамиз. Ҳозирча қурбимиз келадигани шу. Хайр.

Бошлиқнинг гапи таъсир қилибди шекилли, ошпаз эҳтиётдан асраб юрган гўшт консерваларини очиб, анча мазали овқатлар қилиб берди.

Қоринни тўйғазиб кўчага чиқдик. Гараж томонда движок тапилларди. Аллақаердан гармонь овози келарди.

Осмон тўла юлдуз. Назаримда, шаҳарчани яккам-дуккам лампочкалардан кўра шу юлдузлар кўпроқ ёритарди. Хаёлим энди ошхонада эшитган гаплар билан банд эди.

Мен ҳам шу шаҳарчанинг тақдирини ҳал қиладиган одамлардан бири бўламанми? Ажойиб! Тезроқ ишга чиққим келади.

8

Оёғимда оғир ботинка. Катта брезент қўлқопни қўлтиғимга қисиб олганман. Туш пайти махсус автобусда ишга боряпман. Ёнимда чақмоқ мўйловли, ўрта яшар киши ўтирибди. Бу – вахтамининг бошлиғи, пармаловчи Ражаб ака. Унинг бола-чақаси эллик километр наридаги туман марказида турар экан. Бир қатор олдинда ўтирган Ашур орқасига ўгирилиб, кўпроқ шу тўғрида гапириб борали:

– Тўй қачон энди, Ражаб ака? Кўпқарига олган улоқчамиз қариб, тишлари тушиб кетди-ку.

– Э, сўрама, ука. Маҳалла-кўйдан ҳам уялиб юрибман. Кўпқарига яраша жамғарма керак экан. Сенлар плани юз эллик-икки юз қилиб бажарсанглар экан, катта-катта устама мукофот олиб, тўйни бошлаб юборсам.

Ашур чағир кўзларини менга тикди-ю:

– Харажатидан кўп кўрқманг, ошпаз ўзимиздан чиқади,— деди.

Ражаб ака менга ўгирилиб қаради:

– Бор гапми? Неча пуд гуруч дамлагансан?

Мен ярим пуддан ортиқ гуруч дамлаган эмас эдим, уялиб индамай қўя қолдим. Кейин автобуснинг очиқ деразасидан чўлга кўз югуртирдим.

Атроф шундай кенги, автобус елиб бораётган бўлса ҳам, йўлимиз ҳеч унмаётганга ўхшайди. Текис ерларда таглари дўнгча бўлиб бўртган пастак шувоқлар кўзга чалинади. Бархандек узала тушиб ётган қумли тепаларда эгрибугри саксовуллар ва япил тутунга ўхшаб кетадиган шўралар кўриниб ўтади. Ярим саҳро бўлган бу чўлда нима кўп, йўл кўп. Баъзиси биз бораётган йўлни кесиб ўтади, баъзиси унга келиб қўшилади, баъзиси ундан ажраб кетади. Узоқда бир вишка ҳароратли ҳаво тўлқинидан чайқалиб кўринади. Унинг олдида ҳам йўл бор шекилли, улкан бир машина трактор ортиб ўтяпти. Машинага оқ булутдек чанг эргашади, уни қувади, лекин ҳеч етолмайди.

Фуломов айтган зўр газ бу чексиз чўлнинг қаерига яширинган экан? Қудуқ қазиганда бир-икки метрли майдон қазилади. Бу ерларнинг сатҳи бир неча миллион метр. Қидирувчилар шу миллионлардан бирини қандай топар экан?

Ражаб акаларнинг кўпроқ шу тўғрисида гаплашишларини истардим. Лекин улар йўлдан зерикиб, кулгили ва олди-қочди гапларни кўп гапиришарди. Гап иш мавзуига кўчганда ҳам, нуқул мен тушунмайдиган терминларни ишлатишарди, мен гунг бўлиб ўтиришга мажбур эдим.

Бир ярим соатлик йўл жуда узоқ туюлиб кетди. Кўзни қувонтирадиган нарса қидириб яна чўлга қарадим.

Бир тепаликнинг орқасидан улкан вишканинг учи кўринди. Вишка юриб келаётганга ўхшарди. Мен ҳайрон бўлиб, Ражаб акага кўрсатдим.

— Буми?— деб Ражаб ака бепарво жавоб берди, — шошма, ҳозир кўрасан.

Автобус тепаликдан ошиб ўтар экан, ҳаммаёқни тариллаган товуш тутиб кетди. Қарасам, ўн чоғли «С-100» тракторлари чўлни бошига кўтариб тариллар ва ҳалиги вишкани жилдириб келарди. Ўн қаватли уйдан ҳам баланд вишка ўзига яраша улкан пўлат чанага солинган. Тракторларнинг бир қисми вишканинг ёнида, бир қисми ортида боради. Вишка уларга йўғон сим арқонлар билан боғланган. Олдинги тракторлар чанани тортганда, ортдаги ва ёндагилари вишканинг оғиб кетишига йўл қўймайди. Ҳаммаси худди парадгаидай орадаги масофани бир зайл тутиб, вишкани қуршаб олиб боради. Агар бирор трактор дистанцияни бузса, вишка оғиб кетиб, баъзиларини босиб қолиши мумкин.

Мен, механизмлардан кўзим қамашиб, одамларни дуруст кўрмабман. Автобус яқинроқ борганда Ашур деразадан бошини чиқариб, олдинги тракторга қараб:

— Чал, Такен, чал!— деб қичқирди.

Олдинги бир тракторда тикка туриб, ҳамма тракторчиларга имо-ишора билан команда бериб бораётган бригадир йигитга энди синчиклаб қарадим. Кўринишидан қозоқ бўлган бу йигит ўз иши билан шунчалик банд эдики, бизга кўз қирини ҳам ташлай олмади. Олдинги трактор тепаликка ўрмалаб чиқа бошлаган, ортагиларнинг бир-иккитасини ҳам олдинга ўтказиш керак бўлиб қолган эди. Ашурнинг «Чал!» деганича бор эди: тикка турган йигит дирижёр каби жон-жаҳди билан кўл ҳаракатлантирар, ҳар бир тракторчи унинг амрини оркестрдаги музикантдай аниқ бажарар эди.

Автобус уларнинг ёнидан физиллаб ўтиб борар эди. Ражаб ака вишкага кўз ташлаб:

— Бизнинг учинчимизга ўхшайдими? — деди осойишта товуш билан.

— Ҳа, ўша, — деди Ашур эснаб. — Мен қўйган белги ҳам турибди.

Мен уларга тушуна олмас эдим. Кишини ҳаяжонга соладиган шундай ботирона иш тўғрисида наҳотки шундай жўн гапириб бўлса?

Автобус илгарилаб кетди, тракторларнинг тариллаши эшитилмай қолди. Лекин мен ҳали ҳам ўзимни боса олмас эдим. Таъсирланиб кетганимни Ражаб ака сезибди шекилли, мўйловини диккайтириб кулимсиради-ю:

— Қойилмисан?— деди,— бизда бунақа иш кўп, ҳали кўравериш кўзинг пишиб қолади.

Мен ҳалиги вишкани қасққа олиб бораётганларини билмоқчи эдим.

— Энг баланд жой қаер бўлса, ўша ерга олиб бориб ўрнатилади,— деди Ашур,— кейин биз тепасига чиқиб қараймиз. Қаерда газ бўлса дарров кўринади.

Кулги кўтарилди:

— Ёлгонни ҳам боғлайсан-е!— деди Ражаб ака.

Сўнг менга воқеани тушунтириб берди.

Маълум бўлишича, ҳар қудуқ икки-уч ой пармалар экан, кейин вишка бошқа ерга элиб ўрнатишаркан. Илгари уни бўлак-бўлак қилиб ташир эканлари бошқатдан монтаж қилар эканлар. Бунга вақт жуда кўп кетгани учун монтажчилар ҳозир вишкани яхлит кўчириб бориб ўрнатадиган бўлибдилар.

Уларнинг ишлари кўзимга зўр бир баҳодирликдай кўринган эди. Шунинг таъсири урди шекилли, ўзимнинг келажакда қандай иш кўрсатишимни ўйлаб кетдим.

Киши яхши билмаган нарсаси тўғрисида хаёл суришга уста бўлади. Мен хаёлимда бояги вишканинг тагига парма ўрнатдим. Кейин газ қайдасан, деб ер тубини пармалаб кетдим. Ашур-паширлар менга ёрдам бериб турибди. Бир вақт Фуломов айтган зўр кон махсус асбоблар орқали «Мана мен!» деб товуш беради. «Бизнинг айтганимиз тўғри чиқди», деб геологлар келиб мени қучоқлаб табриклайди. Геологларнинг орасида Зулайҳо ҳам бор. Одамларнинг олдида мени қучоқлашдан уялади-ю, қўл бериб табрик айтади. Мен унинг қўлини қўйиб юбормай: «Қолгани қачон?»— дейман. Зулайҳо уялиб ерга қарайди, «қолгани тўйда»,— дейди.

Мен тўй тафсилотларини ўйлаётганимда автобус секинлаб, деразадан аллақандай салобатли гувиллаш учиб кирди-ю, хаёлим бўлинди. Қарасам, терак бўйи келадиган цистерналар, ерга тутун пуркаб ишлаётган қатор дизеллар, мен номини билмайдиган хилма-хил асбоб-ускуналар автобус деразаси олдидан бир-бир ўтяпти. Ҳеч охири кўринмайди. Бояги вишка пармалаш қурилмасининг фақат бир қисми экан. Қолган қисмлари чўлнинг салкам бир гектар ерини эгаллаб, пўлат тоғдай ястаниб ётибди. Мен буни ҳеч тасаввур этмаган эдим.

Ақлим шошиб, автобусдан қандай тушганимни билмайман. Бояги мағрур хаёлларим энди қочгани жой тополмай қолди.

Мен-ку, мен, ўзини авлиё деб билган одам ҳам бу механизмлар тоғини ёлғиз ишлатолмаса керак, кон очганда ҳам кўпчиликнинг бири бўлиб очса керак.

Бизга баланд бўйли рус киши пешвоз чиқди. Бу Пётр Петрович деган уста экан. Ражаб ака мени унга рўпара қилди. Мен шу туришда жуда ғалати кўринган бўлсам керак, уста юзимга қараб кулимсиради.

Унинг олд тишларидан иккитаси тушиб кетган, юзи офтобда қорайиб, сарғиш қоши ва кўк кўзи жуда аниқ билиниб қолган эди. Менинг қаердан келганимни ва билишимни сўради. Кейин «яхши» деди-да, кўприкка ўхшатиб ётқизилган тахталар устидан юқорига бошлаб кетди.

Ротор деган оғир бир нарса қудуқ оғзини бекитиб тураркан. Ражаб ака юргизаётган лебедка зўр пармани ер тагига тушириб чиқараркан. Лебедка қаттиқроқ ишлаганда унинг ғалтагига ўралаётган йўғон трос тутаб кетгандай кўринарди. Нарёқда қатор турган бешта дизель баравар гувилларди.

Бу ердаги асбоб-ускуналар пуд ёки центнер билан эмас, ўн тонна, юз тонна билан ўлчанар экан. Қувурлар илиниб турадиган биргина илгак уч тонна. Лебедка йигирма тонна. Вишка қарийб юз тонна. Бутун қурилма беш юз тоннага яқин. Оғир темирларнинг кўпи ҳаракатда бўлгани учун одамлар ишлаётган жой ларзага келиб турарди.

Ҳозир парманинг ўтмаслашган тишини алмаштириш учун уни минг метр чуқурликдан чиқариб олишмоқда экан.

Ражаб аканинг ёрдамчилари пастдан чиқаётган қувурнинг ҳар бўғимини зўр қисқич ёрдами билан бураб олиб, илгакка илиб борарди. Кейин ҳалиги илгак уни юқорига олиб чиқиб кетарди.

— Буёққа юр!— деб уста қўлимдан олиб қудуқнинг лабига олиб борди ва юқорини кўрсатди.

Вишканинг ярмида — олти қават уй баландлигида Ашур ишлаётир. Илгакка илиб берилган узун қувурнинг учи Ашурга яқинлашганда, у чаққонлик билан қувурни қисқичдан чиқарди. Лекин кутилмаганда қувур унинг қўлидан чиқиб кетди. Ашур қўлига каноп арқон олиб, қувурга дадил ташланди, белигача пастга осилиб қолди. Назаримда, у ҳозир қулаб тушиб чилпарчин бўладигандай туюлди, кўрқиб кетдим. Ражаб ака:

— Эй!— деб қичқирди Ашурга. Бироқ Ашур қувурни арқон билан тугиб, қучоқлади-да, тахлайдиган майдончага ўтказди.

Пётр Петрович унга кўрсаткич бармоғини силтаб пўпи-са қилди. Ашур эса кулди. Пастда Ражаб ака ҳам кулиб:

— Кўрқмайди-я, юрагида ёли бор!— деди.

— Дорбоз, ҳақиқий циркач!— деб уста ҳам жилмайди.

Ичимда мен ҳам Ашурга таҳсин ўқидим. «Кечаги тўнглигига, эҳтимол, мен ўзим сабаб бўлгандирман», деб ўйладим.

Хаёл билан бўлиб юқоридаги илгакнинг тез қайтиб келаётганини сезмабман. Бир вақт қарасам, улкан темир гувиллаб тепамга тушиб келяпти. Чўчиб ўзимни четга тортдим. Аммо қудуққа доим елимсимон лойқа бориб-келиб тургани учун атрофи жуда сирғанчиқ бўлар экан, оёғим тойиб кетди. Агар Ражаб ака ушлаб қолмаганда, бошим билан темирга бориб урилар эканман.

Ҳамма кулиб юборди. Юқорига қарасам, айниқса, Ашур оғзини катта очиб хахолаяпти.

Жуда хижолат бўлдим.

— Ничего!— деб Пётр Петрович мени бир зиначадан нарёққа бошлаб кетди. У моторлар шовқинида бақриб гапирар эди: — Сен энг аввал хавфсизлик техникасини ўрганишинг керак. Эшитдингми?..

Кун ўзи иссиқ эди. Бунинг устига электростанция ва дизелларнинг оловли нафаси юзимга тегарди. Офтобда қизиб кетган темирларнинг тафти ҳам баланд эди. Мотористлардан бири сув ичаётган экан. Мен ҳам устма-уст икки кружка сув ичдим. Кейин шунга яраша тер қуйила бошлади.

— Энди буёққа қара,— деди уста.

Мен пастроқда бўғиқ гувиллаб ишлаётган насосларга қарадим. Уларнинг қалин пўлатдан ясалган букик қувурлари пўчоқдай липиллаб турар эди.

— Сув билан одамнинг баданини тешиш учун неча атмосфера босим керак?— Мен билмас эдим.— Саккиз атмосфера. Бу насослар эса юз атмосфера босим беради. Баъзан мана шу қалин темирни ҳам ёриб юборади. Шунинг учун олдида кўп туриш мумкин эмас. Юр!

Мени азим қурилманинг салобати босиб, алланечук карахт қилиб қўймоқда эди. Бу баҳайбат механизмлар орасида ўзимга-ўзим жуда заиф кўринардим. Уларни бемалол ишлатиб турган одамлар эса гўё бошқа бир оламдан эдилар. Мен билаң уларнинг орасида ер билан осмонча фарқ бордек туюлар ва бу фарқ мени жуда эзарди.

Лойқа оқиб ўтадиган нованинг ёнига борганимизда, уста тўхтади ва менга юзланди.

— Механизмлар жуда кўп бўлса ҳам, қиладиган ишимиз битта,— деди. Унинг овози бу ерда яхшироқ эшитиларди:— Ўзи ҳеч қудуқ қазиганинг борми?

— Йўқ.

— Биз минг метрлик чуқурликларни пармалаймиз,— деди уста,— биласан, бу чуқурликка одам тушиши мумкин эмас. Ҳарорат зўр, босим баланд, бундан ташқари, газ отилиб чиқиш хавфи бор. Қандай қилиш керак?

Мен ҳамма нарсанинг фаҳмига дарров ета қолган бўлмасам ҳам, ҳозирча икки нарсани тасаввур эта олдим. Бири шуки, биз қудуқ қазимаймиз, балки ер қатламларини тешиб, қудуқ пармалаб борамиз. Вақти келганда биз топган газ шу қудуқдан юзага чиқиб газопроводлар бўйлаб оқади. Аммо ҳозир газ отилиб чиқиши — дарё тошиб кетишидай бир фалокат. Шунинг учун

биринчи ишимиз пармалаш бўлса, иккинчи ишимиз пармалаб очилган ҳар бир сантиметр бўшлиқни оғир лойқа билан тўлдириб заммалаб бориш.

Куйган аталадек қорамтир-қизғиш лойқа боя менга жуда хунук кўринган эди. Ҳозир Пётр Петрович унинг хизматини айтаверса оғзим очилиб қолибди. Насосларнинг кучи билан ер тубига отилиб тушиб, парманинг тишини айлантириб, гранитларни тешишга ёрдам берадиган нарса шу лойқа экан. Тош-тупроқни ер юзига оқизиб олиб чиқадиган ҳам шу лойқа экан. Асбоб-ускунани ер қаъридаги зўр иссиқликдан ҳимоя қилиб совутиб турадиган ҳам шу лойқа экан. Қудуқ деворларига шувалиб, ҳаммаёқни қум-шувовқдай текислаб чиқадиган ҳам шу лойқа экан. Унга махсус қотишмалар аралаштирилса, бир литри бир ярим килогача оғирлашар экан. Ўз оғирлиги билан ер ости босимларига ва газнинг отилиб кетишларига йўл қўймай турадиган ҳам шу лойқа экан.

– Қойилман-э!– деб юборибман.— Шуним ким ўйлаб топганикин?

Пётр Петрович кулди-ю, назаримда тишининг кертиги ҳозир ўзига жуда ярашиб кетди.

– Ўйлаб топгани кейин биларсан,— деди.— Энди бир оз ишлайлик.

У ерда ётган бир белкуракни олиб, лойқанинг йўлини тош-пошлардан қандай тозалашни ўргатди. Кейин мени ёлғиз қолдириб келган йўли билан қайтиб кетди.

Мен иш орасида лойқага қўл солиб кўрдим. Ҳақиқатан. хийла иссиқ. Ер тагида ҳарорат зўр бўлади деганлари рост экан-да. Мен ер қаърини ўзимча тасаввур этиб, шу тўғрида эшитган афсоналаримни эслаб, лойқанинг йўлини бир қур тозалаб чиқдим. Энди нима қилишим керак? Келган йўлимиз билан қайтиб кетай десам, юриб турган механизмларнинг орасидан ёлғиз ўтишга юрагим бетламайди. Қудуқ олдида қилинаётган ишнинг ларзаси мен турган жойга ҳам келяпти. Ашурлар, Ражаб акаларга нисбатан мен нима деган одам бўлдим?

Боя хаёлда уларнинг ҳаммасидан баланд келиб, бутун қурилмани бир ўзим бошқарган эдим-а. Ўша хомха-

ёл яна эсимга тушиб, менга бир хунук хатодек туюлди-ю, жуда озор берди. Гўё менинг юрак тубига яширган зур орзуим пуч чиққан эди. Бир ўзим қахрамонлик кўрсатиб кон очишим ва шу билан Зулайҳони қойил қилишим ушалмас бир орзу экани энди аниқ. Бироқ мени Зулайҳога етказадиган бошқа бир йўл ҳам кўзимга кўринмайди.

9

Кудуққа бошқа томондан яқин йўл бор экан. Уста келиб мени бошлаб кетди. Лойқанинг оғирлигини ўлчаб турувчи қизнинг олдидан ўтиб, кудуқ саҳнига чиқдик.

Шу пайт пастда машина лудутлагандай бўлди. Ўгирилиб қарасам, қаршимизда бир ярим тоннали усти ёпиқ машина тўхтаб турибди. Ундан оқ кигиз қалпоқ кийган бир қиз тушяпти. Зулайҳога ўхшайди. Машина дарҳол жўнаб кетди. Қўлига журналдай бир дафтар ушлаб олган қиз бизга қараб юрди. Зулайҳо!

Юрагим «шув» этиб кетди. Зулайҳо бояги таҳликаларимни биладигандай ва мендан дарров ихлоси қайтадигандай бўлди. Вишканинг зинапояси олдида сув тўла челақ турган эди. Ишни дўндирган одамдек пешана теримни енгим билан артиб, челаққа қараб ўтдим ва кружкани сувга ботирдим.

Зулайҳо оёғи тагидаги кўприксимон тахталарга қараб келди-ю, бизга яқинлашганда бошини кўтарди ва салом берди.

— Келинг,— деди Пётр Петрович алланечук сергакланиб.

Ражаб ака лебедкани тўхтатиб, парманинг эски тишини олиб қўймоқда эди. У ҳам Зулайҳодан қандайдир бир ташвишли гап кутиб жимиб қолди.

Мен сув ичаётиб Зулайҳони зимдан кузатиб турибман. У ҳам жиддий ишлар билан келганини олдиндан айтиб қўймоқчидай:

— Мени бош геолог юборди,— деди. Кейин у гапни нимадан бошлашни билмай хиёл тараддудланди:— Ҳозир чуқурлик қанча?

Уста айтди. Зулайҳо қўлидаги дафтарни очиб кўраб экан, мен унинг ҳаяжонланаётганини сездим. У мени

анча наридан курган эди, ҳозир кузатиб турганимни ҳам ҳис қиларди-ю, бироқ мен томонга қарамас эди. Гўё қарашга журъат этмасди. Бу ҳол менга жуда хуш ёқди. Унинг ҳаяжонига фақат мен сабаб бўлаётгандай юрагим ёқимли шопириниб олди.

Зулайҳо босимни кўрсатадиган асбобга қаради. Кейин лойқанинг оғирлигини ўлчовчи қизнинг олдига ўтди.

Мен унинг боши ортига юмалоқлаб тугиб қўйилган сочини кўрдиму, негадир, ўқувчилик давримизни эсладим. Ўшанда Зулайҳонинг сочига ҳавас қилувчилар кўп эди. Унинг ўзи ҳам сочини иккита қилиб ўриб, тақимига тушириб юришни яхши кўрарди.

Ҳозир эса сочини мумкин қадар кўзга ташланмайдиган қилиб тукканди. Кийган кўйлаги ҳам одми. Лекин иш тўғрисида гапирганда ҳам маъсумлигини йўқотмайдиган юзи унинг ҳуснига эътиборни тортмай қўймас эди.

— Пётр Петрович, қатламларнинг чизмаси сизларда ҳам бор эди-ку,— деди Зулайҳо устанинг олдига қайтиб келиб.

— Нима қилибди?— деди Пётр Петрович.

Юқоридан Ашур тушиб келди. Зулайҳо биздан ўпкалаётганга ўхшаб гапирарди:

— Мана шу чуқурликда газ бўлиши мумкин дейилган эди-ку. Нега эҳтиёт бўлмайсизлар? Лойқа енгиллашиб кетибди. Газ отилиб вишкани кўпориб ташласа, нима бўлади?

Мен тоғдай темирларга қарадиму Зулайҳога ишоншимни ҳам, ишонмаслигимни ҳам билмай қолдим.

Ражаб ака қўлини артар экан:

— Ўтган сафар ҳам шундай деб кўрқитган эдиларинг,— деди Зулайҳога.

— Ҳа, у кудуқдан газ отилиб чиқмаган бўлса, синов пайтида кўрасизлар!

— Синов ҳам бўлди,— деди уста тўрт қиррали қувурни кўздан кечира туриб.

— А? Қачон?— деб Зулайҳо шошиб сўради.

— Бугун эрталаб мен ўзим бориб кўрдим, заифгина газ чиқди.

Зулайҳо лабларини тишлаб, ёрдам сўрагандай менга қаради.

Мен иложсиз бир аҳволда қўлимдаги бўш кружкани чангаллаб, унинг тубига тикилиб қолдим.

— Ўшани уч ой пармалаган эдик-а?— деди Ражаб ака ва сув ичмоқчи бўлиб кружкани менинг қўлимдан олди.

Ашурнинг ингичка овози эшитилди:

— Ҳа, Зулайҳо, акангиз қўйнимизни пуч ёнғоққа тўлдириб юрган эканлар-да.

— Нима десанглар денглар, лекин энг зўр кон шу атрофдан чиқиши керак! — деди Зулайҳо. Унинг товушида ғалати бир қатъият сезиб бошимни кўтариб қарадим. У қизишиб, кўзлари ёниб гапирар эди: — Мен геологларга ишонаман. Газ оёғимиз тагида кўзага қамалган девдай сиқилиб ётган бўлиши мумкин!

Бу ўша Зулайҳоми? Мен уни ҳеч вақт бундай қиёфада кўрмаган эдим. Унинг гаплари дам ваҳимини келтиради, дам завқимни. «Акасидан эшитган бўлса керак-да», дердим ичимда.

— Қани эди ўша зўр газ сиз айтгандай сиқилиб, бизни кутиб ётган бўлса, жон дер эдик-ку! — деди Ражаб ака.— Қачондан бери овозасини эшитамизу ўзини кўрмаймиз. Лекин кўришга муштоқмиз!

— Бу гапни қўй, Ражаб, — деди Пётр Петрович. Сўнг Зулайҳодан сўради: — Биз ҳозир ўша хавфли қатламдамизми?.. Бўпти, лойқанинг оғирлигини кўтарамиз. Ражаб...

Улар иккиси гапиришаётганларидан фойдаланиб мен Зулайҳога яқинлашдим.

— Ҳорманг!..

Зулайҳо ҳам менга томон бир қадам ташлаб:

— Ўзингиз ҳорманг!— деди ва асабийлашганини билдирмасликка тиришиб кулимсиради.— Хўш, ишингиз қалай?

— Ҳа, шу... Ҳали айтиш қийин.

Зулайҳо ёноғига тушган соч толаларини қулоғи ортига ўтказар экан, унинг ҳамон безовта эканини сездим.

— Мен билмабман, сиз бизни тафтиш қилар экансиз, — дедим ҳазил билан унинг кўнглини ёзмоқчи бўлиб.

Зулайҳо Ражаб ака томонга олазарак бўлиб қаради.

— Тафтиш ҳам ўлсин,— деди.— Ҳали энг қийини турибди. Ражаб ака яна дод дейди.

— Нега энди?

Зулайҳо жавоб бериб улгурмасдан ёнимизда Ашур пайдо бўлди ва менинг кўлимга белкурак тутқазди:

— Ма, энди ишлайсан.

Мен унга «Хўжайин эмассан!» демоқчи эдим, аммо Зулайҳо бунинг олдини олди:

— Боринг, майли, ана, Ражаб ака ҳам чақиряпти.

Ражаб ака ҳаммамизни электростанциянинг ортига бошлаб ўтар экан, Зулайҳо пастга тушди ва четроқда турган будкага кириб кетди.

Лойқага барит деган оғир қотишма билан гилмоя аралаштирар эдик.

— Ваҳимасини қара-я!— деди Ашур.

— Ҳаммаси «олабўжи» деб кўрқитади,— деди Ражаб ака белкурагини гилмояга зарб билан ботириб.— Мен уч йилдан бери ишлайман, ўша «олабўжи»сини бирор марта кўрган эмасман. Буларнинг гапига кирсанг, бутун вақтинг эҳтиёт чораларига кетади. Ахир, менга мунча метр пармалайсан деб план бериб қўйибди. Мен шуни бажаряпман.

Кейинроқ билдим, эҳтиёт чоралари чиндан ҳам вақтни кўп олар экан. Одатда, бунинг ҳаммаси зўр газ босимига қарши қилинар экан. Бироқ кўп қатламларда унақа газ учрамас экан, пармаловчилар ўз эҳтиёт чораларига яраша «олабўжи»ни кам кўрар эканлар.

Мен ҳали бу нарсаларни тушунмасам ҳам, Зулайҳони сўзсиз ҳақ деб билардим. Механизмлар қаттиқроқ ишлаб, оёғимиз таги кучлироқ ларзага келса, «ер остидаги газ қимирламаяптимикин?» деб тўхтаб қулоқ солардим. Бир марта шундай қулоқ солиб турганимни Ашур кўриб қолди. Юзини менга яқинлаштирди-ю, жиддий туриб деди:

— Бояги гаплар бежиз эмас. Кўз-қулоқ бўлиб юр, мабодо газ портлаб, ер ёрилиб кетса... нима қилиш керак, биласанми?

— Йўқ, нима эди?— дедим мен ишониб.

Ашур чапанича хахолаб кулди.

Шундан кейин мен уни аввалгидан баттар ёмон кўриб қолдим. Назаримда, унинг турган-битгани мақтанчоқлик эди. Фақат Ражаб ака буни сезмасди. Икки гапнинг бирида:

— Ашур полвон!— деб турарди.

Менинг эса гашим келарди.

Лойқанинг оғирлигини меъёрига етказиб, қудуқнинг олдига қайтдик. Нарироқдаги кўприк устида Зулайҳо Пётр Петровичга ҳалиги дафтарни кўрсатиб, нимадир деб гап уқтирарди. Уларнинг важоҳатига қараганда, орада жиддий бир баҳс бўлганга ўхшарди.

Ражаб ака илгакни ҳаракатга келтирди. Ашур юқорига чиқиб кетди. Тўрт қиррали қувур орқали ер тагига оғирлаштирилган лойқа юбордилар. Кейин парманинг учига янги тиш ўрнатмоқчи бўлишганда, Зулайҳо билан Пётр Петрович қудуқнинг олдига келди.

— Ражаб! Шошма, бошқа иш борга ўхшайди,— деди уста.

— Яна нима иш? — чўчиб сўради Ражаб ака.

Зулайҳо мулойимлик билан гапира бошлади:

— Ражаб ака, ўзингиз кўриб турибсиз, табиат бизни сарсон қиляпти. Баъзи қатламларни жуда кўп текширишга тўғри келяпти. Ҳозир сиз пармалаётган қатламдан ҳам намуна олишимиз керак.

Ражаб аканинг жони чиқиб кетди. Намуна олиш жуда мушкул иш эканини мен шундан сездим:

— Намуна деб бир куним бекор кетсинми! Бизнинг ишимиз глубокое бурение¹ дейилади, биздан ҳадеб намуна сўрашга ҳаққингиз йўқ!

— Менга нега ундай дейсиз? Мана, идорадан буйруқ ёзиб беришган.

— Идорада ўтириб буйруқ ёзиш осон-да! Бу ерга келиб пармани минг метрга тушириб-чиқариб кўрса экан ўша бюрократлар!..

---

¹ Катта чуқурликлар пармаланганда намуна кам олинади.

Пётр Петрович ҳам аввал Зулайҳо билан шу мазмунда баҳслашган бўлса керак. Ҳозир Ражаб аканинг кўпиришига қараб ортиқча баҳс ўринсиз эканини сезди, шекилли:

— Ундай дема, Ражаб, керак бўлса иложимиз қанча, — деди.

— Керак бўлса тунги вахтадан¹ олишсин! Нега келиб-келиб менинг ишимнинг белига тепишади!

— Бўлмаса, майли, — деди Зулайҳо. — Тунги вахта келгунча сиз пармаламай туринг.

— Нима?!

— Бизга ҳозир сиз пармаламоқчи бўлган қатламнинг намунаси керак. Агар сиз олиб бермайман десангиз, нариги вахталар келгунча пармани тўхтатиб қўйинг. Мен кутаман.

Пётр Петрович ерга қараб кулди. Ражаб ака ишининг секинлашидан шунчалик безиллаётибди-ю, ярим тунгача бекор ўтира олармиди! Зулайҳо уни мот қилганини сезиб, мен ҳам кулдим.

— Нега тиржаясан, бор ишингни қил!— деб Ражаб ака мени уришиб берди.

Мен Зулайҳога қараб кулиб қўйдиму белкуракни олиб, лойқанинг йўлини тозалашга кетдим. Ражаб ака азбаройи малол келганидан, ёрдамчиларига зарда қилиб иш буюрар, аламини кимдан олишини билмас эди. Шундай бўлса ҳам, парманинг учига намуна оладиган тўртқиррали қувур ва махсус тиш ўрнатиб, ер остига тушира бошладилар.

Ражаб ака бу ишга кетадиган вақтига қанчалик ачинса, мен шу вақт давомида, Зулайҳо билан бирга бўлишимни ўйлаб шунчалик суюнар эдим. Зулайҳо келгандан бери гўё кўнглимда аллақандай завқ пайдо бўлган эди. Кулги гўё лабимнинг учида тайёр турарди. Кимгадир ҳазил қилгим, ким биландир ўйнаб-кулгим келарди. Белкурак билан лойқанинг йўлини тозалар эканман, кўзларим менга бўйсунмай нуқул Зулайҳони қидирарди.

---

¹ Вахта — ишчилар гуруҳи, куну тун алмашилиб ишлайди.

Зулайхо ишини жўнаштиргандан кейин дафтарини будкага элтиб қўйди-ю, челақ кўтариб, менинг ёнимга келди.

– Қани,— деб сигир соғадигандай чўнқайди ва челақнинг оғзига сузғич тутди: — Лойқанинг қуюқ жойидан бир белкурақ олинг-чи!

Унинг бояги безовталиги йўқолган, чеҳраси очилиб, кўзга жуда яқин бўлиб қолган эди. Менга пастдан қараётгани учун киприкларининг учи қошига тегиб турарди. Офтобда бир текис қорайган юзига тишларининг оқлиги ва лабидаги қуюқ қизиллик жуда ярашиб тушган. Мен унга хаёлим кетиб, айтган нарсасини дуруст бажара олмадим шекилли:

– Мен сизга қуюғидан дедим!— кулиб гапирди Зулайхо.— Ошпаз бўлгансиз-ку, ахир. Қуюғидан деганда гўшти билан донидан кўпроқ сузмайсизми?

– Хўп, мана,— дедиму тош-пошлар тўпланиб қолган жойга белкурақ урдим.

Эртақларда девга курак билан овқат сузиб берганлари эсимга тушди.

– Қайси девга овқат сузаямиз?— дедим.— Боя биттаси ер тагида сиқилиб ётибди деган эдингиз. Ўшанга бўлса, марҳамат.

Белкурақлагини сузғичга ағдармоқчи эдим.

– Э, шошманг, оз-оз қуйинг... Ҳа, ана... Бу ўша девнинг «нишхўрди»... Энди ана у шлангадан бир оз сув қуйинг.

Тош-пошларни сузғичда ювиб тозалаганимиздан кейин ранглари очилиб, сариқ, қизғиш ва кўкиш тусга кирди.

– Ие, девингизнинг нишхўрди ҳам чиройли-ку!— дедим.

Шунақа ҳазиллашиб, кулишиб, мен челақни кўтардим. Зулайхо сузғич билан тошларни олди. Пастга тушиб будкага кирдик.

Зулайхо ҳалиги катта дафтарини очиб, тошларнинг номи, ранги ва бошқа белгиларини ёзиб қўя бошлади. Мен тикка турган ҳолда деворга суяниб унга қараб қолдим.

Ручкани худди бирга ўқиган пайтларимиздагидай қия тутади. Лекин ҳозир жуда тез ёзадиган бўлибди.

Калта енгли кофта кийгани учун билаклари очиқ. Мен унинг чап билагидан юқорига кўз югуртирдим.

Ўн бир яшар эдикми, бир кун Зулайҳо икковимиз ўтинга чиққан эдик. Куз пайти. Дарахтларнинг барги камайиб, қуриган шохлари билиниб қолган. Мен дарахтга чиқиб қуриган шохчаларини синдириб ташла-япман. Зулайҳо териб оляпти. Лекин унинг ҳам дарахтга чиққиси келади. Мен «йиқилиб кетасан» деб қўймайман. Охири бўлмади, Зулайҳо бир ўрикнинг шохига чиқди. Мен нокнинг шохида эдим. У чаққонликда мен билан бас бойлашгандай баланддаги ингичка шохга тармашибди. Бир вақт алланарса қарс этиб кетди. Қарасам, Зулайҳо пастга йиқилиб тушаётиб, бошқа катта шохга илиниб қолибди. Сакраб тушиб, унга қараб чопдим. Бир амаллаб тушириб олдим. Бечоранинг бир қўли қонга беланган. Билагидан юқорироғини ўткир булоқ тилиб кетибди. Лекин Зулайҳонинг дами чиқмайди. Вой деганини эшитганим йўқ. «Айб ўзимда», дегандай тишини-тишига қўйиб жим турибди. Мен унинг ярасини боғлаётиб: «Чидаминг зўр экан-е», деганим эсимда.

Билагидан юқорироқдаги ўша яра изи ҳали ҳам салпал оқариб турибди. Лекин илгариги кичкина Зулайҳонинг ўрнида бўй етиб тўлишган, «ғалати» тошларнинг «сирларини» ёзиб олаётган бошқа бир қиз ўтирибди. У менга кўз қирини ташлади-да:

– Ўтирмайсизми?– деди.

Мен индамай унга қарардим. Зулайҳо буни ҳис қилиб ортиқ ёза олмади. Авторучкасининг думини лабларига қўйиб ёзганларини ўқиб кўрди.

– Хаҳ, адашиб кетибман! Ўтиринг, десам... Биров тепамда турса ҳеч ёзолмайман. Ишингиз ҳам қараб қолди, боринг уста уришади.

– Бир нарсани билай, кейин кетаман,— дедим.

– Нимани? – деди Зулайҳо ва менинг таралдудланаётганимни кўриб жиддийлашди.

Мен унинг кўнглини билмоқчи эдим. Лекин буни қандай сўрайман.

– Сиз... Ҳа, айтмоқчи, сиз бу ерда катта кон борлигини қаддан биласиз?

– Фол очиб биладан, – кулди Зулайҳо.

– Йўқ, беҳазил.

– Беҳазилми? Бўлмаса эшитинг. Мана шу чексиз чўлнинг ўрни бир замонлар денгиз бўлган. Хўш. Неча миллион йиллар давомида денгиз қуриб чўлга айланган. Сув ҳайвонлари ўлиб, қанча ўсимликлар қуриб, ер қатламларининг тагида қолиб кетган. Демак, шуларнинг чиришидан газ ҳосил бўлган. Хўш деганингиздан билсак... – Зулайҳо атайлаб овозини йўғон қилиб, кекса лекторга ўхшаб гапирар, менинг завқим келарди.

– Ўртоқ профессор, битта савол бор...

– Савол лекциянинг охирида берилади, яхши йигит, ўтиринг, – деб Зулайҳо мени курсига ўтказди. У ҳеч кулмас эди: – Хў-ўш. Энди биз бу газни қандай қидириб топамиз? Энг осони – ернинг ёриғидан чиқиб, ёниб ётган газни топиш. Бизда шунақаси ҳам бор.

– Қарда? – дедим мен беихтиёр қизиқиб.

– Нариги участкамизда бир кўл бор, – деб Зулайҳо ҳам ҳазилни қўйиб, жўн ҳикоя қила бошлади. – Шунинг ёқасидаги ер худди яланг оёқ юрган одамнинг товонидай ёрилиб-ёрилиб кетган. Ёриқларидан вашиллаб газ чиқиб, ёниб ётибди. Яқинига йўлаб бўлмайди.

– Ие! Ким ёндирганикин?

– Билиш қийин. Биров газ ўзи ёниб кетган дейди. Биров яшин тушиб ёндирган дейди.

– Ие!

– Кўл-чи, кўл. Унинг баъзи жойлари худди қайнаб турганга ўхшайди. Гугурт чақиб ташласангиз ёниб кетади.

– Ундай бўлса биз бу ерда нима қилиб юрибмиз? – дедим. – Вишкани ўша ерга элтиб ўрнатсак бўлмайдами? Зулайҳо кулди.

– Ҳали билмайсиз-да, – деди. – Ернинг ёриғидан чиқиб ётган газ – дарёдан уриб кетган сувдай гап. Дарёдан канал чиқармоқчи бўлсангиз сув урган жойидан чиқарасизми, ё бошқа қулайроқ, нишаброқ жойини қидирасизми?

– Хўп, Зулайҳо, лекин сиз аввал ўша «дарё»нинг ўзини топиб беринг, кейин мен унинг нишаб жойини қидирай,— дедим яна ҳазил қилиб.

– Ҳозир ўша дарёнинг устида турган бўлсангиз-чи?

– Ишонмасам-чи?

– Қаранг бўлмаса,— деб Зулайҳо қоғозга ер қатламларини чиза бошлади.

Мен унинг ҳамма гапларини бош ирғаб маъқуллар эдим у ўзим бошқа нарсаларни ҳис қилардим. У чизаётган расм устига энгашганимда Зулайҳонинг майин соч толалари пешанамга, юзимга тегиб кўярди. Учига томон ингичкалашиб борган момик бармоқлар қоғоз устида беҳад чиройли ҳаракатланарди. Баъзан юзимга угли бир нафас келиб тегар, ҳақиқий лаблар яқингинадан кўринар эди.

Бир вақт Зулайҳо:

– Тушундингизми энди?— деб қолди.

– Нимани?

– Ие, хаёлингиз қаёқда эди?

– Ҳа, тушундим... Бир қиз ўз ҳунарига жуда кўнгил кўйган экан. Лекин... у қизнинг кўнглида шундан бошқа яна нима сир бор? Шуни қандай билиш мумкин?

Зулайҳонинг юзидаги нафис қизиллик қуюқлашди, лаблари бир-бирига ботиб, жиддий тус олди. У индамай аввалги ишига унади.

Мен ҳаддимдан ошиб кетганимни сездиму изза бўлиб ўрнимдан турдим. Бунинг устига Ражаб аканинг ёрдамчиларидан бири келиб Зулайҳони чақирди. Мен бирга чиқар эканман:

– Бояги гапни кўнглингизга олдингизми?— дедим.

– Сиз ҳам шум бўлибсиз,— деб Зулайҳо жилмайиб кўйди ва Ражаб аканинг олдига чопиб кетди.

Мен яна лойқанинг йўлини тозалашга тушдим. Кейин Ражаб ака қаттиқ-қаттиқ гапираётганини эшитиб қудуқнинг олдига бордим.

Тўртқиррали қувур камида тўрт метр намуна олиб чиқиши керак экан. Бироқ пармани суғуриб олаётганларида намунанинг ярми қудуққа тушиб кетибди. Ражаб ака жиғибийрони чиқиб:

— Бугунги иш ҳақини ҳам жин урди!— деярдди. Шундан сездимки, иш ҳақи намунанинг ҳажмига қараб қўйилади:— Кошки шунга яраша бир нарса топилган бўлса. Газ бор деб ваҳима қилган қатламларидан гранит чиқиб ўтирибди.

Уста мотористларнинг олдига кетганди.

Зулайҳо намунани авайлаб ювиб лойқадан тозалар ва осойишта жавоб берар эди:

— Гранит қатлами ҳам нарядда бор эди, Ражаб ака. Фақат геологлар кўрсатгандан қалинроқ чиқди. Ер қаъридаги қатламларни метр-метригача аниқ кўрсатиш осонми, ахир!.. Ҳали бу намуна анализ қилинади. Шу орқали кўп нарса аниқланади. Меҳнатим бекор кетди, деб ўйламанг.

— Э, бўлди, синглим, энди бу ерга камроқ келинг!

Зулайҳо кулимсираб менга қаради. Мен бош чайқаб: «Аксинча!» дегандек қилдим. Ёнимда Ашур турган эди, буни кўриб гаши келди.

— Ражаб ака, ундай деманг, мана бу ошпазимиз Зулайҳонинг челагини кўтариб юришга жуда ишқибоз,— деди.

Бошимга «гуп» этиб қон урди. Ашурга тикилиб туриб:

— Аҳмоқ!— деган сўз оғзимдан чиқиб кетди.

Ражаб ака лебедкани гувиллатиб юргизиб юборган эди, менинг сўзим кўпчиликка эшитилмади. Лекин Ашур эшитди. Унинг чағир кўзлари «Шундайми ҳали!» дегандай таҳдид билан чақнади.

11

Зулайҳо кеч кирганда ишларини битириб, шаҳарчага қайтиб кетди. Чўлга қоронғилик туша бошлади. Вишкада минг шамли лампочкалар ёнди.

Мен қудуқ олдида Ражаб ака буюрган майда-чуйда ишларни қилиб юрар эдим. Уста уч сменага бир ўзи бўлганлиги учун эрталаб ишга чиқиши керак экан, Зулайҳо кетган машинада у ҳам кетди.

Назаримда, чўл ҳозир жуда хувиллаб қолган эди. Тун қоронғисида механизмларнинг гувиллаши янада баҳайбатроқ эшитиларди.

Ражаб ака менга бўш челақни ва алюмин кружкани кўрсатиб:

– Сув олиб кел,— деди.

Мен челақни олиб пастга тушдим. Четроқда ерга ўйиб ишланган ва қудуққа ўхшатиб қопқоқ билан ёпиб қўйилган цемент ҳовузча кўрган эдим. Қопқоқнинг устида бир стакан турар эди. Ўша ердан бир чалақ сув олиб келдим.

Салқин тушса ҳам терлаб ишлаётган пармаловчилар бир кружкадан сув ичишди. Юқоридан Ашурнинг овози келди. Қарасам: «Сув келтир!» деб менга ишора қиляпти. Мен унинг айтганини қилгим келмай, Ражаб акага қарадим.

– Майли, элтиб бер, иш тўхтаб қолмасин,— деди Ражаб ака.

Мен кружкани сувга тўлдириб, вишканинг торгина ёғоч зинапоясига оёқ қўйдим. Бир зина кўтарилган заҳотим юрагим шув этиб кетди. Дизеллар баравар ишлаб, лебедка қаттиқ айланган пайтда, бутун зинапоя шундай титрар эдики, назаримда, ҳозир узилиб, қулаб кетадигандай туюларди. Чап қўлим билан зинапоя қанотига суянган эдим, белим майишиб кетди. Ўнг қўлимдаги сув қаттиқ чайқалиб, анчаси тўкилди.

Мени ваҳима босди. Вишканинг ларзаси устига ўзимнинг ҳам қўл-оёғим қалтирайди. Ҳар сафар моторлар борлиқни ларзага келтириб ишлаганда, мен «Ҳозир тамом бўламан!» дейман. Кружкадаги сув чайқалиб, тўкилиб, тобора озайяпти.

Бир марта тўхтаб юқоридаги Ашурга қарадим. У менга қараб «ўл-а!» дегандек қилиб кулаётганга ўхшади. Яна юриб кетдим. Кейин тўсатдан пастга кўзим тушган эди, олти қаватли уйнинг томидан қулаб кетадигандай бўлдим. Тишимни-тишимга қўйиб, пастга иккинчи марта қарамасликка тиришдим. Охири не азобда Ашурнинг олдига етиб келдим.

Ашур мени жиддий кутиб олди. Мен ярим бўлиб қолган кружкани унга узатдим.

– Менга эмас!— деди Ашур. У пастдан чиқиб келган қувурни қучоғига олиб қисқичдан бўшатар эди.—

Юқорида слесарь ишлаяпти. Хў, ана, вишканинг учини тузатяпти.

Кайфим учиб юқорига қарамадим. Ўн тўрт қават уйдайд баландликка чиқишим керак. Кейин Ашурга ўгирилдим. Унинг белидаги камари занжир билан будкага боғлаб қўйилгани, иши мен ўйлаганча хавфли эмаслиги эътиборимни тортди ва ҳавасимни келтирди.

— Қўрқасанми?— деб Ашур хахолаб кулди.— Чумчуқ юракмисан?

Уят ўлимдан ёмон. Бор кучимни йиғдиму яна кутарила бошладим. Зинапоя аввалгидан баттар титрарди. Аксига олиб шамол туриб берди. Бир қўлимда сувли кружка, жонимдан кечгандай бўлиб, вишка учига чиқиб боряпман. Уфқдаги юлдузлар ҳам пастда қолаётгандай туюларди.

Мана, ниҳоят етдим. Лекин вишканинг учида ҳеч ким йўқ. Мен ҳайрон бўлиб пастга қарадим. Нақадар баланд, ўрганмаган одам учун нақадар ваҳимали! Кўзим тинди, зинапоя қанотига суяниб қолдим. Бир вақт ўзимга келиб қарасам, шамол мени шиддат билан тортқилаяпти. Зинапоя қаноти офирлигимга бардош бера олмай, эгилиб кетган. Бир лаҳза нафасим ичимга тушиб, қирқ метр баландликдан қулаб кетаётгандай бўлдим. Йўқ, хайрият, зинапоя қаноти ночор кўринса ҳам синмади, қаддимни ростлаб аста-секин пастга туша бошладим. Содда бўлмасам, Ашурнинг алдаганини ҳали ҳам сезмабман. Тушиб:

— Қани, ҳеч ким йўқ-ку,— десам Ашур чапанича қийқириб кулади.

Пастдагилар иш билан банд.

Мен алданганимни энди сездим. Ҳазабланиб кружка тагида қолган озгина сувни Ашурнинг башарасига кулочкашлаб сепдим. Ашур бир чўчиб, менга олайиб қаради-ю, сўнг юзини ҳам артмай яна кулди:

— Ўзим иссиқлаб турувдим, яхши бўлди. Ха-ха-ха!

* * *

Баҳром тўғри айтган экан. Ашур одамга бир ўчакишгандан кейин то енгиб олмагунча қўймас экан.

Дунёда пул ўғриси бор, мол ўғриси бор, лекин қадр ўғриси йўқми? Бировнинг қадрини ерга уриш йўли билан ўз қадрини оширадиган одам қадр ўғриси эмасми? Ашур менинг ғуруримни синдирмоқчи, мени ўзига қарам, югурдак қилмоқчи. Мен мана шундай ўй билан Ашурга газабланиб қарар эди, гап қотса жавоб бермас эдим. У ҳам мени тинч қўймас эди.

Уша тунги саргузаштимнинг эртаси куни ошхонада нонушта қилиб, ётоқхонага бораётган эдим. Баҳром ҳали тунги сменадан келган эмас эди. Бир вақт қарасам, ётоқхонамизнинг олдига бир талай одам тўпланган. Баҳром ҳам бор, ҳозир ишдан келган бўлса керак, эгнида коржомаси. Ҳамма негадир қотиб-қотиб кулади.

Яқинроқ бориб қарасам, ўртада майкачан Ашур кўлига сув тўла кружкани олиб, титраб, қалтираб зинопоядан кўтариляпти.

У мени масхара қилаётганини сезиб, оёқ-кўлим бўшашиб кетди.

Ашур тунги воқеани кулгили қилиб кўрсатар эди: кўллари, лаблари, елкалари титрайди, кружкадаги сув чайқалиб тўкилади, юзида даҳшат, тиззалари ҳам букилиб-букилиб кетади. Ҳамма кулади. Мен уятдан ёнаман.

Шунинг устига кимдир ўгирилиб мени кўрди:

— Э, ана ўзи ҳам келди!— деган эди, яна кулги кўтарилди.

Уят ўлимдан кучли: зинапояга қараб интилдим. Ашурни итариб, одамлар тўпини ёриб ўтиб баракка кирдим. Кула-кула орқамдан Баҳром кирди:

— Жиннимисан?— деди.— Биринчи марта ҳамма ҳам хайиқади-да! Сен-ку, ҳар ҳолда, учига чиқибсан. Баъзилар ярмига етолмай қайтиб тушади.

Дераза орқали кимдир:

— Ҳа, иродаси дуруст экан,— деди.

Бу гаплар сал кўнглимни кўтарди. Лекин мен ҳазил кўтара олмас эдим, биров мендан беозор кулса унга қўшилиб кулолмас эдим. Ҳазил кўтаролмаслик кишининг феълига боғлиқ дейишади. Менимча, феълидан ҳам олдин ишончига боғлиқ. Агар сизнинг ўзингизга

ишончингиз мустаҳкам бўлса, агар бошқалар сизни осонликча камситолмаслигига кўзингиз етса, анча-мунча ҳазилни бемалол кўтараверасиз.

Мен эса ўзимни жуда омонат сезаман. Назаримда, ҳамма мендан устуну истаган одам менга тош ота олади, Зулайҳони мендан тортиб олишлари ҳам осондек туюлади. Шу сабабли ҳар нарсадан ҳаликсирайман. Кулги бўлишдан қўрқаман. Зулайҳонинг кўзи олдида мумкин қадар яхши бўлсам дейман.

Лекин, аяган кўзга чўп тушиб, нуқул мени ёмон кўрсатувчи фалокатлар юз беради.

Тунги сменага ўтган кунларимиз эди. Эрталаб ишдан жуда чарчаб чиқдим. Кейин автобусда Зулайҳо келиб қолди. Уни кўриб кўнглим ёришди. Чарчасам ҳам, тунги билан анча нарса ўрганганимни ўйлаб, суюниб қўйдим.

Нариги вишкага ўтган автобуснинг қайтишини кутиб будканинг олдида турар эдик. Зулайҳо қудуқ олдида ўз иши билан банд эди. Ашур чўлда бир нарса йўқотгандек тимирскиланиб юарди.

Кўпчиликнинг орасида бўлганим учун Зулайҳо билан фақат саломлаша олдим, холос. Лекин автобус келгунча бирор оғиз гаплашармиканмиз, деб қудуқ томонга умид билан қараб турибман.

Мана, ниҳоят, Зулайҳо бизга қараб кела бошлади. Лекин уни мендан олдин Ражаб ака гапга тутди:

– Ҳа, синглим, бугун даъвойингиз йўқми?

– Бўлса ҳам сизга эмас,— деди Зулайҳо ва менга яқинлашди.

Мен унга «қачон бир бемалол гапиришамиз», демоқчи эдим. Бироқ яна Ражаб ака халақит берди:

– Хавфли деган қатламларингдан ҳам ўтдик, пуч экан шекилли?

Зулайҳонинг гаши келди.

– Қизиқсиз-а! Газ портласа тўқ дер эдингизми? Авария бўлса-я?

– Э, нафасни совуқ қилманг-э!

Шунинг устига четда табелчи қиз:

– Вий-й!— деб қичқириб юборди.

Чўчиб кетдим. Ашур чипор чўл илонини бўйнидан ушлаб олиб, қизни қувиб юрган экан. Илоннинг думи Ашурнинг билагига ўралади. Унинг иккинчи қўлида усти ёпиқ бир банкача. Юзида кулги. Ашур банкачани бир четга қўйди-да, илонни одамлар тўпига тўғрилаб «хужум» қилди.

Мен Ашурни писанд қилмай секин четландим. Шунинг учун Ашур менга ташланди. Илондан жуда ҳазар қилар эдим, думи юзимга тегиб, баданим важиллаб кетди. Жонҳолатда Ашурни нари итардим. Важоҳатим жуда ўзгариб кетди шекилли, ҳамма, ҳатто Зулайҳо ҳам кулди.

— Кўрқманг,— деди Зулайҳо узоқдан.— Бу илон заҳарсиз.

— Заҳарлиги керакми?— деди Ашур ва илонни қулочкашлаб чўлга отиб юборди.

Қарасам, ўша томондан Давроннинг машинаси келаяпти. Кабинада Баҳром ҳам ўтирибди.

Машина бизга яқинлашиб тўхтади ва Баҳромлар кабинадан тушишди. Бу орада Ашур ҳалиги банкчасини олиб келди. Унинг қопқоғини очган эди, банка тубида ётган қорақурт ваҳимали қимирлаб кўринди.

Ашур қорақуртни худди чўғни олгандай тез кафтига олиб, сўнг қайтиб банкага солди. Ражаб ака завқ қилиб:

— Ашур полвон десам, Ашур ботир ҳам экансан!— деди.

Ашур ўгирилиб қорақуртни қўлига олди. Сўнг уни чўғ каби у кафтидан бу кафтига ола-ола менга қараб югурди. Мен қочиб улгурмасимдан, Ашур ёқамни очиб, ўша нарсани кўйлагимнинг ичига ташлаб юборди. Мен совуқ, жундор бир нарсани ўз баданимда ҳис қилиб, кўрқиб кетдим, типирчилаб уни ёқамдан қайтиб туширмақчи бўлдим. Ашур хахолаб кулди.

Зулайҳо билан Баҳром югуриб келишди. Учовлашиб, кўйлагимни йиртгудек бўлиб тортқилаб, «қорақуртни» ерга туширдик. Қарасак, ҳўллаб, юмалоқланган қора жун экан.

Ашурнинг кулгисига Даврон кўшилди. Бошқалар ҳам кулар. Ёки кулимсирар экан, Зулайҳо хижолатдан қипқизариб жим турар эди.

Мен эса дир-дир титраб, аламимдан Ашурга ташландим. Унинг ёқасидан олиб, юзига бор кучим билан урмоқчи бўлдим. Бироқ Ашур чаққонлик қилиб қўлларимни тутиб қолди. Сўнг мени ёнбошига олиб, қум устига кўтариб урди. Мен уни ағдариб ташламоқчи бўлиб, талпина бошладим. Лекин у ҳўкиздек кучли эди. Зулайҳонинг овози келди:

– Э, бу қандай зўравонлик!

Тепамизда кулиб турган Даврон пайдо бўлди:

– Бўлди, ҳаддингдан ошма, – деб Ашурни бир силтаб тортди. Ашурнинг улкан гавдаси ердан кўтарилди. Давроннинг нақадар зўрлиги шундан билинди.

Лекин унинг ёрдами мен учун ўлганнинг устига тепгандай эди.

– Жуда бераҳм экансан-е! – деди Баҳром Ашурга.

Ашур ҳамон лабини кулгидан йиғиштириб ололмасди:

– Ахир, ўзи қўл кўтарди-ку!

Мен карахт бўлиб гангиб қолган эдим. Зулайҳонинг овози эшитилмасди, лекин мен бош кўтариб унга қарай олмас эдим. Афтидан, устимга қум, хас-хашак ёпишган экан. Шунини қоқиш ҳам эсимга келмабди. Бир вақт Даврон менга кулимсираб яқинлашди.

– Мулла йигит, ҳазилга ҳам ўрганинг-да! – деди-ю, кийимимга ёпишган нарсаларни тап-тап уриб қоқа бошлади.

Лекин унинг қўли мени чақиб олгандай бўлди. Назаримда, у мени масхаралаб шундай қилмоқда эди, Зулайҳога ўзининг устунлигини кўрсатиб қўймоқда эди.

– Кўлингни торт! – дедим ва бир силтаниб ўзимни четга олдим. – Сен икковинг бирсан, биламан! Мени ерга уриб ўзларинг осмон бўлмоқчисанлар!

Ҳамма жим бўлиб қолди. Мен ёмон кўрган одамларимни енгадиган гап топдим деб авжланиб, ичимдаги аламли гумонларга ҳам йўл бердим.

– Биламан! Менда қасдларинг бор! Бировнинг бахтига чанг солмоқчисанлар! Қора тиканлар!

– Э, ҳали Тоҳиру Зухраман дегин! – деб Ашур кулиб юборди.

Даврон кулимсираб машинага қараб кетди.

Мен хунук гап қилганимни сездиму саросима билан Зулайхога қарадим. Зулайхо уялганидан қизариб кетган эди. У мени шу аҳволда кўргиси келмагандай кескин бурилди-да, нариги вишкага қараб кетди.

12

Дунёда кишини мағлубиятчалик эзадиган нарса бормикан?.. Мен автобусда шаҳарчага қандай етиб келганимизни билмайман. Овқат ҳам емасдан ётиб қолдим. Кечаси ишлаган кунимиз кундузи ухлар эдик. Тушдан кейин зилдай оғирлашиб уйғондим. Назаримда, мени ёмон бир дилсиёҳлик кутяпти. Лекин нима?

Бирдан эрталабки воқеа эсимга тушди. «Энди қандай бош кўтариб юрасан, — деб совуқ бир овоз калтаке-сакдай чирқиллай бошлади. — Енгилдинг. Кучинг фақат оғзингга етгани учун шундай беъмани гапларни айтдинг. Зулайхо ор қилиб кетди».

Мени кутаётган дилсиёҳлик — шу аҳволда яна бош кутариб юриш ташвиши эди. Ўрнимдан тургим келмай, бошимни буркаб олдим.

Йўлакдан Ашурнинг ингичка овози эшитилди.:

— Жуда ғайир бола экан-е, — дерди у аллакимга. — Бундан бошқа одам бўлса ён берар эди, «хўп, ака, сен мендан зўрсан», деб бўйсунар эди. Бу ошпаз тагимда ётса ҳам, «мен сендан зўрман», дейди-я! Ўзи айтмаса ҳам кўзи айтади.

Улар кулишди.

Чойшаб ёниб кетгандай сакраб ўрнимдан турдим. Лекин бир фикр мени тўхтатди. Демак, Ашур ҳали ғолиб эмас. Енгиб олишни истайди. Кўраимиз!

Тишимни-тишимга қўйиб ювингани чиқдим.

Ҳозир мени отам раҳматли кўрса, эҳтимол, таний олмас эди. Ахир, мен доим бир гапдан қоладиган мўмин бола эдим. Илгари Ашурдақаларга дарров ён берар эдим.

Лекин муҳаббат билан бу янги жойлар менинг илгари ухлаб ётган ҳамма туйғуларимни уйғотиб юборган эди. Мен энди кураш майдонига чиққан эдим. Аммо

менда уйғонган яхши туйғуларнинг орасида иззат-нафс, рашк каби нарсалар ҳам бор эди, ўшаларнинг таъсирида эрталабки хунук сўзларни гапириб юборган эдим.

Ҳозир ҳам Зулайҳодан маҳрум бўлиб қолиш хавфи ичимни мушукдай таталамоқда эди. «Ашур билан Даврон мени шунга мажбур қилди,— дердим ўзимга.— Зулайҳо буни тушунмай мендан хафа бўлиб кетдими? Умуман, Зулайҳо очигини айтиши керак. Менда кўнгли бўлса Давронни «нари тур» десин, кейин бу Ашур ҳам менга ҳадеб осилавермайди. Агар Давронда кўнгли бўлса уни айтсин. Мен ишимни билиб қилай».

Шу ўй менга далда берди-ю, ювиниб, тараниб, бир парча қоғозга куйидаги сўзларни ёздим:

«Юлдузлар чиққанда шаҳарчанинг четидаги дўнгликда кутаман. Утиниб сўрайман! Агар келмасангиз, унда абалий хайр. Қишлоққа қайтиб кетаман. И».

Қоғозчани олиб идорага жўнадим. Ҳамма деразалар очиқ эди.

Ичкарига кирмадиму ташқаридан Зулайҳо ўтирадиган хонанинг деразасига яқинлашдим. Зулайҳо бир нарса чизаётган экан. Қоғозчани олдига ташладим ва йўқ дейишидан кўрқиб, жадаллаб ўтиб кетдим.

Шаҳарчанинг кунботиш томонида дамбага ўхшаган узун бир дўнглик бор эди. Қоронғи тушгандан кейин мен шу дўнгликнинг ортига ўтиб, Зулайҳони сабрсизлик билан кута бошладим.

Ҳашаротлар чириллайди. Ёнбошлаб ётибман, юрагим гуп-гуп этиб уради-ю, кўксимни кўтариб-кўтариб ташлайди. Ердан шувоқнинг ҳиди келади. Осмонда минут сайин юлдузлар кўпайиб боряпти.

Наҳотки келмаса? Кўзим тўрт бўлиб шаҳарча томонга қарайман. Онда-сонда шамол гармонь товушини олиб келади — танца бўлаётибди, шекилли.

Ниҳоят узоқда бир қора кўринди. Ундан элик қадамча нарида бошқа бир каттароқ қора пайпасланиб келар эди.

Дарров ўрнимдан туриб, ўша томонга қараб юрдим. Кейинги қора мени кўриб тўхтади ва шаҳарчага қайтиб кетди.

Мен кейин билдим, қайтиб кетган қора Ашур экан. У Зулайҳони мендан кўра Давронга муносиброқ деб билар экан. Шунинг учун Давронга ён босиб, Зулайҳонинг чўлга чиқиб кетганини бориб айтибди:

– Айтмабмидим? Ошпаз уни илиб кетди. Энди юрасан, икки қўлингни бурнингга тиқиб!

Даврон аввал ишонмабди.

– Юр, бўлмаса, юр кўрсатаман!– деб Ашур уни дўнгликка қараб судрайди.

– Шошма, ўзим бориб кўраман,– дейди Даврон.

Биз Зулайҳо икковимиз, бундан беҳабар, дўнгликнинг орқасида юрган эдик. Зулайҳо сочини иккита қилиб ўриб, крепдешин атласдан кўкракбурма кўйлак кийиб чиқибди. Ўқувчилик давримизни эслаб жуда суюниб кетдим.

Атласнинг оқи юлдуз нурига мос бўлса, қораси юлдуз ораларидаги қорамтир осмонга монанд эди. Зулайҳонинг ўзидан эса жуда хушбўй бир атирнинг ҳиди келарди. «Наҳотки мен учун ясаниб келган бўлса?» деган тахминдан бутун вужудим яйраб кетди.

Ҳалиги хафачиликни ҳам, кўнглимга тугиб келган дардларни ҳам унутдим. Сал нарироқ борганимиздан кейин аста Зулайҳонинг қўлидан олдим. У ҳам қаршилик қилмади. Миннатдорлигимни қандай айтишимни билмай осмонни мақтабман:

– Ажойиб-а, чўлда осмон ҳақиқатан гумбазга ўхшар экан.

– Ҳа.

– Атроф очиқ-да, қаранг, юлдузлар уфққача тушиб борган. Фақат мана бу дўнглик...

Гапим оғзимда қолди: кимдир дўнгликнинг ортидан бизни кузатиб турган эди. Мен ҳатто қизариб ёнган папирос оловини ҳам кўрдим. «Даврон!» деган фикр хаёлимга келди. Менинг қараб қолганимни сезиб, қора дарров кўздан йўқолди.

– Шу ерда ҳам тинч қўйишмайди-я!– дедиму Зулайҳонинг қўлидан маҳкам ушлаб, уни чўл ичкарисига бошладим.

– Ким? Нима гап?– деди Зулайҳо ҳайрон бўлиб.

– Ашур билан Даврон.

Зулайхо тез дўнгликка қаради. Лекин энди ҳеч ким кўринмас эди.

— Қани?— деди Зулайхо.— Сизга шундай туюлгандир.

Унинг шубҳаси менинг кўнглимдаги дардларни янгилади.

— Йўқ, Зулайхо, сиз ишонинг. Эрталаб мен кўполроқ гапирдим, шекилли. Лекин улар мени шунга мажбур қилди. Биласизми, булар бизга...

Мен фикримни аниқ айтилмай сўз қидирдим. Зулайхо кутиб турар эди.

— Булар бизни кўролмайди.

— Қизиқ, одамлар ҳасад қиладиган нимамиз ҳам бор?

Мен бирдан дангал гапни айтдим:

— Муҳаббатимиз бор. Улар шунга ҳасад қилади. Уларда шу йўқ!

Ой чиққан эди. Зулайхо ҳайрат ичида юзимга тикилиб қолди:

— Вой, сиз-ей! Шундай катта гапни қандай кўрқмай айтасиз?

— Илгари сиздан ҳайиқардим. Қишлоқда қўйдаёввош эдим. Лекин сиз менда мудраб ётган кучларни уйғотиб юбордингиз. Мен сизни деб шу чўлга келдим. Энди Ашурга ўхшаган, мени ерга уриб ўзи осмон бўлишни истайдиган ҳўкизлар билан шер бўлиб олишгим келади!..

— Искандар, мен ҳам сизнинг инсонлигингизни унақа ҳўкизлардан юз баробар баланд кўяман!

Вужудим яйраб кетди:

— Шу сўзларингиз учун...— деб Зулайхони белидан кучдим. Ундан келаётган хушбўй атир ҳидига чулғаниб, лабидан ўпдим. У ҳам бунга жавобан мени ўпди...

Биз бахтиёр эдик...

13

Кечаси ишга чиқдим. Хаёлим Зулайхода.

Бир вақт тепамда алланарса шақ этди. Вертлюг деган оғир нарсанинг тагида турган эканман, устимга тушиб мажақлайдиган бўлганда Ражаб ака тормоз бериб тўхтатиб қолибди.

– Қоч!– деб бақирди у менга.

Истар-истамас четландим.

– Нима, сен жонингдан тўйдингми?– деди Ражаб ака баттар бақириб.

– Ҳа, тўйдим!– Қичқирдим мен ҳам.– Кунда-кунда ўлгандан кўра, бир кунда ўлган яхшироқ. Шу Ашур менга яна бир тегсин! Ё у ўлади, ё мен!

– Нима гап?– деб Пётр Петрович бизга яқинлашди.

Мен белкуракни олиб шиддат билан нари кетар эканман, Ражаб аканинг:

– Об-бо, бу йигит Ашурдан жуда қаттиқ хафа бўлибди-ку,– деганини эшитиб қолдим.

Сал ўтмай Пётр Петрович мени чақирди.

– Юр!– деб вишка зинапоясидан юқорига эргаштириб кетди.

Мен энди зинапояннинг титрашига ўрганиб қолганман. Қадамимни атайлаб дадил-дадил босаман, зинапоя қанотига ҳам қаттиқ-қаттиқ суянаман.

Ашур ишлаётган очик жойга етдик. Шу ерда уста менга ўгирилиб:

– Демак, жонингдан тўйдингми?– деди.

Мен жавоб бермай лабларимни қисдим.

– Ашур, буёққа чиқ?– деди уста.

Ашур ҳайрон бўлиб бир менга, бир устага қарадию, камарига боғланган занжирни ечди ва зинапояга сакраб чиқди.

– Камарингни еч,– деди уста унга.

Мен ҳали ҳам ҳеч нарсани тушунмай турибман. Пётр Петрович камарни менга узатди.

– Ма, боғла.

Камарни боғладим. Уста палати дейиладиган очик иш жойини кўрсатди:

– Кир.

Мен палатига ошиб ўтдим ва устанинг ишораси билан камарга занжирни боғладим.

Шу пайт пастга қарадим у осмону фалакда осилиб қолгандай бўлдим. Вишка титраганда оёғим тагидаги тахталар узилиб тушиб кетаётгандай туюлди. Бир лаҳза кўзим хиралашди. Лекин шу пайт Пётр Петрович ме-

нинг ёнимда пайдо бўлди. Пастдан эса зўр илгак билан пўлат қувур чиқиб келиб, қаршимда тўхтади.

— Элеваторни очишни биласан, қани оч,— деди уста.

Мен элеваторни уқувсизлик билан кучоғимга олдим.

— Трубани кўкрагингга тира,— деди уста.— Мана бундай... Мана...

Элеватор деб аталадиган қисқични пастда ҳам очиб кўрган эдим. Ҳозир устанинг ёрдамида қувурни қисқичдан чиқардим у каноп арқон билан тортиб, тахлайдиган жойга ўткази бошладим.

— Секин! Эҳтиёт бўл!— деб турибди уста.

Пастга кўзим тушди: Ражаб ака илгакни майин ҳаракатлантиради ва менинг ишимни мумкин қадар енгиллаштиришга тиришади. Унинг ёрдамчилари ҳам юқорига қараб-қараб, жуда эҳтиёт бўлиб ишляпти.

Мен буни кўриб дадилландим.

Пётр Петрович палатида менинг бир ўзимни қолдириб, зинапояга қайтиб чиқди. Пастдан гувиллаб қувур кўтарилиб келди. Мен уни бир ўзим бўшатиб олишим керак эди. Лекин бу ваҳима эмас, алланечук қувончли эди. Гўё менинг бутун ваҳималарим, бутун ҳадикларим пастда эҳтиёт бўлиб ишлаётган Ражаб акага, зинапояда кўз-қулоқ бўлиб турган Пётр Петровичга ўтиб кетган эди. Ўзимда эса фақат ажиб бир ғайрат ва ишонч қолган эди.

Ашурга ўхшаб, элеваторга кўкрагим билан дадил ташландим.

— Э, секинроқ!— деган овоз келди орқадан. Бироқ, бу сўз айтилиб бўлгунча мен қувурни қисқичдан бўшатиб улгурдим, чаққонлик билан уни тахлайдиган жойга ўтказдим.

Пешанамдан кўзимга тер оқиб тушди. Қора терга ботиб кетганимни энди сездим. Орқамга ўгирилиб қарасам, Пётр Петрович суюниб кулимсираяпти.

— Қалай?— деди у Ашурга бош силтаб.— Одам қилган ишни одам қилса бўлар эканми?

Ашур мени писанд қилмагандек четга қараб илжайди.

— Бидамиз бу педагогикани,— деди.

Яна шувиллаб қувур чиқиб келди. Мен иш билан бўлиб, устанинг нима деганини эшитолмадим. Лекин Ашурнинг истеҳзоси энди менга илгаригидай қаттиқ ботмас эди.

Негадир, мактабда бир ўқитувчимиз айтган гап эсимга тушар эди: «Табиат алпдай зўр бўлади, лекин техника одамни шу алпдан ҳам зўр қилади». Мен бу гапнинг маъносини энди тушунмоқда эдим. Ҳозир биринчи марта техниканинг қудратини четдан эмас, ичдан ҳис қилдим. Гўё механизмларнинг кучи билан менинг мускулларимдаги куч бир-бирига қўшилиб кетди...

Бугунги тунни ҳеч унутолмасам керак. Илгари мени қўрқитган, мени қийнаган баҳайбат механизмлар бугундан бошлаб менинг куч манбаимга айланди. Зўр баландликда ишлар эдим у ўзимни қушдай енгил сезардим. Қанот чиқариб парвоз этгим келарди.

14

Даврон кўнглимни гаш қилиб юрар эди. У мен билан ҳам, Зулайҳо билан ҳам салом-аликни бас қилган эди. Ашурнинг гап авзойига қараганда, у бизнинг кечаси бирга юрганимизни кўргандан бери рашк оловида ўртанарди. Гўё Зулайҳо унинг муҳаббатига оёқ кўйгану мен бунга сабаб бўлганман.

Зулайҳонинг Давронга муносабати ҳам совуқлашган эди. Икки йигит ўртасида талаш бўлиш хавфи унинг ўзига ҳам хунук кўринган бўлса керак, энди Даврондан ўзини узоқ олиб юрар эди.

Мен Даврон билан Ашурнинг ичишиб, ҳасратлашиб юрганини бир неча марта кўрдим. Ширакайф Ашур ётоққа келиб Давроннинг тантилигини, ботирлигини, ким билан қандай пичоқлашганларини айтиб адо қилолмас эди. У ҳақиқатан Давронга ихлос кўйган эди.

— Сен Давроннинг жинини қўзғама, пушаймон бўласан!— деярдди у менга.

Кейин билсам, Давроннинг жинини мендан кўра Ашурнинг ўзи кўпроқ қўзғаган. Бир кун кечаси иккови ширакайф бўлиб ҳасратлашиб юрган пайтда:

— Ашур, сен айт,— дейди Даврон.— Ўша жўжахўроздан менинг нимама кам?!

Даврон бўғилиб гапиреди ва кўйлагининг ёқасини қаттиқ тортиб, белигача йиртиб юбореди.

— Айтаман,— дейди Ашур.— Сен пошшо йигитсан. Шернинг юраги бор сенда. Лекин шу қизга келганда аммамнинг бузоғи бўлдинг-қолдинг. Нукул қовоғига қарадинг, тортиниб қўл теккизмадинг, озор бермайин деб кўрқдинг.

— Ҳа, ҳа, ҳа,— деб Даврон тасдиқлаб боради.

— Э, олифталикни жўжахўрозларга кўйиб бер!— дейди Ашур.— Нима, сен қизларни биринчи кўришингми?

Даврон ўзининг ўтмишини эслаб, бирдан ҳушёр тортади.

— Кўришга кўрганманку-я!— дейди қоронғиликка тикилиб.— Дудамани кўрсатсанг, «акажон» деб қўлингга қўнадиганлари бўлар эди, ўзим ҳам қизларни деб ўлгудай пичоқлашар эдим-да! Эҳ!..

Ашур унга берилиб қулоқ солади. У Даврондаги кўр-кўрона ботирликни мақтайди, аммо бу нарса илгари уни жиноят оламига судраб кетганини ўйламайди.

Давроннинг қамалган пайтларидаги туйғулари яна уйғонади. «Яхшиликни билмасанг, ёмонликни биларсан», дейди у ичида Зулайҳога кек сақлаб.

* * *

Зулайҳо баъзи кунлари идорада ўтириб ишлаб, баъзан пармалаш қурилмаларини бориб кўрар эди. Бир кун узоқ қурилмага борганда иши чўзилиб кетиб, автобусдан қолади. Даврон нариги вишкага юк элтиб, қайтиб келаётган бўлади. Кун ботиб бораётган пайт экан. Қараса, йўлда Зулайҳо машина кутиб турибди. Қўлида ўша дафтари. Бошида оқ рўмол.

Даврон машинасини унинг олдида тўхтатади. Зулайҳо кабинада Давроннинг ёлғиз ўтирганини кўриб иккиланади. «Бошқа бирор машина келмаяптимикин?» деб йўлга қарайди. Йўқ, фақат уфқ қорайиб, туш босиб келяпти.

– Биздан кўрқадиган бўлиб қолибсиз-да? – дейди Даврон ўпка қилиб. – Майли бўлмаса.

У жўнаб кетмоқчи бўлади.

Зулайҳо уни хафа қилмаслик учун, ҳам қоронғига қолмаслик учун кабинага чиқади.

Иккови кабинанинг икки четида ўтиришиб бирпас жим боришади. Кун ботади.

– Тезроқ ҳайдайми?– дейди Даврон.

– Йўқ, майли, менга бари бир, – дейди Зулайҳо.

– Демак, бугун висол йўқ экан-да,– деб, Даврон «висол» сўзини масхаралаб гапирди.

Зулайҳо «ялт» этиб унга қарайди-ю, Давроннинг авзойи бежо эканини сезади.

– Э, ўшанда пойлаб борганингиз рост эдимиз?– дейди. – Мен ўйлабманки сиз бунақа ишни ўзингизга муносиб кўрмайсиз, дебман!

Даврон машинани йўлдан четга буради-да, зўр тезлик билан ҳайдайди. Зулайҳо аввал нима бўлганини тушунмайди. Ўнқир-чўнқирларда машина қаттиқ силкиниб, унинг боши кабина шифтига тегиб кетади.

– Нима бўлди? Тўхтанг! – Зулайҳо баранкага ёпишади:– Йўлга буринг! Тўхтанг дейман!

Машина бир барханнинг панасига ўтганда Даврон кескин тормоз бериб уни тўхтатади ва Зулайҳонинг баранкадаги қўлидан ушлайди.

– Висол бугун шу ерда бўлади! – дейди.

Даврон Зулайҳо томонга бурилиб, уни кучоқлаб ўпмоқчи бўлади.

Зулайҳо чап бериб кабинанинг эшигини очади-ю, пастга сакраб тушади. Даврон унинг кетидан тушади. Яна зўрлик билан ўпмоқчи бўлади. Зулайҳо йиғламсираб, унинг у юзига–бу юзига шапалоқ тортиб юборади. Сўнг бир силтаниб унинг қўлидан чиқади-да, пиёда кета бошлайди.

– Шундайми ҳали? – дейди Даврон. – Мен ўғил боладан чертки еганим йўғу, сен қиздан тарсаки еб кетавераманми?

У икки сакрашда Зулайҳога етади:

– Энди қочиб қутула олмайсан. Додла, бўкир, ҳеч ким эшитмайди!

– Бекор айтибсан! – дейди Зулайҳо. – Сен мени енгсанг ҳам мардлик билан енгар эдинг! Номардлик билан енголмайсан!..

– Ким номард?!

– Мард бўлсанг шундай қилармидинг?!

Давроннинг кўзига қон тўлиб, юзи ғазабдан қий-шайиб кетади. У қўйнига қўл солади-ю:

– Ким номард?! – деб дудама чиқаради.

Зулайҳо буни кутмаган эди. Маст туядай ўкирган Давроннинг энди ҳеч нарсадан қайтмаслигини сезади. Ўлим хавфидан ўзини йўқотиб қўяди ва кўрқиб орқага тисарилади. Буни кўрган Даврон янада авжига чиқади.

– Ё ўлигинг меники бўлади, ё тиригинг!

Зулайҳо тисарилиб бораётиб бир тошга қоқиниб кетади. Шунинг устига Даврон уни итариб юборади. Зулайҳо қумга йиқилиб тушади. Йиқила туриб, бир қадам нарида ётган косадай тошга кўзи тушади.

Даврон уни бир силтаб юзтубан қилади. Бир оёғи билан устидан босади-да, қўлини боғламоқчи бўлиб, камарини еча бошлайди.

Зулайҳодаги кўркув ўрнини энди чексиз бир ғазаб эгаллайди. Қизлик номуси олдида жони ҳам кўзига кўринмайди. У бор кучини тўплайди-да, ўша тошни мўлжаллаб, кескин кўтарилиб юмалайди. Даврон буни кутмаган ва оёқларида анча ноқулай турган экан, чалқанчасига йиқилиб тушади. То у ўрнидан туриб, яна ҳужум қилгунча, Зулайҳо тошни икки қўллаб ердан кўтаради. Даврон унга пичоқ урмоқчи бўлиб ташланганида Зулайҳо тошни унга отади. Тош Давроннинг чаккасига қарсиллаб урилади. Унинг пичоқ ўқталган қўли жосизланиб пастга тушади, сўнг ўзи ҳам гандираклаб йиқилади. Зулайҳо унинг қулоқ-чаккасида қон кўриб кўрқиб кетади.

– А-а! – деб бақиради-ю, қочади.

Гира-шира қоронғилик тушиб боряпти. Зулайҳо ҳуши ўзида йўқ, анча жойга қочиб боради. Чарчаб, ҳолдан

тойиб, ўзини қумнинг устига ташлайди ва йиғлаб юборали. У «одам ўлдирдим», деб ўйлаган экан. Бирдан «Балки тирикдир?» деган умид пайдо бўлади. У ўрнидан туради. «Қон!.. Яраси боғланмаса қон кетиб ўлади!»

Зулайҳо орқасига қайтади. Бир неча қадам юради-ю, дудамани эслайди. «Пойлаб ётган бўлса-чи?» деб тўхтайтиди. Йўқ, охири, кўрқувдан ҳам ҳамият баланд келади...

Зулайҳо чопиб келгунча қоронғи тушиб қолади. Даврон бояги жойида қимирламай ётибди. Зулайҳо яқин келишга ботина олмайди. Бориб машинанинг чироғини ёқади. Фаранинг ўткир ёруғи қия тушса ҳам, Зулайҳо Давроннинг ҳамон ҳушсиз ётганини, чаккаси-дан қон сирқиётганини кўради.

Унга секин яқинлашади. Қумда ётган дудамани олиб, қоронғиликка отиб юборади. Елкасига сирғалиб тушган учбурчак рўмолини олади. Давроннинг чаккасини танғиб боғлайди.

Даврон кўзини очса, қаршисида Зулайҳо турибди. Даврон беихтиёр қумни чангаллаб, пичоқни қидиради. Тополмайди. Зулайҳо икки қадам нарида индамай қараб турибди.

Даврон секин туриб ўтиради, боши беҳад оғирлашиб кетганини сезиб, ушлаб кўради. Чаккаси боғланган. Рўмолнинг бир учи кўзига тушиб турибди.

У воқеани энди тушунади. Сўнг Зулайҳонинг оёғи остида ётган тошга қарайди. Аянчли бир аҳволда илжайиб:

– Бало экансиз,— дейди.

Энди унинг тантилиги тутати. Зулайҳо ҳақ эканини ва голиб чиққанини тан олади. Йиқилганга қўл бериш маъносида Зулайҳо уни суяб ўрнидан турғизади ва кабинага чиқаради.

Лекин иккови ҳам жим. Даврон бир амаллаб машинасини ҳайдаб боради. Иккови кабинанинг икки четинда ўтиради. Шаҳарча кўрингунча ҳеч кимдан садо чиқмайди. Охири Даврон:

– Милисага ҳайдайми?— дейди.

– Тўхтатинг,— дейди Зулайҳо.

Даврон машинани итоаткорона тўхтатади. Зулайҳо кабинани очиб ерга тушар экан:

— Истасангиз бориб арз қилаверинг,— дейди.— Калтакни сиз едингиз. Менинг ишим йўқ милисада.

У кабина эшигини шарақлатиб ёпади-ю, пиёда кетади.

Даврон лол бўлиб қолади. Қиз бола уни енгиб, бошига дуррасини ўратиб кетганини ўйлайди. Кейин машинасининг чироғини ўчиради. Қоронғида кўйлагинини этагидан йиртиб олиб рўмолнинг устидан боғлайди.

Гаражга борганда «бошингга нима қилди?» деб сўрашса, «темирга уриб олдим» дейди.

Зулайҳо ҳам воқеани ҳеч кимга айтмайди. Мен бир кун унинг ҳаддан ортиқ ранги ўчиб юрганини кўрдим.

— Нима бўлди?— деб сўрадим.— Касалмисиз?

Зулайҳо менга тикилиб бир лаҳза жавоб бермай турди-ю:

— Йўқ... кейин,— деди ва ўтиб кетди.

Мен бу воқеани ҳозир айтиб бердим, лекин аслида анча кейин билдим. Қандай билганимнинг ўзи бир ҳикоя. Ўрни келганда буни ҳам айтиб бераман.

15

Яна тунги сменага ўтган кунларимиз эди. Вишканинг тепасидаги пишангнинг ўқи сал қийшайиб қолган экан. Слесарь иккаламиз чиқиб шуни тўғриламақда эдик. Қирқ метр баландликдан одамлар чумолидай кичик кўринади. Катта бир болтга калит солиб бурар эдим, биринчи кун кечаси шу баландликда кўзим тиниб йиқилиб қолганимни эслардим. Одам ҳамма нарсага ўрганар экан.

Энди мен уйимизнинг томида турганга ўхшардим, пастга ҳам осойишта кўз ташлардим.

Ражаб аканинг ёрдамчилари асбоб-ускуналарга шлангдан сув қуйиб ювишмоқда. Ашур ҳам пастда, ўлчовчи қизнинг олдида. У нимадир деяпти, қиз дам-бадам куляпти.

Биз ишни битириб тушдик. Шу пайт вишканинг олдида бир «Газик» келиб тўхтади. Бошлиғимиз Фуло-

мов билан тўрт бурчак мўйлов қўйган, бурни узун бир киши машинадан тушди. Бу киши муҳандис Ҳусейн Мехтиев эди.

– Бир гап бўладиганга ўхшайди,— деди шеригим.

Мехтиев босимни текширар экан, Фуломов ўлчовчи қиз билан чақчақлашаётган Ашурнинг олдига ўтди.

– Иш жойингиз қаерда?— деди Ашурга.

– Э... ўртоқ Фуломов! Мен... бир минутга тушувдим. Сув ичгани.

– Ё гап сотганими? Ҳозир қанақа қатламни пармалаяпсизлар?..

Ашур ерга қараб илжаяр эди.

– А?— деб қадалиб сўради Фуломов.

– Ҳа, энди Ражаб акам билсалар бўпти-да,— деди Ашур.

– Сиз-чи? Сиз фақат майнабозчиликни билсангиз бўптими?

Шундан маълум бўлдики, Ашурнинг қилиқларини бошлиқларга кимдир бориб айтган.

Ражаб ака ёрдамга етиб келди:

– Э, ҳаммасини билади, ўртоқ Фуломов! Камтарлик қилиб айтмаяпти-да!

Ўлчовчи қиз асбобларини лойқага ботирмоқда эди. Фуломов унга яқинлашди:

– Охирги марта қачон ўлчаган эдингиз?

Қиз эслолмай, туриб-туриб:

– Бешга яқин эди,— деди.

Фуломов соатига қаради:

– Ҳозир олти. Сиз ҳар ўн беш минутда ўлчаб туришингиз керак эмасмиди?

Қиз гуноҳкорона кулимсираб жим қолди.

Орқадан Мехтиев келди. Ражаб акадан:

– Пётр Петрович қани?— деб сўради.

– Барит олиб келгани кетувди.

– Одамларингизни тўпланг,— деди Фуломов.

Одам йиғилгунча бошлиқлар бутун қурилмани айланиб чиқишди. Кейин олдимизга келиб, бир талай камчилик кўрсатишди. Айниқса, Ражаб акага ёмон гап тегди:

– Сиз интизомни бўшаштириб юборгансиз. Планни ошириб бажаряпмиз, деб сифатини унутгансиз.

– Ўртоқ Фуломов, камчилигимиз йўқ эмас, бор, ҳаммасини тузатамиз,— деб гап бошлади Ражаб ака.

Лекин Фуломов уни гапиртирмади:

– Қуруқ ваъда билан қутуламан деб ўйламанг. Ўртоқ Мехтиев шу ерда қолади, аҳволни ўрганadi. Беш кундан кейин бригаданинг ҳисоботини эшитамиз. Гап шу.

Одамлар тарқалди. Фуломов кетди. Ражаб ака хийла ташвишланиб қолди.

Ашур илгаригидай бепарво.

– Нега серрайиб турибсан?— деб Ражаб ака уни уришиб берди.— Ол белкуракни!

Лойқага гилмоя аралаштирар эканмиз: «Тўғри қилади,— дердим мен ичимда.— Шу Ашур жиловланмагунча бизда интизом бўлмайди».

Лекин Ашур ҳам Ражаб аканинг заиф жойини билиб олган экан. Қудуқнинг олдига қайтиб келаётганимизда Ражаб акага қараб:

– Биттаси бориб чақибди-да,— деди.— Бўлмаса катталар туш кўриб билармиди!

Мен Ражаб ака бўлсам, Ашурни боягидан ҳам қаттиқроқ уришиб ташлардим. Лекин Ражаб ака индамади. Юзига қарасам, бошлиқларнинг танқидини бировдан кўргиси келиб турибди.

– Ким чақса ҳам тўғри чаққан!— дедим мен Ашурга.

Ашур чағир кўзларини ўйнатиб менга ҳезланиб келаётган эди, Мехтиев олдимиздан чиқди.

– Лойқанинг оғирлиги кўтарилмаяпти-ку,— деди Мехтиев. Унинг қўллари лой, афтидан, лойқани ўзи ўлчаб кўрган эди.— Баритдан кўпроқ солмадингизми?

– Барит тамом бўлган,— деди Ражаб ака.— Уста ҳозир олиб келиши керак.

Ражаб ака бошқарма пультига ўтди. Бугун мен унинг иккинчи ёрдамчиси бўлиб ишламоқда эдим. Насосларни ишга солиб, босимни юзга чиқардик. Парма яна бир соатча ишлади. Кейин унинг тишини алмаштириш учун бир минг тўрт юз метр узунликдаги қувурларни ер тагидан суғуриб ола бошладик.

Офтоб терак бўйи эди, найза бўйи қолди. Қувурларнинг салкам минг метри чиқарилди. Мехтиев ҳамманинг ишини кузатиб, керак бўлган жойда кўмаклашиб юрар эди.

Биз ишни чўзмаслик учун ҳар қувурни алоҳида эмас, икки-учтасини бир тизим қилиб бураб олар эдик. Ражаб ака менга ўргатган эдики, ҳар ўн тизимдан кейин бир марта лойқа юбориш керак, суғуриб олинган қувурларнинг ўрнини заммалаб туриш керак.

Мен санаб борар эдим. Аввал шу қоидага биноан ишладик. Кейин тезлашиб кетдик. Бир марта ўн тўрт тизимдан кейин ҳам лойқа юбормадик. Балки Ражаб ака санамаётгандир дедиму унга айтдим.

– Ўн бешинчи тизимни оляпмиз!

– Нима?

– Лойқа юбормаймизми, ахир?

– Об-бо, ройкорчининг кўплигидан куйдим-да!— деди у. Сўнг лебедкани тўхтатиб сув ичди. — Кун кеч бўляпти, биз бугун уч метр ҳам пармалаганимиз йўқ. Геологларнинг чизмасига қараганда, газли қатламга ҳали беш метр бор.

Ҳаммамиз терлаб, куйиб кетган эдик. Сув ича бошладик. Юқоридан Ашур ҳам тушиб келди. Ражаб аканинг гапи уни яна авжлантирди шекилли, негадир тиржайиб чиқиб кетди.

Яна ишни давом эттирар эканмиз, ўлчовчи қиз нарёқдан менинг орқамга қараб кулаётганини сездим. Қўлим билан орқамни пайпаслаб кўрсам, қоғоз илинди. «Ашур илиб кетган-ов!»— дедиму йиртиб олиб қарадим.

Қулоғини динг қилиб турган кўрқоқ куённинг сура-ти. Тагида «Чақимчи» деган ёзув.

Ҳазабим келди. Иккинчи ёрдамчига ўз ўрнимни бердим-да, юқорига қараб чопдим.

Лекин Ашурга етиб улгурмадим.

16

Тўсатдан бутун вишка қаттиқ силкиниб кетди. Зинапоя қанотига маҳкам ёпишиб, пастга қарасам, ер

тагидан лойқа қайнаб чиқиб, ҳаммаёққа тошиб кетяпти. Оғир қувурлар ўз-ўзидан юқорига кўтариляпти.

Ер остидан мислсиз бир зилзила чиқиб келмоқда эди. Жойимда тахта бўлиб қолдим.

Ражаб ака бор овози билан:

– Қоч! Станцияни тўхтат! – деб бақирди, айнаи вақтда пультанинг муртигардонларини бураб, механизмларни ўзи тўхтатди. Пастдан даҳшатли бир гувиллаш чиқиб келди-да, аллақандай афсонавий куч уч юз метрли пўлат қувурни хасдай учириб, вишка тепасидан ошириб осмонга ота бошлади.

Ўшандаги баҳайбат овознинг нимага ўхшашини аниқ эслолмайман. Юзлаб тонна шағални тунука устига тўкканда ҳам бунчалик гулдурамаса керак. Ўнлаб реактив самолётлар барабар ердан кўтарилаётганда ҳам бунчалик вағилламаса керак. Мислсиз бир босим билан отилиб чиқаётган газ вишка зинапоясининг юқори қисмини майдалаб кетди.

Ашур боши ёнидан қувурлар учиб ўтаётганидаёқ зинапояга сакраб чиққан экан. Ҳозир у турган палати ҳам чилпарчин бўлди. Ашур ваҳима билан пастга отилди.

Қочиш кераклигини шунда фаҳмлаган бўлсам керак. Ашур менга бир урилиб ёнимдан ўтиб кетгандан кейин, мен унинг кетидан чопдим.

Шундай пайтда киши ё бутунлай карахт бўлиб, ҳамма нарсани унутиб қўяр экан (Ашур шундай бўлибди, мен кейин эшитдим) ёки бениҳоя сергакланиб, ҳар бир тафсилотни ғалати бир тезлик билан хотирасига жойлар экан.

Аниқ эсимда бор: тўполон, зилзилада Ашур билан орқама-орқа чолиб пастга қочяпмиз. Юқорида чилпарчин бўлаётган зинапоя тахталари оёғимизга, бошимизга келиб тушяпти. Ерга етти-саккиз метр қолганда, орқада бир нарса қасирлагандай бўлди. Ўгирилиб қарасам, газ оқими кучайиб, зинапояни менга яқин бир жойдан узиб олиб кетибди. Агар бир қалам орқада бўлганимда мени ҳам зинапояга қўшиб олиб кетар экан.

Янада қаттиқ чопдим. Ашур юқоридан тушган тахта майдаларига суриниб пастга юмалаб кетди. Мен унинг

даҳшат билан бақирганини катта очилган оғзидан билдим, шовқинда овоз эшитилмас эди.

Бу орада будкадан Мехтиев чопиб чиқди, бир нарса деб қичқириб, вишканинг тагига қараб югурди.

Ўлчовчи қиз чопиб келиб Ашурни кўтарди. Ашурнинг усти боши лойга беланган эди. Чунки ҳамма жойга лойқа тошган эди.

Шу пайт мен ҳам пастга сакрадим. Сакраётиб, Мехтиевни кўрдим. У превентор деб аталадиган асбобнинг штурвалини бурамоқда эди. Одатда бу асбоб газ йўлини бекитиши керак эди. Лекин превенторнинг нариги учи аллақачон ишдан чиққан экан. Мехтиев узилиб тушган узун темирни алам билан отиб юборди-да, қудуқ майдончасига қараб чопди.

Мен, аксинча, бу зилзиладан узоқроқ қочмоқчи бўлдим. Ражаб ака фавворанинг яқингинасида туриб, зўр босимдан варракдай силкинаётган уч тоннали илгакни четга тортиб олмоқчи бўларди. Мен унинг нега бундай қилаётганини тушунмадим. Унинг ёнидан чопиб ўтаётган эдим:

— Қаёққа?— деб қўлимдан тутди.— Буни қара!

Мен энди тушундим: агар газ бу илгакни вишка темирага элтиб урса учқун чиқади-ю, газ ёниб кетади.

Ражаб ака косовга ўхшаш йўғон темирга илгакни илинтириб олмоқчи бўлган эди, зўр газ оқими темирни бир «уриб», унинг қўлидан учириб юборди. Темир аждарҳодай вашиллаётган фавворанинг яқинига бориб тушди.

Шунда мен Ражаб акага қойил бўлдим. У эмаклар бориб, темирни қайтиб олди. Буни кўриб мен ҳам дидландим. Икковимиз темирни илгакка илинтириб, тўрт қўллаб торта бошладик.

Қаршимизда юк машинаси кўринди. Машина тўхтамасданоқ кабинада ўтирган Пётр Петрович ерга сакраб тушди ва сим олиб бизга қараб чопди. Мехтиев ҳам ёрдамга етиб келди. Куплашиб, илгакни вишкага тортиб боғладик.

Ёнғин хавфи ҳозирча йўқотилди.

Газ ҳамон даҳшат солиб бўкиряпти. Кудуқ атрофи тобора қаттиқ титрайди. Нафас олиш илгаригидан хийла оғир: ҳавода газ кўпайган. Лекин чўл кенг, шунинг учун у қадар билинмайди.

Агар фаввора бу даражада баҳайбат ва хатарли бўлмаганда, ҳамма дўпписини осмонга отиб суюнган бўларди. Ахир, кўпдан бери кутилган зўр кон очилган эди! Геологларнинг айтгани тасдиқланган эди. Шаҳарчамизни катта келажак кутмоқда эди.

Лекин, нима қилайлик, газ тўғрилиқча эмас, исёнкорларча ҳаммаёқни бузиб чиқмоқда эди. Унинг тезлиги шунчалик зўр эдики, арзимаган нарсадан ёниб кетиши мумкин эди. Фавворани бекитиш учун эса махсус асбоблар ва жуда зўр механизмлар олиб келиш керак эди.

Мехтиев, уста ва Ражаб ака учови шоша-пиша маслаҳат қилишди. Мен фақат: «Рация... Трактор... Ёрдамга», деган сўзларни эшита олдим, холос.

Ражаб ака идорага хабар бериш учун будкадаги рацияга югурди. Мехтиев ҳалиги юк машинасига миниб, яқин орада бор техникани бошлаб келгани кетди. Пётр Петрович қолганларимизни тўплади-да, бақириб буйруқ берди, овози шовқинда зўрға эшитилди:

– Насослар, дизеллар, ҳамма қимматли механизмлар демонтаж қилинсин! Зарур бўлса қутқарамиз!

Орамизда фақат Ашур билан ўлчовчи қиз йўқ эди. Боя Ашур йиқилиб тушганда, қиз уни суяб будкага олиб кетган эди.

Ҳаммамиз чопачопа дизеллар ёнига ўтдик. Бир моторист, мен ва Пётр Петрович учовимиз фавворага энг яқин турган дизелни демонтаж қилар эдик. Уста дамбадам газга қарар эди. Мен газнинг ҳидини сезмас эдим: тоза газ ҳидсиз бўлар экан. Фақат ҳаво илгаригидай эмас, алланечук оғир эди.

Фаввора тобора кучаймоқда, унинг бўйи вишкадан икки баравар баланд эди. Газ оқими вишканинг темирларига урилиб, улардан ошиб ўтиб осмоннинг аллақаригача чиқиб борар эди. Кун ботаётган пайт, кўкиш газ аниқ кўриняпти. Мен шовқиннинг бу қадар зўрли-

гини ҳам энди тушуна бошладим: вишканинг устунлари ичи ковак темирдан қилинган эди. Газ бориб урилганда беҳад қаттиқ увиллар ва фавворанинг гувиллаши устига бу ҳам қўшиларди.

Ражаб ака югуриб келди:

— Ёндош оқим!— деб қичқирди Пётр Петровичга, — жуда хавфли. Қаранг!

Янгидан отилиб чиқа бошлаган ёндош оқим фавворанинг ёни-верига ҳужум қилмоқда эди.

Вишканинг ярмидан пастроғида бир-бирига каноп билан боғлаб қўйилган иккита пўлат қувур турарди. Ёндош оқим ўша қувурларга яқинлашмоқда. Агар канопга етса, бирпасда уни қирқади. Қувур қулаб тушаётиб бирорта темирга урилади-да, учқун чиқади.

— Нима қилдик? — қичқирди Пётр Петрович қўллари тугиб. — Қуласа ёнғин бўлиши муқаррар!

Юқорига чиқиб бўлмайди: ёғоч зинапоя синиб кетган, пастдан бир неча метргина қолган, холос.

Мен юқорига тикилиб қарайман. Бир марта ўлим хавфини кўрганимдан бери унча қўрқмайдиган бўлиб қолганман, тўғрироғи, ҳозир ўлим тўғрисида ўйламайман. Фикр-хаёлим бошқа нарса билан банд.

— Пётр Петрович! — деб бақираман. — Вишканинг нариги темири орқали чиқса бўлади. Мен симёғочга чиқиб кўрганман!

Пётр Петрович бош чайқади. Лекин вишканинг нариги четига ўтиб қаради. Мен унга эргашиб юрибман.

Уста менга ўгирилди:

— Югур! — деди. — Будкада чангакли арқон бор.

Мен унинг ниятини фаҳмлаб югуриб кетдим.

17

Будкада Ашур ёнбошлаб ётган эди. Ўлчовчи қиз унинг бўйнини боғлаётган экан. Мен бояги кекни аллақачон унутган эдим, ҳозир майда-чуйда хафачиликлар аҳамиятсиз бўлиб қолган эди.

Шоша-пиша арқонни қидирар эканман, Ашурга:

— Ёмон яраландингми?— дедим.

Ашур инқиллади. Овоз бу ерда дурустроқ эшитилар эди.

— Йўқ, бўйни шилинган, холос,— деди қиз.

Мен Ашурга тикилиб қарадим. Шу қадар ўзгарган! Юзи қонсиз, кўзларида даҳшат, назаримда ўлим хавфи унинг иродасини букиб қўйган. Лекин сир бой бермай ўрnidан турди:

— Ёрдам керакми? Чиқайми? Нега менга бундай қарайсан?

— Юр!— дедим ва Ашурни олдимга солдим. Ташқарида ер шундай титраяпти! Ашур ерда эмас, ҳозир ёриладиган муз устида юргандай пайпасланиб боради. Мен уни шошираман.

— Тезроқ юр!

Фавворага яқинлашган сари зилзила кучлироқ сезилади.

Ашур кўзларининг пахтасини чиқариб қарайди.

Охири у қўлимдан маҳкам ушлаб:

— Тўхта!— деди.

— Нима?

— Искандар, мен туш кўрган эдим! Бир чол ер ёрилади деган эди! Бу ер ҳозир ёрилади, бизни ютиб кетади!

Мен бир силтаниб, қўлимни бўшатиб олдим:

— Нафасингни ўчир-е!— дедим, унинг қарғадай қагиллашидан чўчиб.

Бироқ Ашур бошига калтак тушиши муқаррарлигини сезган одамдай бўйнини қисди. Шундай полвон одам аянч аҳволга тушса ёмон бўлар экан. Раҳмим келди.

— Бор будкага, ҳали ўзингга келмабсан шекилли,— дедиму устанинг олдига қараб югурдим.

Лекин энди менинг ҳам кўнглимда ҳаддан ортиқ бир хавотирлик пайдо бўлди. Мен тушга бир оз ишонар эдим. Ер ҳадеб бундай ларзага келаверса, охири ёрилиб кетиши ҳам мумкиндир?

***

Бу орада трактор ва кўтаргич кран ортган зўр машиналар ёрдамга етиб келди. Фавворага яқин бориб қара-

сам, одамлар янада кўпайган, ҳамма қимматбаҳо ас-боб-ускуналарни хавфсиз жойга чиқариш билан банд.

Кўпчилик орасида Фуломов ҳам юрибди. У бизга яқинлашиб:

— Алпдай зўр-е!— дейди газга қараб.— Ўз босими билан минглаб километрга оқиб борар!

— Ҳа, лекин ёмон бир фалокат бўлмаса денг!— деб, Пётр Петрович унга юқорини кўрсатди.

Фуломов ёнғин хавфи нақадар зўр эканини сезиб, тракторлар томон югурди.

Бунинг ҳаммаси далда бериб, мен Ашурнинг гапларини унутдим. «Шунча одам нима бўлса, мен ҳам шу», дедиму фикру зикрим яна иш билан банд бўлди. Чангакли арқондан фойдаланиб, вишканинг темирига тармашиб аста-секин юқорига чиқа бошладим. Бир метрча наридан ҳайқириб ўтаётган газнинг шамоли одамни дамига тортади. Зўр эҳтиёт билан уч метрча юқорига кўтарилган эдим, бирдан ҳуштак товуши эшитилди. Пастга қарасам, Пётр Петрович: «Туш!» деб куйиб-пишиб ишора қиляпти. Нима бўлдикин деб юқорига кўз ташладим. Ёндош оқим зўрайиб, ҳалиги қувурларни тўсиб қўйибди. Энди менинг юқорига чиқишим фойдасиз эди.

Сирғаниб қайтиб тушганимни биламан. Бирдан нимадир «лоп» этиб кетди. Фира-шира қоронғи тушиб қолган эди. Чўл тўсатдан ёришди.

Ёндош оқим ёниб кетган экан, аланга дарҳол марказий фавворага ўтди. Оловнинг тафтига чидаб бўлмас эди.

Ҳаммамиз саросима бўлиб чўлга қараб қочдик.

Дизеллар билан насослар қутқарилган экану бир трактор электростанция уланган ҳолда олов яқинида қолиб кетган экан.

Олов вишканинг пўлат ускуналарини ялаб, эритиб, букиб, қулатиб тушираётган ва унинг тафтидан будканинг томи ҳам тутаётган бир пайтда Пётр Петрович уст-бошини шалаббо қилиб ҳўллади-ю, ҳалиги тракторга қараб чопди.

Биз юз эллик метрча наридан қараб турибмиз. Пётр Петрович тракторга сакраб чиқди. Уни чўлга қараб юргизди. Чамамда, трактор чидаб бўлмас даражада қизиб кетган. Уста юриб бораётган трактордан сакраб тушди-ю. бизга қараб чопди.

Трактор станцияни судраб, ўзича юриб кетяпти.

Пётр Петрович ундан олдин етиб келди. Қарасак, уст-боши қуриб бўлган, кепкасидан луд кўтариляпти.

Ражаб ака бир челак сувни унинг бошидан куйиб юборди.

Трактор оловдан уч юз қадамча узоқлашгандан кейин, эгаси югуриб бориб, бир амаллаб устига чиқди-да, тўхтатиб олди.

Оловнинг тафти тобора зўрайиб, бизни янада нарироқ чекинишга мажбур қилар эди.

Ўн терак бўйи келадиган олов қуюни сал ўтмай вишкани еб, шовдиратиб йиқитди. Унинг тафтидан будка ҳам, сув ва лойқа солинган зўр цистерналар ҳам куйиб кетди. Назаримда, олов темирни ҳам ёндираар эди.

Ярим чақиримча нарига чекинганимиздан кейин, Фуломов қўли билан ишора қилиб, ҳаммамизни тўплади. Унинг тили оғзида қийинлик билан айланади, лаби қимирлайди-ю, овози эшитилмайди.

Мен унинг овози битиб қолибди, деб ёнимдагиларга қарадим.

Ҳамма ҳайрон бўлиб бир-бирига қарайди: бошлиқнинг овози ҳеч кимга эшитилмаяпти. Шунда Мехтиев Фуломовга бир нарса деди. Энди унинг овози ҳам гўё ичига тушиб кетди-ю, фақат лаби қимирлай бошлади.

Шундан билдикки, Фуломовнинг овози эмас, газнинг наърасидан бизнинг қулоғимиз битиб қолган экан. Бирпасдан кейин яна ўша гувиллашни эшита бошладик. Фуломов шовқинда қаттиқ-қаттиқ гапириб, овози хириллаб қолибди.

— Ўртоқлар, ҳеч ким ваҳимага берилмаслиги керак, — деди у. — Хусейн Аждарович, сиз мана бу машинага миниб туманга хабар беринг. Ўт ўчирувчиларни чақиринг. Пётр Петрович, сиз бу ердаги одамларга бош бўла-

сиз. Мен шаҳарчадан ҳамма керакли нарсаларни юбортираман. Ўртоқлар, бардам бўлинглар. Мен Бухородан ёрдам сўрайман. Тошкентга хабар бераман. Ҳамма имкониятларни ишга соламин.

Мехтиев бўш турган юк машинасига миниб, бир томонга қараб кетди. Фуломов «Газик»да иккинчи томонга қараб кетди.

Биз қолдик.

18

Тун ҳам тунга ўхшамас эди. Юз метрли аланга ўттиз-қирқ километр атрофни ёритиб ёнапти. Киши кундузгидай соя қидиради. Осмон очиқ бўлса ҳам, тепамизда юлдуз кўринмайди. Фақат осмоннинг узоқ четларига тикилиб қарасангиз, сийрак юлдузчалар элас-элас кўзга ташланади.

Чексиз чўлда фақат газнинг наъраси эшитилади. Кўк, қизғиш, сарғиш ранглардан бино бўлган улкан аланга баъзан шундай гўзал, шундай афсонавий кўринадики, тушим эмасмикин деб атрофимга қарайман.

Олов ёлқини аксланаётган жиддий юзлар, бу — ўнгим эканини айтиб турарди. Ҳозир кўнгилга гап сиймайди. Кутиш оғир, ҳамма жим.

Ашур кийимларига ёпишиб қуриб қолган лойни уқалаб тушироқда. Орамиздан ўтган гапни у билади-ю, мен биламан. Ҳар замонда кўз-кўзга тушса, у бўшашиб ерга қарайди. Илгари мендан кулиб юргани учун хижолат тортаётганга ўхшайди. Мен унинг юзига қарамасликка тиришаман.

Ниҳоят, узоқда иккита ўт ўчирадиган машина қизариб кўринди. Уларни Мехтиев тумандан бошлаб келган эди. Кейин шаҳарча томондан ҳам водовозлар кела бошлади.

Ўт ўчирувчилар дарҳол насослари билан брандспойтларини ишга солиб, оловга ҳужум қилиб кўрдилар. Лекин аланганинг атрофидаги ер чўғдай қизиб кетган эди. Юз-юз эллик метр радиусида иссиқ саксон даражадан ортиқ эди. Сувни узоқдан туриб сочишга тўғри келарди.

Ўт ўчирувчилар кўп уриниб етказган сув ҳам, аланга тоғи олдида ўйинчоқдай кўринарди...

Менинг назаримда, бу келаётган техника, бу турган одамлар оловни ўчиришга қодир эмас эди. Яна фаввора соат сайин кучайиб борар эди. Уста билан Мехтиев ҳисоблаб чиқди: ҳар соатда олтмиш минг кубометр газ ёниб кетмоқда эди. Шунчалик катта бойлик исроф бўлмоқда. Тагин аланга тагида жангда ҳалок бўлганларнинг жасадларига ўхшаб, вишкамизнинг темирлари уюлиб, чўғланиб ётарди.

Ким айбдор?

Бу савол айниқса бизнинг вахтамызни қийнарди. Биз бир-биримизга қарай олмас эдик. Охири Ражаб ака гап бошлади:

— Ҳамма бало геологларда. Ҳеч нарса йўқлигида ваҳима қилишди. Бу сафар газ бор деган қатламларига беш метр қолганда...

— Қўй энди,— деди Пётр Петрович.— Ҳеч бўлмаса энди айбни геологларга тўнқамайлик. Яхши биласанки, беш-олти метрли ноаниқликларга қоидада ҳам йўл қўйилган, шуни ҳисобга олиб иш қилиш бизнинг вазифамиз эди.

— Мен ҳисобга олмабманми? Мана, ўртоқ Мехтиев бор эди. Сўранг...

Мен Ражаб акага ҳайрон эдим, боя ўлим хавфидан кўрқмай фаввора билан олишган одам, энди бепарволик қилганини, ўн беш қувур олиб ҳам лойқа юборганини айтишдан кўрқарди. Яна пешгирлик қилиб, геологларни айбларди. Ё одам ўзини гуноҳқор ҳис қилган пайтда юраги тезроқ пўк берармикин?

Фуломов етиб келди ва одамларни тўплаб топшириқ бера бошлади:

— Пётр Петрович, сиз ўз бригадангиз билан ер текислайсиз. Тошкентдан самолёт келиши керак. Трест бошлиғи ўт ўчирувчи мутахассисларни бошлаб келмоқчи бўлди. Қўнадиган майдон икки соатда ҳозир бўлиши керак. Ҳусейн Аждарович, ҳозир автобусда одам келди, сиз шуларга бош бўлиб чодир тикдирасиз. Ўртоқ

капитан!— деб Фуломов ўт ўчирувчиларнинг бошлиғини чақирди:— Сувни тежаб сарфлаш керак. Одамларингизга айтинг, ҳозирча тўхтаб туришсин.

Ишга киришиб кетганимиздан кейин, ҳар хил кўнгилсиз хаёллар ҳам камайди.

Бухородан ва атроф туманлардан йигирмага яқин ўт ўчирувчи машина келди. Сув ташиётган водовозларнинг орасида Давроннинг машинасини ҳам кўриб қолдим. Энди у сув олиб келган эди. Автобусда Баҳромлар ҳам етиб келишди ва бизга қўшилиб ер текислашга тушишди.

Фақат Зулайҳо кўринмас эди.

Ярим тунда қўш қанотли «АН» самолёти учиб келди, оловнинг ёруғидан фойдаланиб биз текислаган ерга кўнди.

Самолётдан тушган трест бошлиғи ва мутахассислар ёнмайдиган махсус кийимлар кийиб, алангага мумкин қадар яқин бориб қарай бошлашди.

Биз четда туриб уларнинг устига брендспойтдан сув сочмоқдамиз, шундай қилинмаса ўтнинг тафтига киши дош беролмайди.

Кейин улар чопа-чопа четга чиқишди.

19

Яқинда тикилган чодирлар ёнига йигирма чоғли одам тўпландик. Бир четда мутахассислар С-100 тракторларига жиққа ҳўл нарсалар ёпиб ёнмайдиган қилишаётир. Тракторчилар ҳам ёнмайдиган ҳўл кийим киймоқдалар. Фуломов бизга вазифани тушунтиряпти:

— Ўртоқлар, ишимиз жуда мушкул. Ҳар бир кишидан мислсиз фидокорлик талаб қиладиган иш. Биз энг аввал олов тагида чўғланиб ётган юзлаб тонна темирни чиқариб ташлашимиз керак. Бўлмаса газни ўчириб бўлмайди, ўчирган тақдирда ҳам темирнинг тафтидан яна ёниб кетади.

Мутахассисларнинг ўзлари ҳам ёнмайдиган, ҳўл кийим кийишди-ю, тракторга чиқа бошлашди.

— Яхшилаб қараб туринглар,— деди Фуломов бизга.— Булардан кейин сизлар кирасизлар.

Ашур менинг ёнимда эди, талвасага тушиб қолди.

Фуломов ишбоши эди. Ўт ўчирувчиларга кўк байроқча силкиб буйруқ берди. Улар брандспойтларни олов тагидаги чўлганган темирларга тўғрилашди. Тракторлар боргунча темирларга сув сочиб, совитиб туришди.

Тракторлар зўр тезлик билан оловга қараб борар, иккинчи томондаги ўт ўчирувчилар ўз брандспойтларидан уларнинг устига сув сочиб, оловдан ҳимоя қилиб турар эдилар.

Уч трактор оловга уч томондан яқинлашди. Мутахассислар ерга сакраб-сакраб тушишди ва қўлларига илмоқли симарқон олиб, олов тагидаги темир ғўлаларга қараб чопишди. Тракторлар эса тез бурилиб, оловга орқа ўгириб турдилар.

Брандспойтлар ҳамон уларнинг ва одамларнинг устига сув сочар эди. Олов олдидан буғ аралаш чанг кўтариларди.

Мутахассислар нариги брандспойтлар сувидан қорайиб қолган темир ғўлаларига симарқонларини улашди-ю, тракторчиларга ишора қилишди.

Кўп ўтмай ҳар уч трактор ўз юкини судраб чиқиб келди.

Мутахассислар бизга яқинлашар эканлар, юзларидан терми, сувми шаррос қуюларди. Ҳаммаси энтикар эди. Биринчи мутахассис плашини ечар экан, бизга қараб:

— Кўрдиларингизми? — деди. — Айниқса, бир нарсага эҳтиёт бўлинглар. Нафасларингиз қайтса олов яқинида қолмаслик керак. Қани, ким талабгор?

Пётр Петрович, Ражаб ака, Баҳром, кўйингки, ҳаммамиз талабгор эдик. Ашур ҳам қатордан қолишга журъат этолмади шекилли, бизга қўшилиб олдинга чиқди. Мутахассислардан бири унинг зўр гавдасига қараб:

— Келинг, сиздан бошлаймиз, — деди.

Бошқа икки мутахассис Пётр Петрович билан мени кийинтира бошлади.

Шу пайт ошхона анжомлари ортилган бир машинага кўзим тушди. Машина тўхтади-ю, кабинадан Зулайҳо сакраб тушди ва биз томонга қараб юрди.

Машиналарнинг орасидан чиққан Даврон у билан орқама-орқа келмоқда эди.

Ҳаяжонланиб кетдим. Кийиниб бўлиб тракторларга чиқаётганимизда гилдирак занжирига оёғим илиниб, йиқилиб тушгудай бўлдим.

Кейин ўгирилиб Зулайҳога қардим. У менинг суриниб кетганимни кўрган эди, бошлиқларга норози бўлиб қарарди. «Искандарга нега жавоб бердингизлар? Ахир у бекорга ҳалок бўлиб кетиши мумкин!» демоқчига ўшарди.

Даврон эса Зулайҳодан кўз узмай турарди.

Трактор кўзгалди. Мен газ ёнмасдан олдин вишкага тармашиб чиққан пайтимдаги ҳолатимга қайтгим келар эди. Ўша пайтдаги ишдан бошқа ҳеч нарсани ўйла-масам дер эдим.

Бирдан тракторнинг ичи жуда қизиб кетди. Нафас олиш оғирлашди. Тракторчининг ишораси билан мен пастга сакраб тушдим ва сим арқонни қўлимга олдим. Энди оловнинг даҳшати ҳамма нарсани унутишга маж-бур қиларди.

Бир томонимда Пётр Петрович, иккинчи томонимда Ашур югуриб борар эди. Брандспойтдан сочилаётган сув эса гоҳ мени қувиб етиб, соябон бўлиб борар, гоҳ сал олдинга ўтиб кетар, гоҳ хиёл четга чиқар эди. Зилзиладай титраётган ер ва кишини кабоб қилмоқчи бўлаётган олов орасидан шу сув бирдан-бир нажот бўлиб туюларди. Бу сув гўё Зулайҳонинг руҳий мададини ҳам, ўртоқларимнинг эътиборини ҳам менга етказиб, бошимга соябон қилиб турар эди.

Темир уюмига етай деганимда Ашур кўринмай қолди: у сим арқонни тушириб юбориб орқага қайтган экан. Мен кейин эшитдим. Ашур пайпасланиб сал илгари-лабди-ю, яна чекинибди.

Ҳаммамизнинг кийимимиз бир хил эмасми, Зулайҳо Ашурни менга ўхшатибди. Ёрдамга югурмоқчи бўлиб, ўн-ўн беш қадам олдинга чиқибди. Кейин Ашурни таниб тўхтабди. Ўт ўчирувчиларнинг ҳай-ҳайлашига эътибор бермай, ўша жойдан менинг ишимни кузата бошлабди.

Олов олдида сув буғланиб кишининг нафасини қайтарар эди. Не азоб билан қўлимдаги сим арқонни вишканинг куйиб тушган бир бўлагига уладим ва тракторчига ишора қилдим.

Ашур оловга яқинлаша олмагандан кейин, Фуломов унга: «Чиқ» деб ишора қилади. Бир вақт қарасам, Ашур илгагини ерга ташлаб, йўрғалаб қайтиб кетяпти.

Пётр Петрович ўз ишини мендан олдинроқ битирган экан. Ашур ташлаб кетган сим арқонни олиб, бошқа бир темирга улашга тушди. Мен бориб унга ёрдамлашдим.

Бу орада Ашур одамларнинг олдига чопиб борибди. Ҳансираб, тутилиб:

– Бўл... бўлмади, – дебди, – нафасим қайтди!

Унинг қалт-қалт титраётганини кўрган Ражаб ака ўшқириб берибди:

– Кўрққанингдан нафасинг ичингга тушиб кетибди-да! Э, еч-е, ўзим бораман. Пўк одам экансан-ку, ўзингни ботир кўрсатиб юрибсан-а! Э, ҳайф сенга шундай гавда!

Ашур ғазабланади:

– Мен ҳозир бораман, – дейди тракторга қараб интилиб, – бир гап бўлса сиз жавоб берасиз!

– Бас, – деб Фуломов уни қайтаради.

Бу орада биз ишни битириб чиқа бошладик. Ичим куйиб кетди. Елкамдан нафас оламан. Атроф кўзимга алланечук буғланиб тургандай хира кўринади.

Бир вақт шу буғнинг орасидан Зулайҳо кўринди. У ҳали ҳам кўпчиликдан олдинроқда турган эди. Атроф гўё бирдан ёришди. Зулайҳонинг юзи иссиқдан буғриқиб кетган, лекин лабларида қувончли табассум ўйнар, кўзларини мендан олмас эди. Оловга яқинроқ тургани учун бошидаги юпқа кигиз қалпоғига учкун тушиб тутаётган бошлабди. Буни ўт ўчирувчилардан бири кўриб қолиб, брендспойтини Зулайҳога тўғрилади. Зулайҳо куч билан урилган совуқ сувдан чўчиб тушди, кейин куйиб, орқага чекинди.

Даврон бунинг ҳаммасини кўриб турган бўлса керак.

Унинг важоҳати рашк билан тўлиб турар эди. У одамлар қаторини ёриб олдинга чиқди:

– Ўртоқ бошлиқ, менга ҳам ижозат беринг!

Даврон асабий ҳаракатлар билан мен ечган плашни кия бошлади. Афтидан, у ўзининг нималарга қодир эканлигини кўрсатиб қўймоқчи эди.

Зулайҳо бир четда мени кутиб турар эди. Ўт ўчириш кийимларини ечиб бўлиб, унинг олдига келдим. Лекин гапирай десам, тилим оғзимда айланмайди, лабимни яласам, нам йўқ.

– Чанқадингизми?– деди Зулайҳо.– Юринг, биз сув олиб келганмиз.

Чодирлардан бирига қараб кетдик.

– Ростимни айтсам, мен кутмаган эдим,– дейди Зулайҳо.

– Менинг удалай олишимними?

Зулайҳо шундай демоқчи эди, аммо кулиб гапни бошқа ёққа бурди.

– Йўқ... Ашурни айтяпман.

Мен учун бу жуда жиддий гап эди. Сув ичиб сал ўзимга келганимдан кейин Зулайҳога фикримни айтдим:

– Дунёда ҳар ким ҳам битта-иккита нарсадан кўпроқ қўрқса керак. Ҳар бир кишининг қўрқмайдиган нарсалари ҳам бўлса керак.

Зулайҳо кулимсираб эътироз қилди:

– Бу оловдан қўрққунча қорақуртдан қўрққан дуруст.

Ўшандаги воқеаларни эслаб, мен ҳам кулдим.

Бир яшик минерал сув олдигу одамлар тўпланиб турган жойга қайтдик.

20

Даврон, Баҳром ва Ражаб ака учови уч тракторга миниб оловга қараб кетди. Мен Зулайҳонинг ёнида турган эдим. Даврон кетаётиб менга ўқрайиб қаради.

Назаримда, у ҳали ҳам Зулайҳодан умидвор эди. Эҳтимол, Зулайҳо ўшандаги воқеани ҳеч кимга айтмай

юргани учун ҳам Даврон умидвордир ва ҳозир ўзининг устунлигини кўрсатиб қўйишга интилар?

Лекин даҳшат солиб ўкираётган газ ва хатарга тўла ёнгин қаршисида майда-чуйда адоватлар, рашклар менга алланечук эриш туюларди. Мен бу тўғрида ўйламасликка тиришардим.

Сув шалоласи тагида Даврон биринчи бўлиб трактордан сакраб тушди ва темирларга ҳамла қилди. Мен ўзим кириб чиққаним учун биламан, оловга яқин турган ғулаларни кўзғатиш осон эмас. Бироқ Даврон хавфхатарни писанд қилмас эди.

Ён-веримиздан:

—Кўрқмайди-я,— деган сўзлар эшитила бошлади.

Фаҳат Фуломов хавотирланар эди.

— Қалтис ишляпти! Нима керак бу таваккалчилик?

Зулайҳо Давроннинг нега бунчалик қалтис ишлар қилаётганини энди тушунди шекилли, хавотирланиб ва ранжиб, лабини асабий тишлай бошлади.

Даврон ўз ишини эсон-омон битказди. Мен ичимда унга тан бердим.

Бироқ Даврондан сал нарида Ражаб ака ҳамон ишини битиролмай қийналмоқда эди... Унга ўша ўн саккиз тоннали лебедканинг қолдиқлари тўғри келган эди, сим арқонни унинг ўқига қўл билан боғлаш керак эди.

Даврон Ражаб акага ёрдамга югурди. Бизни яна бир қойил қилгиси келгандай аввалгидан ҳам қалтис ишлар қила бошлади. Бирдан чўғланган темир ғуласи ағанаб тушиб, унинг бир қўлини елкасигача қисиб қолди. Даврон бор кучи билан қўлини тортади, аммо бўшатиб ололмайди.

То Баҳром билан Ражаб ака келиб, ҳалиги темирни олиб ташлагунча Давроннинг билаги қисилган жой тутаб кетади. Баҳром кейин айтди: ўша пайт куйган латта ва гўшт ҳиди димоққа урилади.

Даврон хавфсиз жойга олиб чиқилганда қарасак, чап қўли кифтигача куйиб гўшт бўлибди.

— Нега бундай қилдингиз ахир!— дерди Фуломов Давронга.— Биз ботирлик мусобақаси ўтказаятганимиз йўқ эди-ку!

Даврон индамай тишларини қисар, дўхтир ярасига дори суртаётганда оғриқдан инграб юбормасликка тиришиб кучанар эди.

Зулайҳо ёнимда эди, чопиб тўпдан чиқиб кетди. Мен унинг кетидан чиқдим, лекин ёнига боришга юзим бўлмади. Давроннинг шундай қийналишига биз ҳам сабаб бўлганимиз кишининг виждонини азобларди.

Қийин савдо экан-да, бу муҳаббат...

21

Газ ҳамон бўкириб ёнар, куйган темирларни чиқариш давом этарди. Биз фаввора тагига иккинчи марта кирмоқчи бўлиб турган эдик, ўт ўчирувчиларнинг капитани югуриб келди.

— Ўртоқ Фуломов энди одам киргизманг, сув тамом бўлди.

— Шунча сув-а? Ҳали бу темирларнинг ярми ҳам чиқарилгани йўқ. Қанча машина ишляпти.

— Машина у ёқда турсин,— деди мутахассислардан бири,— поезд билан ҳам сув ташиб етказиб бўлмайди. Мен сизга айтган эдим, бизга оқин сув керак, катта ҳовуз қуриш керак.

— Бу саҳрода оқин сув нима қилсин?— деди Фуломов.— Энг яқин ариқ қирқ километр нарида.

— Бўлмаса бу ёнғинни бир ойда ҳам ўчиrolмаймиз,— деди мутахассис.— Қаранг, ер ҳам тандирдай қизиб ётибди. Ўт кечиб ишлаётган шунча одам ҳам сувнинг тагида жон сақляпти. Фавворанинг атрофини трозалаб совутишга қанча сув керак. Кейин портлатув шохобчаси қуриш керак. Фавворага қаратиб қисқа бир темирйўл солишимиз керак. Сув, сув! Ҳар соатда юзлаб кубометр сув керак бизга!

Бир яшик минерал сув кўтариб Зулайҳо келди.

Фуломов иложсизланиб бизга қаради:

— Энди нима қилдик?

Ҳамма жим. Купимиз ерга қараймиз.

Бирдан Зулайҳо жимликни бузди:

– Биз геологик карта тузганда кўрган эдик. Шу атрофда эски ариқнинг ўзани бор.

– Хўш, бўлса-чи.— деди Фуломов унинг мақсадини тушунолмай.

– Тўғри, мен ҳам кўрганман,— деди Ражаб ака.— Бундан етти-саккиз километр нарида.

Фуломов воқеани тушунди:

– Агар сувни шу ариқдан олиб келсак буёғи оз қолади, ўзимиз қазисак бўлади.

Фуломов Зулайҳога қараб кулимсиради:

– Яшанг, қизим!..

– Лекин ҳозир ғўзалар ҳам чанқаб ётган бўлса керак,— деди Ражаб ака.

– Юринг, ҳозир бориб раисдан илтимос қиламиз,— деди Фуломов.

Улар «Газик»ка миниб, воҳага қараб кетишди.

Кейин кун ёйилган пайтда хушxabар келди.

Мен эски ариқни ўзимча тасаввур қилдим: сувга зор бўлиб қуриб ётган ўзан тагини ҳозир нимадир хиёл чангитиб, хасларни силжитиб бизга қараб келмоқда.

Сув!

Энди ўзандан буёққа ариқ чиқариш ва ҳовуз қазииш керак эди. Экскаваторлар ва кановокопателлар ишга тушди. Биз улардан қолган ишларни қилар эдик. Кечаси билан ухламаганимиз учун тушга бориб жуда чарчаб қолдик. Кейин Фуломов келиб:

– Боринглар, дам олинглар,— деди.— Кечаси ҳали мушкул ишлар бўлади. Ухлаб олмасак, яна бир кор-ҳол бўлиши мумкин.

Чодирлардан бирига кириб, йиғма каравотларга ўзимизни ташладик.

22

Мен ечинмай ухлаб қолган эканман, бир вақт терга ботиб уйғондим. Ёнғиннинг тафтига куннинг иссиғи ҳам кўшилиб чодирнинг ичи ўтхонага айланиб кетибди.

Бироқ майкачан Ашур бу иссиқни гўё сезмас эди, бошини чангаллаб гапирар эди:

— Шу чол тушимга кирди-ю, мени жин урди. Сен биласан, Баҳром, мен унақа кўрқоқ эмас эдим. Шу чол мени шарманда қилди!

Қарасам, нариги томонда Баҳром ёнбошлаб ётибди. Назаримда, Ашур ўз гами билан бўлиб ухлай олмагану охири Баҳромни ҳам уйғотган.

— Чолми ё ўзингнинг бераҳмлигингми?— деди Баҳром.— Кўрқоқлик — бераҳмликнинг онасидир, деган экан бир киши. Билдинг? Ўша бераҳмликларингнинг онаси кеча сенга ўзини кўрсатган бўлмасин?

— Айтиш осон-да!— деди Ашур.

Ражаб ака ҳам уйғонган экан. Ашурни жеркиб солди:

— Сен ўзинг касофат бола экансан. Нуқул майна-бозлик қилдинг. Мени ҳам гафлатда қолдирдинг.

— Э, боринг сиз! — деб Ашур шарт-шурт кийинди-ю, чодирдан чиқиб кетди.

— Ражаб,— деди Пётр Петрович ўрнидан туриб.— Сен гафлатда қолган бўлсанг, бунинг учун аввало биз икковимиз айбдормиз. Аввал-ку, «Ашур ботир, Ашур полвон», деб ўзимиз уни томга чиқариб қўйган эдик. Энди томдан итариб ташлаб, майиб қилмоқчимизми?

* * *

Тун. Ҳовуз битиб сувга тўлмоқда. Унинг атрофига дизеллар ва дизель кучи билан ишлайдиган зўр насослар келтириб қўйилган. Булар сувни исталган узоқликка отиб етказиб берапти. Бир чеккада оловнинг дамидан олиб чиқарилган темирлар қалашиб ётибди. Аланганинг олди бир оз очилган. Лекин ҳали оловга яқин турган ва олиб чиқиш жуда хатарли бўлган темир-терсак анча бор.

Мутахассислар бизни тўглаб, вазифани тушунтирмоқда эди... Орамизда уста билан Ашур йўқ эди. Кейин уста Ашурни бошлаб келди. Ашур менинг ёнимда турибди. Юзи руҳий азобдан ўзгариб кетган.

Мен унга қарар эдим у ўзимнинг бошимдан кечган воқеаларни эслардим. Назаримда, Ашурни шарманда қилган нарса фақат қўрқоқлик эмас. Бунинг нималигини аниқ қилиб айтолмайман. Лекин бошимдан ўтгани учун биламанки, кишига ишонч етишмаган пайтда ваҳима енгади. Гап одамнинг фақат ўз билак кучига ёки ўз юрак кучига ишонишида эмас. Бундай ишонч Ашурда керагидан ҳам ортиқ эди. Лекин ёлғиз одам бу баҳайбат ёнғин қаршисида нима ҳам қила олади? Киши кўпчиликка ўзига ишонгандай ишонса унда бутун одамларнинг кучини ҳам, бор техниканинг қудратини ҳам ўз билагида, ўз юрагида сезар экан у ўзига ишонч ҳам бошқача бўлар экан. Ботирлигу қўрқоқлик тўғрисида ўйламай ҳам қўяр экан. Мен шуни Ашурга қандай тусунтирсам экан?..

Мутахассиснинг гапи хаёлимни бўлди:

— Қаранглар,— дерди у оловни кўрсатиб.— Газ бутун ҳавони сўриб олиб ёняпти. Яқин борган одамни аланга шу ҳавога қўшиб аждаҳодай дамига тортади. У ерда кишига ҳаво етишмайди, бунинг устига агар қўрқиб ҳовлиқсангиз, нафасингиз қайтади—ю, ҳалокатга учрайсиз. Шунинг учун биз бу ишни энг синалган одамларга топширишимиз керак.

Ашур безовта эди. Мутахассис унга қараб деди:

— Кечирасиз, йигит, сизга бошқа иш беришар...

— Менга бошқа иш керак эмас!— деди Ашур кескинлик билан. Бошлиқлар ҳайрон бўлишди.

— Сиз тушунинг, йигит,— деди Фуломов.— Агар сизга бир гап бўлса суд олдида биз жавоб беришимиз керак!

— Мумкин бўлса,— деб Пётр Петрович бир қадам олдинга чиқди,— Ашурнинг масъулиятини биз устимизга олсак.

— Бутун бригадамиз олади!— деди Баҳром.

Мен Ашурга қарардим: унинг чағир кўзларида ёш ҳалқаланди. Бошлиқлар ҳам рухсат беришди. Фақат жуфт-жуфт бўлиб бориш керак, дейишди.

Биз Ашур икковимиз бир тракторга миниб, оловга томон борар эканмиз, мен унга бақариб гапирардим:

– Ҳаммасини унут! Тушундингми?.. Ишдан бошқа ҳаммасини унут!..

У бош ирғар эди-ю, лекин назаримда мен айтмоқчи бўлган нарсани тушунмасди.

Сакраб тушиб, фаввора тагидаги темирларга яқинлашганимизда мен унга бир қарадим. Юзида яна ўша даҳшат, оғзини очиб ютиниб-ютиниб нафас олади, лекин ортда қолмай чопиб боради. Симарқонни темир гўласига боғлаётганимизда яна бир қарадим, буғ ва чанг орасида юзи яхши кўринмади, лекин у қўлларини саросимали ҳаракатлантириб тинмай ишларди.

Фақат қайтиб чиқаётганимизда Ашурнинг юзини аниқ кўрдим. У оғир курашдан омон чиққанига суюнгандай кулимсирарди.

Энди мен ҳам кулдим. Бирга кулиш икковимиз учун ҳам ёқимли эди.

23

Аланга атрофи темир-терсаклардан тозалангандан кейин, фаввора туби аниқ кўринди. Ажаб қизиқ табиат ҳодисалари бўлар экан.

Газ жуда тез отилиб чиқаётгани ва ҳаво етишмаётгани учун фаввора икки метрча ёнмай борар эди-ю, кейин бўлиниб-бўлиниб ёнарди. Аланганинг бўлиниб ёнганига сабаб – газ чиқаётган қувурнинг учи ёрилиб кетгани эди.

Мутахассисларнинг айтишича, бу фавворани фақат портлатиб ўчириш мумкин эди. Лекин ёндош оқимлар йўқотилмагунча ва аланга яхлит бўлмагунча портлатиш мумкин эмас эди. Энди ҳаммамиз қувурнинг ёрилиб кетган учини кесиш ташлаш йўлини ўйлай бошладик.

Қандай қилиб кесиш мумкин? Қўлда қилиб бўлмайди...

Бошлиқлар ҳарбий қисмдан ёрдам сўрашга кетишди...

Бир вақт, ўрта оғирликдаги танк, яшил сирти аланга ёруғида ялтираб, фавворага қараб кетди. Қулай бир позиция топиб тўхтаган танк аланга тубига бронтешардан ўқ уза бошлади.

Бир четдан қараб турибмиз. Газнинг наъраси ҳар қанча зўр бўлса ҳам, тўп овози «пўп» этиб эшитиларди.

Бир... икки... уч... тўрт. Ёндош оқимлар йўқолиб бо-
раётир. Мана, еттинчи ўқ билан қувурнинг учи бутун-
лай кесилди. Фақат ён томондаги задвижка¹ қийша-
йиброқ қолди.

Танк кетар экан, биз экипажга қўл силтаб миннат-
дорчилик билдирардик.

— Тинчлик бўлса, танк ҳам меҳнат қилар экан,—
деган сўзлар эшитиларди.

Зўр бериб ишляяпмиз. Портлатув шохобчаси ҳам
битай деб қолди. Аланга томонга элик метр чамасида-
ги энсиз темир йўл қурмоқдамиз.

Лекин газ ҳам тинч турмас эди. Танк ўқ отганда қий-
шайиброқ қолган задвижкадан аввал газ чиққани би-
линмас эди. Энди задвижка ёрилиб кетдими, ишқи-
либ, ундан чиққан газ оқими бирдан кучайиб, аввал-
гидан ҳам ёмонроқ ёндош аланга пайдо бўлди ва ер
бағирлаб ёна бошлади.

Мутахассислар иложсизланиб қолишди.

— Тоза расво бўлди-ку,— деди Фуломов.— Буни ўқ
ҳам олмайди.

* * *

Энди ўқнинг ўрнига одам бормоқда. Бу одам — мен-
ман. Бошқа талабгорлар ҳам бор эди, лекин бошлиқлар
мени юборишди.

Юз метрли аланга қаршисида чумолидек кичик
кўринсам керак. Қатор брендспойтлар оёғим остида сув
сочиб, ерни совутади, бошимда соябон бўлиб кузатиб
боради...

Шу сув салқинида мен яна кўпчиликнинг эътибори-
ни ва ишончини ҳис қилиб бораман.

Қанча одам нафасини ичига олиб, менга қараб тур-
ганини, Зулайҳо ҳаммадан ортиқ хавотирланаётганини
ўзимча тасаввур этаман.

---

¹ Қувурни бекитадиган асбоб.

Кўпчиликнинг орасида Давронни ҳам кўрган эдим. Унинг куйган кўли қават-қават бинт билан боғланган ва бўйнига осиб қўйилган эди. Дўхтир уни касалхонага юбормоқчи бўлган, Даврон унамай чодирда ётган эди. Энди чодирда ҳам ётолмай Зулайҳони қидириб келган бўлса керак. Бироқ Зулайҳо мендан кўз узмасди. Давроннинг эса гаши келарди. Ҳозир у нима қилаётган экан?

Фавворага яқинлашган сарим бу ўйларнинг бир қисми гўё газнинг шамолидан учиб кетди, қолганлари кўнглимнинг тубига чўкиб йўқолди.

Мен ҳали газ чиқаётган жойга бунчалик яқин келганим йўқ эди. Кувур олдида ер шу қадар ларза қилади, фавворанинг даҳшати шу қадар зўрки, гўё ердан газ эмас, бомбалар оқими узлуксиз портлаб чиқаётганга ўхшайди. Нафас олиш қийин. Энгашиб кўйнимдан очқични олдим ва задвижкага яқинлашдим. Задвижканинг болтларини мўлжалга олиб бораётган эдим, бирдан юзимга салқинлик урди. Айни вақтда, нафасим қайта бошлади.

Мутахассислар айтган эди: фавворанинг тагида ҳаво бениҳоя сийраклашиб қолган, бу маълум даражада салқинлик беради, аммо кишини бўғади.

Бўғилсам ҳам секин илгарилаб бораётган эдим. Ҳавони сўриб олиб ёнаётган аланга бир вақт мени зўр бериб дамига тортса бўладими! Ердан кўтарилаётганимни сезиб, юрагим орқамга тортиб кетди. Аланганинг дамидан четланиш учун қаттиқ силтандим. Саросимада қолиб, ёндош оқимни унутиб қўйган эканман. Силтаниб бориб газга тегиб кетибман. Қаттиқ бир нарса — газ ҳам тез отилганда тошдай қаттиқ бўлар экан — мени хасдай учуриб олиб кета бошлади...

* * *

Кейин Баҳромдан эшитдим, Зулайҳо буни кўриб қичқириб юборган. Даврон энди унинг дардига ҳам шерик бўлиб кўлидаги бинтни тишлаган...

***

Одам ердан узилса ёмон бўлар экан. Нима қилганимни яхши билмайман. Жон аччиғида яна бир силтанган бўлсам керак. Сальто қилгандай ҳавода дўмба-лоқ ошиб қум устига йиқилиб тушибман. Устимга сув сочиб турганлари учун тез ўзимга келибман. Қарасам, икки киши замбил олиб менга қараб югуриб келяпти.

Уларга «қайтинг» ишорасини қилдиму, яна задвижкага қараб кетдим. Очқич ерда ётган экан, уни олдим. Бояги хатарли жойдан эмаклаб ўтдим.

***

Қараб турган одамлар энди аввалгидан ҳам ортиқ хавотирланганлар, Баҳром кейин айтиб берди: Зулайҳо титроғини ҳеч босолмаган, Даврон ҳам ҳамма нарсани унутиб, Зулайҳога тасалли бера бошлаган:

– Ҳеч гап эмас. Эсон-омон чиқади.

***

Мен буни кўрмаётган бўлсам ҳам, кишининг қалбига қувват берадиган алланарсани ҳис қилар эдим. Кўнгли яқин кишилар узоқдан туриб ҳам бир-бирларига ўз юрак тўлқинларини радио тўлқинлари каби юбориб турадиларми дейман?

Уша пайтда мен буни ўйлаб кўрадиган аҳволда эмас эдим, фақат нимадир четдан мадад бераётганини сезардим, холос. Бир томондан ҳаво етишмай бўғилсам, иккинчи томондан аланга мени дамига тортар эди. Бунинг устига зўр бериб ишлашим керак эди. Задвижканинг болтларига очқични солиб, бор кучим билан бурар эдим.

Болт маҳкам экан, ёнбошга ётиб бир-икки урнаб кўрдим, бўлмади. Охири ўзимга номуносиб катта панжаларим иш берди.

Биринчи болт ерга тушди.

Яна бештаси бор.

Задвижканинг юқори четини бояги танкнинг ўқи қувурнинг учига қўшиб хиёл кесиб ўтган экан. Болтларга илиниб қийшайиб қолган задвижка ёндош оқим чиқишига сабаб бўлибди. Шу болтларнинг ҳаммасини буриб олишим керак. Нафас олиш тобора оғирлашади.

Бир қарич нари-веримдан ўтаётган ўлим хавфи билан тинмай олишишга тўғри келди. Баъзан кучларим тамом бўлаётгандай, ҳозир ҳушимдан кетадигандай бўламан... Лекин онгимда ўча бошлаган чироқнинг пилигини гўё кимдир кўтариб қўяди. Яна ишлаб кетаман.

Болтлар битта-битта ерга тушяпти. Охирги болтга қўрқа-писа очқич солдим. Чунки газ оқими болтдан бўшаётган задвижка қолдигини менга олиб келиб уриши мумкин. Шундай босим билан урилган газ ҳам тошдай тегади. Бу-ку, оғир пўлат!

Дармоним кетиб қолган бўлса ҳам, икки кўзим задвижкада.

Бирдан газ оқими очқични ҳам болтга ва ҳалиги пўлатга қўшиб қўлимдан юлиб олди-ю, қаёққадир олиб чиқиб кетди.

Ёндош оқим марказий фавворага қўшилиб йўқ бўлди. Топшириқ бажарилди!..

Мен мадорсиз бир аҳволда хавфсиз жойга чиқа бошладим. Кейин тўсатдан аланга ерга, ер осмонга қўшилиб гир-гир айланиб кетди.

Хавфсиз жойга чиқиб, «пружиналарим» бўшашибди шекилли, ҳушимдан кетиб қолибман. Бир вақт кўзимни очсам, чодирларнинг олдида ётибман. Тепамда – Зулайҳо! Киприкларига икки томчи ёш илиниб қолибди. Лабларида эса табассум...

Икковимиз чодирлар орасидан чиқдик.

* * *

Энди ёнғинни портлатиш қолган эди. Портлатувчи модда махсус контейнерга жойланди ва вагончага солинди. Саҳар салқинида аланга атрофи яхшилаб совирилди-ю, вагонча темирйўлдан аланга тубига томон филдиратилди.

Контейнер ўша ёнмай чиқётган икки метрли кўкиш газга бориб қадалган заҳоти портлаб кетди.

Зўр чанг-тўзон булутдай кўтарилар экан, портлаш тўлқини гўё алангани кесиб ташлади.

Чўл бирдан қоронғилашди. Тонг отаётган бўлса ҳам, кучли ёруғликка ўрганган кўзларимиз ҳеч нарсани кўрмас эди. Лекин қоронғида бир-биримизни табрик-лаб, кучоқлаб, ўпар эдик.

Кундуз куни газнинг йўли ҳам бекилди. Кечга бориб чўл гўё жимиб қолди.

Ўша ҳовуз, ўша куйган темирлар, ўша темирйўл — ҳаммаси бор. Фақат даҳшатли наъра эшитилмайди. Афсонавий дев яна ўз кўзасига қамалгандай!..

Бир четда машиналар гувиллар, тракторлар тарилларди. Сўнгги кунларда пайдо бўлган ўт ўчирувчилар шаҳарчаси кўчиб кетмоқда эди.

Пётр Петрович, Баҳром ва мен учовимиз чодирлардан бирини йиғиштирмоқда эдик.

— Шунинг қозикларини белги қилиб қолдирсак-чи, — деди Баҳром. — Ҳалемай бу ерга газопроводчилар келади.

— Майли.

— Қизик, шу қудуқнинг гази бир шаҳарни таъминлармикин? — дедим.

— Бир шаҳар нима бўлибди! — деди Баҳром, — Бухородай шаҳарнинг тўрттасини таъминлайди!

— Маҳоватдир?

— Йўқ, чин, — деди Пётр Петрович. — Ҳаммаси ҳисоблаб чиқилган.

— Билдинг? — деди Баҳром тантана қилиб ва қандайдир маршни хиргойи қила бошлади.

Энди, газнинг хуружи енгилгандан кейин, унинг нафлари тўғрисида ўйлаш чиндан ҳам жуда ёқимли эди...

24

Даврон қўли тузалгунча кўринмай юрди-ю, бир кун кечки пайт бизнинг ётоқхонага кириб келди.

— Гапим бор, — деди-да, мен билан Баҳромни чўлга бошлаб кетди.

У бизни муштлашувга олиб бораётганга ўхшарди ва устма-уст папирос чекар эди.

Шаҳарча четидаги дўнгликдан ўтганимиздан кейин Даврон менга қаради ва энтикиб суради:

– Зулайҳо сенга айтганмиди?

– Нимани?

Даврон чаккасида қолган яра изини кўрсатди.

Лекин мен ҳали бу яранинг тарихини билмас эдим.

– Бўлмаса қулоқ сол.

Даврон шу дўнгликда бизни қандай пойлаганидан тортиб, чўлда Зулайҳога қандай ҳужум қилганигача ва ундан қандай зарба еганигача ҳаммасини айтиб берди.

Мен ҳангу манг бўлиб қолдим. Даврон ҳикоясини тамомлаб:

– Қиз боланинг бунчалик мард бўлишини мен энди кўришим,— деди.— Мендай чапанини енгиб, дуррасини бошимга ўратиб кетиб, яна ҳеч нарса кўрмагандай бўлиб юрибди-я!

Мен ҳам унга қўшилишиб қойил бўлгим келди. Лекин кўнглимнинг бир чеккасида қандайдир бир ғубор пайдо бўлди. Бунинг нималигини ҳали билмайман.

Баҳромга қарайим. У ҳам жуда таъсирланиб кетган эди.

– Давр қизи легани шу экан-да!— дерди.— Бўлмаса илгари шунақа пичоқлардан қанча опаларимиз ҳалок бўлиб кетган. Агар дейман, шуларнинг ҳаммаси Зулайҳодек дадил олишганда ҳозир кўпи тирик юрармиди?

Мен кўнглимдаги ғуборнинг нималигини энди билдим: Зулайҳо шу вақтгача буни мендан яшириб юрган. Нега? Ҳали ҳам ишончи йўқми?

– Қизиқ,— дедим димоғим куйиб.— Мен билганим йўқ.

– Бу ҳам Зулайҳонинг мардлигидан,— деди Даврон.— Мен тушуниб турибману сен тушунмайсанми? Мард бўлгандан кейин ёмонни ҳам яхшилик билан енгар экан!

Мен Давроннинг кўзларига қарайим. Бу кўзларда адоват эмас, дўстона бир илиқлик бор эди. Зулайҳо ўз яхшилиги билан уни менга эл қилган эди, орамизда пайдо бўлган хунук тугунни ечган эди.

Даврон папиросини оғзига келтирар экан, қўли ҳам ҳаяжондан титрарди. Мен негадир унинг билагига илон ва ханжарнинг татуировкасини эсладим. Лекин ҳозир бу нарсалар кўринмас эди.

– Шошма,– деб қўлидан олдим.

Куюк излари бор, бироқ қора расм йўқ.

– Ханжарни қидиряпсанми?– деди Даврон ўз билагига мамнун тикилиб.– Ўшанда ҳаммаси куйиб кетибди! Ёнғиннинг бир фойдаси шу бўлди чамамда.

Бирпас жим бордик.

Уфқда каттакон қуёш қизариб ботмоқда эди.

Баҳром чўнтагидан ҳарбий билетини олди. Билетдаги қизнинг суратига бир қаради-ю, кейин уни шошмасдан, осойишта йирта бошлади.

– Бу нима қилганинг?!

Баҳром расмни майдалаб шамолга учирди:

– Зулайҳодай қиз бор жойда бу энди ёрқин хотира бўлолмайди.

Даврон тушунолмай:

– Нима?– деб сўради.

– Бу ҳам сенинг татуировкангдай бир нарса эди.

Орқамизга қайтдик. Шаҳарча ҳам, ҳалиги дўнглик ҳам анча узоқда қолган эди.

– Искандар, сенинг ишинг йирик,– деди Даврон менга,– бир зиёфат қилиб берадигансан.

– Э, қара, қара,– деб Баҳром дўнгликни кўрсатди.

Дўнглик устида атлас кўйлак кийган Зулайҳо турар ва бизга қўл сермаб, кимнидир чақирар эди.

– Сени,– деди Даврон менга.

Тўхтаб кулоқ солдик. Шамол Зулайҳонинг овозини олиб келди:

– ... кандар!

Даврон менга шиддат қилиб деди:

– Бор тезроқ. Билиб қўй, бугундан бошлаб биринг дўстимсан, биринг – синглим!

Жадаллаб юриб кетдим. Нарироққа бориб орқамга ўгирилдим. Баҳромлар бошқа ёққа бурилиб кетишаётган экан.

– Бўпти, Даврон, зиёфат менга тан, – дедим. Ҳаммасини ўзим пишираман. Ошпазлик ҳунаримни бир ишга солай!..

Кулишдик. Яна юриб кетдим.

Зулайҳо дўнгликдан секин тушиб менга қараб келар эди.

Ҳаяжон, завқ, қувонч бир-бирига қўшилиб, этим жимирлаб кетди, хаёлимга ғалати фикрлар қуюлиб кела бошлади.

Дам чўлга қарайман: илгари менга жонсиз ва қашшоқ туюлган бу ерларнинг бутун бойлиги ташида эмас, ичида экан.

Бир газ дарёсининг тошқинини кўрдик. Энди одамлар унинг оловидан баҳраманд бўлганда баъзан бизни ҳам эсларлар. «Зангори оловда шуларнинг юрак ҳарорати бор» дерлар.

Дам яқинлашиб келаётган Зулайҳога қарайман: Мен бу ерларга шу довюррак қизнинг меҳрини излаб келмаганмидим? Энди шу меҳр билан бирга ўзимнинг инсоний қадр-қимматимни ҳам топмадимми? Зулайҳога етиб шунинг ҳаммасини айтиб бергим келди. Лекин у менинг кўнглимда борини сўзсиз тушуниб турганга ўхшарди.

Индамай белидан кучдим. Зулайҳо эркаланиб юзини менга яқин келтирди. Ўпишиб кўришдик ва келгуси ойда бўладиган тўйимизнинг маслаҳатини қила бошладик.

1961, 2006 йиллар.

ҲИКОЯЛАР

ОЛОВ

АКАЛАР ЁДИ

Ҳаёт билан адабиётнинг бир-бирига нечоғлик киришиб кетганлиги кишини баъзан ҳайратга солади. «Мерос» қисса-сида Ёлқин Отажоновнинг ўз укаси Турсунга олижаноб таъсир кўрсатган пайтларини қаламга олганимда, ўзимнинг катта акам кўп марта ёдимга тушган эди. Ёлқин укаси Турсунни боши устига кўтариб: «Ташаворайми, а, ташаворайми!» деб ҳазиллашганларини мен ўзим ҳам бошдан кечирганман. Кичиклигимда Ҳайдар акам мени боши узра баланд кўтарганда ер узоқларда қолиб кетгандек ваҳмим келгани ҳеч эсимдан чиқмайди. Ўсмирликда мен ҳам катта акамизга кўп тақлид қилардим. Адабий асарларга қизиқиш, китобга меҳр қўйиш илк бор менга Ҳайдар акамдан ўтган эди.

«Мерос»ни ёзган кезларимда Ҳайдар акам ҳали ҳаёт эди, иккинчи жаҳон урушида қандай жанг қилганлари, қандай ярадор бўлганларини ҳаяжон билан сўзлаб берарди.

Урушдан омон қайтган фахрийларнинг ҳаётлари ганимат, уларнинг сафлари йил сайин сийраклашиб борапти. Шуни ўйлаб, Ҳайдар акам бошдан кечирган жанговар воқеалардан бирини «Олов» деган сарлавҳа билан ёзиб чиққан эдим. Мен акамнинг фашист танклари билан жанг қилаётиб кўкрагидан ярадор бўлганини тасвирлар эканман, ўқ изи, унинг асорати абадий битиб кетган деб ўйлар эдим. Лекин ўпкани тешиб ўтган ўқнинг хавф-хатари қирқ йилда ҳам йўқолмас экан. Эски яралар асорати қанчалик бераҳм бўлишини мен бу йил Ҳайдар акам оламдан бевақт кўз юмганида кўрдим.

Энди мен ҳам қаҳрамоним Турсунга ўхшаб, суюкли акамни фақат тушларимда кўраман. Унинг улкан ҳаёти ва эллик

йилдан ортиқ бирга кечган умримиз эртаю кеч кўз ўнгимдан ўтиб туради.

Акам ҳаётининг ёрқин саҳифаларидан бирини акс эттирган «Олов» ҳам менга бутун аввалгидан азизроқ туюлади. Мен энди уни Ҳайдар акамнинг хотирасига бағишлайман.

1983 йил, 21 сентябрь.

Гира-шира қоронғилик тушганда дарахтлар орасидан тўпларнинг гумбурлаб отилгани эшитилди. Ҳайдар ака невараси Отабек билан дарахтзорлардан сал нарида келаётган эди. Уларнинг тепаларида алланарса патир-путур ёрилди-ю, бирдан кўк, сариқ, қизил мушаклар осмонга отилиб кетди, сўнг гажак бўлиб айланиб туша бошлади.

Узоқда болаларнинг қий-чув кўтариб:

– Ур-ро-о!– деганлари эшитилди.

Ҳайдар ака тўхтади ва тўп отилган томонга тикилиб қаради. Ора узоқ эмас эди. Иккинчи марта ўқ отилганда тўп қувурларининг учидан қип-қизил олов пуркалиб чиққани унга кўриниб кетди.

Кичкина Отабекнинг кўзи осмонда эди. У оловли гулдастага ўхшаган мушакларни иккинчи марта кўрганда узоқда қий-чув қилаётган болаларга жўр бўлиб:

– О-о-о-о!– деб юборди ва қувониб чапак чалди.

Урушда тўпчи бўлган Ҳайдар ака қувурлари осмонга қараб турган тўплардан кўзини ололмас эди. Нимадир уни ўша томонга тортарди. У Отабекни қўлидан олди.

– Тўп отаётган аскарларни кўрсатайми сенга?– деди.

– Қани, қани?

– Ҳў ана, юр!

Бола бобоси бошлаган томонга шошилди. Бироқ дарахтзорларнинг четида милтиқли соқчи турган экан. Уларни нарёққа ўтгани қўймади. Бу орада тўплар яна бир неча марта салют берди.

Ҳайдар ака Отабекни дарахтзор ёнидаги тепаликка бошлаб чиқди. Қатор турган олтита тўп ва уларни ўқлаёт-

ган аскар йигитлар болага энди кўринди. Шамол порох тутунининг ўткир ҳидини олиб келди. Командирнинг:

– Пли!– дегани ҳам эшитилди.

Қатор тўплар бирваракайига шундай қаттиқ гумбурладики, ер силкиниб кетгандай бўлди. Отабек чўчиб тушди. Тўпларнинг оғзидан пуркалиб чиққан қонталаш олов болага жуда ваҳимали кўринди. У бобосининг тиззасидан кучоқлаб, юзини унинг плашига босди.

Ҳайдар ака неварасининг мурғак бадани титраб кетганини сизди-да, уни дарров кўтариб олди.

– Ҳа, кўрқдингми? Ие, бу салют-ку! Ана, осмонга қара! Мушакларни биров ҳовучлаб сочаётганга ўхшайди.

Отабек бобосининг кўксига бошини қўйиб, осмонга жимгина тикилди. Кўзлари жавдирайди. Бояги қувончлари энди йўқ. Тўплар яна бир гумбурлаганда киприклари пирпираб, кўзини юмиб олди.

Ҳайдар ака болани бу ерга олиб келиб тўғри қилмаганини энди сизди. Уни бағрига босиб, тепаликдан тушди-да, жадаллаб нари кета бошлади.

Орқадан эсган шамол яна порох тутунининг унга таниш ҳидини олиб келди. У беш ёшлик тўлагина болани кўтариб тез бораётгани учунми, икки курагининг орасидаги ўқ тешиб ўтган жой зирқираб кетди.

Кейин бундан ўттиз йил олдин бўлган ҳаёт-мамот жанги эсига тушди. Ҳужум қилиб келаётган фашист танклари ва ўзининг уларга қараб тўп отганлари хаёлидан сурон солиб ўта бошлади.

... Осмонни қуюқ тутун аралаш чанг-тўзон қоплаган. Дон дарёсидан беридаги адирлар бомбалар ва замбарак ўқларидан чўтир бўлиб кетган. Душман танклари шу адирдан қулай бир жой танлаб ёриб ўтишга интилади. Лекин уларнинг йўлида бронтешар ўқлар отадиган тўртта зўр тўп турипти. Йигирма ёшли сержант Ҳайдар Носиров шу тўплардан бирининг командири эди.

Атроф яланглик. Адирни чангитиб келаётган йигирмадан ортиқ танк тўпчиларимизга аниқ кўриниб турибди. Батарей командирининг буйруғи билан Ҳайдар ака ўнг қанотда келаётган танкни мўлжалга олиб тўпдан

икки марта ўқ отди. Оралиқ саккиз юз метрча бор эди. Ҳар икки ўқ ҳам тегмади шекилли, четки танк жадаллаб келаверди. Лекин бошқа тўплардан отилган ўқлар ўртада келаётган танкка тегиб, уни ёндириб юборди. Ҳайдар ака ўша четки танкни яхшироқ мўлжалга олиб, яна бир туп отди. Бирдан четки танк унғ томонга қийшайиб бурилди-ю, тўхтади. Ўқ мўлжалга теккан эди: танкнинг олд томонидан буруқсаб тутун кўтарилди. Кўп ўтмай яна иккита танк сафдан чиқди. Фашистлар адирдан ёриб ўтолмасликларини сездилар чамаси, бутун қолган танклар орқага бурилиб қоча бошлади.

Биринчи муваффақиятдан руҳланган тўпчилар фашист танкларининг кетидан ҳам ўқ отардилар. Шунда тўсатдан душман миномётлари уларнинг ўзларини ўққа тутиб қолди.

Тўпчиларимиз танклар ҳужумини қайтариш билан банд бўлган пайтда душман миномётчилари бир тепалик ортидан пусиб чиқиб, бизникиларни яхшилаб мўлжалга олган экан. Миномётлар адир панасига ўрнашган, уларнинг ўқи эса тепадан ошиб ўтиб, тўғри тўплар турган жойга тушар эди. Тўпчиларимиз олдиндан кавлаб қўйилган хандақларга тушиб бекингунча бўлмай ён-верларида уч-тўртта мина портлади. Бир неча кишига осколка тегиб ярадор қилди. Осмонга тўзғитиб отилган тупроқ чангидан ва портловчи модданинг аччиқ дудидан атроф кўринмай қолди. Фашистлар устма-уст мина ёғдирарди. Тўплар тупроқ уюми билан пана қилинган бўлса ҳам, юқоридан тушиб портлаган миналар икки тўпнинг асбоб-ускуна ўрнатилган жойини ишдан чиқарди. Яна бир мина тўғри хандақнинг ичига — наводчи йигит паналаб ётган жойга тушиб, уни ҳалок қилди...

Ҳар бири бир йилдан узун туюлган ўн-ўн беш минутлардан кейин фашист миномётлари жим бўлди. Душман, «бутун батареяни ер билан яксон қилдик», деб ўйлаган бўлса керак.

Лекин батарея командири ва кўпчилик тўпчилар соғ қолган эди. Фақат ҳаммалари тупроққа беланган, юзларига қалин чанг ўтирган, кўзлари зўрға кўринарди.

Командир жангчиларни тўплаб, аввало, ярадорларга ёрдам кўрсатишни буюрди. Ҳайдар ака сафар халтасини тупроқ тагидан тортиб олди-да, бинт топиб, осколка теккан бир тўпчининг ярасини боғлашга тушди. Шу пайт командирнинг:

– Танклар!– деган хитоби эшитилди.— Сержант Нодиров, тупга!

Тўпларнинг иккитаси ҳали отишга яроқли эди. Шулардан бири Ҳайдар аканинг тупи эди. У тупнинг олдига чопиб бораётиб, душман танкларини кўзлари билан қидириб топди.

Танклар боягидан сийракроқ, лекин ҳали ҳам ўн бештача бор. Энди улар рўпарадан эмас, қаршидаги адирнинг чап томонидан айланиб ўтиб келмоқда. Барибир улар тўп турган жойдан жуда яққол кўринади. Ҳайдар ака энг олдинда келаётган танкни мўлжалга олди.

Фашистлар кутмаган бир пайтда бронтешар тўплар яна кетма-кет отила бошлади. Олдинда келаётган танк ёнишга тушди. Кейин яна биттаси ишдан чиқиб тўхтади. Учинчисининг гумбазига ўқ тегиб, қийшайиб қолди. Душманлар бу гал ҳам ёриб ўтолмасликларини сезиб, яна орқага чекиндилар. Шу заҳоти фашист миномётлари аввалгидан бир неча баробар ортиқ ғазаб ва шиддат билан батареямизни ўққа тутди. Ҳайдар ака ҳам хандаққа тушиб, ерга қапишиб ётган эди. Битта мина ундан салгина баландда — хандақнинг лабида портлади. Хандақ чети ўпирилиб, Ҳайдар аканинг устига тупроқ уюми босиб тушди. Шу заҳоти эриган пўлат парчалари — осколкалар унинг устидаги тупроққа келиб парт-пурт урилди. Қалин тупроқ уни ҳимоя қилмаганда, бу осколкалар баданини илма-тешик қилиб ташлаши мумкин эди. Лекин зилдай оғир тупроқ уюми тагида унинг нафаси қайта бошлади. У бир силтаниб тупроқ тагидан чиқди.

Фашистлар ҳамон мина ёғдирмоқда эди. Батарея командири бекиниб ётган жойида елкасидан яраланди. Қолган икки тўпга ҳам мина тегиб, отиб бўлмайдиган аҳволга келди. Душман ярим соатлар давомида тинимсиз мина ота-ота, ахири сукутга кетди.

Шундан кейин душман танклари учинчи марта хужумга ўтди. Улар тўпларнинг ишдан чиққанини пайқашиб, тўғри батарея устига бостириб келмоқда эди. Ярадор командир ўрнидан туролмади.

– Сержант Нодиров! Батарея командирлигини сизга топшираман!– деди.– Танкка қарши қуролларни ўқланглар!

Ҳайдар ака бу қуроллардан бирини ўзи олди. Учасини бошқа жангчиларга берди. Қувури узун милтиқсимон қуролнинг айри оёғини хандақнинг четига маҳкам ўрнаштирди. Ўртага бир қути бронтешар ўқ келтириб қўйилди.

Фашист танклари таҳдид солиб яқинлашмоқда эди. Танкка қарши қуроллар тилга кирди. Жангчилар ҳар ўқ отганда милтиқсимон қуролнинг қўндоғи орқага кетиб, елкага қаттиқ урилди. Фашист танкларидан яна иккитаси шикастланиб тўхтаб қолди. Лекин бошқалари тобора жадаллаб келмоқда эди.

Бир пайт орқа томонда ҳам танк моторининг гуриллаши эшитилди. Ҳайдар ака ўгирилиб қараса, орқадан икки баробар кўп танк бостириб келяпти. У «қуршовда қолдикми?» деб ўйлаб вужуди музлаб кетди. Лекин жангчилардан бири орқадаги танкларнинг минорасидаги белгини кўрсатиб:

– Бизникилар!– деб қичқирди.

Ҳайдар ака умрида бунчалик қувонган эмас эди.

Душман танклари орқага бурилиб, қочишга тушди.

Танкларимиз кетидан автоматчилар ҳам атакага бормоқда эдилар. Ҳайдар ака хандақдан сакраб чиқди-да, четки тўп олдида турган автоматни қўлига олди.

У ҳозир шунчалик қизишиб кетган эдики, кўзига хавф-хатар кўринмас, чарчаганини ҳам сезмасди. У миналардан ҳалок бўлган ва яраланган жанговар ўртоқлари учун ўч олишни истарди. Шунинг учун учта тўпчинини ёнига олди-да, фашист миномётлари жойлашган томонга югурди. Танкларимиз ҳам ўша томонга бормоқда эди. Адир ортида паналаб ўтирган фашистлар миномётларини ташлаб қоча бошладилар. Ҳайдар ака автоматини уларга тўғрилаб, икки фашистни отиб қулатди.

Лекин тўсатдан ўнг кўкрагига бир нарса шундай қаттиқ урилдики, кўзларидан «лоп» этиб олов чиқиб кетгандай бўлди. Даҳшатли оғриқ бутун вужудига тарқаб, елкаси аралаш кўкрагини гўё ёндириб юборди. Гандираклар йиқилаётганда еру осмон бир-бирига қўшилиб ота-онаси, уйда қолган ёшгина хотини яшин тезлиги билан кўз олдидан ўтди...

Ҳайдар аканинг кўкрагига портловчи ўқ теккан, ўпкани тешиб ўтиб икки куракнинг ўртасидан муштакдай этни ўпириб чиқиб кетган эди. У ҳар нафас олганда ўпканинг ўқ тешиб ўтган жойидан вишиллаб ҳаво чиқарди. Медсанбатда ҳушига келди. Қараса, тепасида елкаси қалин бинт билан боғланган батарея командири турибди ва оқ халатли ҳарбий врачга қараб:

— Наҳотки қутқариб бўлмаса?— деяпти.— Биласизми, сержант Нодиров бугун тўртта фашист танкини сафдан чиқарди. Мен уни мукофотга тақдим этмоқчи эдим!

— Сержантнинг ҳаётини қутқариб қололсак, энг зўр мукофот ана шу бўларди. Лекин...

— Нима, умид йўқми?!

— Бу ерда имкони йўқ. Кавказ узоқ эмас. Самолётда жўнатиш керак...

Ҳайдар ака яна ҳушидан кетди. Кейин бир вақт учиб бораётган самолётда ўзига келди.

Ўша пайтларда ҳамма курортлар жангчиларни даволашга хизмат қиларди. Ҳайдар акани Кисловодскка олиб келиб, уч ой даволадилар...

Ҳайдар ака шифокорларнинг муолажасига ҳам, Кисловодскнинг суви билан ҳавосига ҳам ҳалигача қойил бўлиб юради. Чунки у ўшанда соғайиб чиққандан кейин яна кўп жангларга қатнашди. Урушдан кейин, мана, ўттиз йилдан бери ўқитувчилик қиляпти. Бир неча бўғин ёшларни тўртинчи синфдан ўнинчини битиргунча ўқитиб, учирма қилди. Лекин ўша оғир яра бирор марта қайта очилгани йўқ. Фақат аҳён-аҳёнда яра изи ҳозиргидай зирқираб қўяди-ю, ўтиб кетади.

Бугун шу зирқираш таъсирида ва «уруш худоси» деб аталадиган тўплар яқинида жанговар кунларини бир

эсига олган Ҳайдар ака Анҳор бўйига келганда неварасини секин ерга қўйди.

Бу орада салют тугаган, осмонда мушаклардан қолган оқиш тутун сузиб юрарди.

Ҳайдар ака Отабекнинг устига энгашиб, кулимсиради:

– Бўпти, сени энди тўпларга яқин олиб бормайман. Яна салют бўлганда узоқдан томоша қиласан. Осмонга ранг-баранг олов отилиб чиққанини кўрсанг, бас. Хўпми?

– Отабек жиддий бош ирғаб, «хўп» деган бўлди. Ҳайдар ака унинг алланечук ўзгариб қолганини кўрди-ю, уруш оловини кечиб ўтган болаларга қанчалик қийин бўлганини ўйлади. Сўнг бу қийинчиликлар узоқларда қолиб кетганини ич-ичидан қувониб ҳис қилди.

Отабек анча жойгача жим борди. Ҳайдар ака: «Болани салютдан бутунлай совутиб қўймадиммикин?» – деб хавотирланди.

Лекин орадан бир неча ой ўтиб, ракета қўшинлари шарафига салют берилган куни оқшом Ҳадар ака неварасини ҳовлида:

– Ур-ро-о-о-о! – деб чувиллашаётган болаларнинг орасида кўрди.

Осмонда ҳар гал оловли гулдаста пайдо бўлганда Отабек унга қўлини чўзиб, завқ-шавқ билан:

– О-о-о-о-о! – дерди. Ҳайдар ака ичида: «Хайрият, – деб суюниб қўйди. – Ишқилиб, «уруш худоси»нинг мана шунақа оловли гулдасталаридан завқланиб юргин-у, лекин унинг биз кўрган бошқа оловларини сен сираям кўрмагин, болам!»

1975 йил

ИЛИНЖ

Менинг икки опам уруш даврида Ватан ҳимояси йўлида ҳалок бўлган эрларига салоқат сақлаб, бошқа турмуш қуришмади. Бири икки ўғилни, бири уч фарзандни отасиз ўстириб одам қилишди. Бундай оналар ҳар бир қишлоқда, ҳар бир шаҳарда бор. Мен шу ҳикоя орқали уларнинг ҳаммасига чексиз эҳтиромимни изҳор қилмоқчиман.

Муаллиф

Кечаси соат иккиларда дарвоза тақиллади. Айвонда ётган Алишер қаттиқ ухлаб қолган экан, тезда уйғонмади. Дарвоза қаттиқроқ тақиллагандан кейин ички уйнинг эшиги ғийқиллаб очилди-ю, Иқбол опа айвонга чиқди. Алишер энди уйғонди ва сапчиб ўрнидан турди. У қоронғида апил-тапил кийинар экан, дарвоза томонга:

– Ҳозир!— деб қўйди.

Иқбол опа ички бир титроқни босишга тиришиб:

– Тезроқ қара-чи, даданг эмасмикан?— деди.

Алишер уйқули товуш билан қайтариб сўради:

– Ким дейсиз?

– Даданг!

Алишер таажжуб билан:

– Қизиқсиз-а, ойи!— деди-да, айвондан тез тушиб, дарвозахонага қараб кетди.

Алишернинг дадаси Умаржон ака урушда бедарак йўқолиб кетганига ўттиз йилдан ошиб борапти.

Иқбол опанинг энг кўрққан нарсаси – «қоракхат». Бедарак йўқолиш, ҳар қалай, ундан берироқдай туюлади. У эрининг тўсатдан кириб келиб қолишини кутади, кечалари дарвоза тақиллаб қолса, юраги ҳаприқиб, болаларига «даданглар эмасмикан?» дейишини қўймайди.

Алишер ҳам кичиклигида ойисига ўхшаб, доим дадасининг йўлига кўз тикиб юрар эди. Лекин ёши улғайгандан кейин отасининг тирик қолганига шубҳа қила бошлади. Агар у тирик бўлса, ўттиз йилдан бери суюкли хотинини, гулдай фарзандларини қидириб топиб келмасмиди?! Ёки дунёнинг нариги четида бўлса ҳам биронта дарак, бирон энлик хат юбормасмиди?!

– Бу урушда нималар бўлмаган!— дерди Иқбол опа ўғлига.— Даданглар ярадор пайтида асир тушган бўлса, чет мамлакатларга олиб кетиб қолишганми? Бошига бирон кўргилик тушган бўлса, «болаларим иснодга қолмасин», деб атайдан жим юрганмикин? Бирор кун ўзини оқлайдиган яхши иш қилса, йўли очилиб, келиб қолармикин?

Бу тахминлар Алишерда мураккаб, чигал уй-хаёллар уйғотар эди. Алишер бу чигалликлардан безганда дада-сининг жанг майдонида ҳалок бўлганини исботлашга интиларди. У Москвада бедарак йўқолган жангчиларни қидириш билан шуғулланадиган махсус идора борлигини эшитиб, ўша ерга бир неча марта хат ёзди. Отасининг сўнгги суратлари, хатлари, адресларидан нусхалар кўчиртириб юборди. Қидирув гоҳ юришиб, гоҳ тўхтаб, бир неча йилга чўзилди. Ниҳоят, бултур кузда Москвадан келган жавобда Умаржон Раҳимов хизмат қилган ўқчи ротанинг кўпчилик жангчилари Фарбий Украинанинг Тернополь шаҳри учун олиб борилган оғир жангларда ҳалок бўлганлиги айтилган эди. Умаржон Раҳимов ҳам шулар қаторида ҳалок бўлгани тахмин этилган, лекин бунинг аниқ ҳужжатлари топилмаган эди. Чунки Тернополь бир марта озод қилингандан кейин яширин босмачи — бендерачиларнинг хиёвати туфайли шаҳар яна вақтинча душман қўлига ўтган, ўшанда жуда кўп ҳужжатлар нес-нобуд бўлиб кетган эди.

Ҳужжатлар бўлмаса, балки тирик одамлар бордир? Алишер энди шу савол билан Тернополь шаҳар идораларига, ҳатто ёшлар ташкилотларига — ёш изтопарларнинг отрядларига хатлар ёзди. Натижа чиқмади. Келган жавобларнинг бирида бу чигал муаммони хат орқали ҳал қилиш қийинлиги, бедарак йўқолган жангчиларнинг белгиларини яхши биладиган одам ўзи келса бирон дарагини топиши мумкинлиги айтилган эди.

Ким боради? Иқбол опа ўттиз йил фабрикада ишлаб, яқинда пенсияга чиққан. Лекин унинг соғлиғи ёмон. Қанд касали дармонини кетказиб қўйган. Қон босими ошиб кетган. Шу аҳволда борса-ю, тўсатдан эрининг қабрини топса, сўнгги илинжидан ҳам айрилиб, адоий тамом бўлмайдимми?

— Мен ўзим бораман,— деди Алишер.

Бунга опаси Маҳфуза кўнмади:

— Сен дадамини эслолмайсан. Чақалоқ эдинг. Одамлар бирон белгисини сўраса нима дейсан! Мен дадамини кўрганман. Мен бора қолай...

Маҳфуза жўнаб кетганига, мана, бугун саккиз кун бўлди. Шунинг учун дарвоза тақиллаганда Алишернинг хаёли дарров опасига кетди.

Дарвозахона йўлагини оқиш «Запорожец» банд қилиб турар эди. Алишер машинанинг чап ёнига ўтиб, қоронғида электр чироқнинг тугмасини пайпаслаб топди. Йўлакда чироқ ёнғандан кейин ташқаридан кекса бир одамнинг:

– Телеграмма!— деган хирқироқ товуши эшитилди.

Алишер дарвозанинг бир табақасини очди-да, чироқ ёруғида телеграмманинг квитанциясига қўл қўйиб берди.

Бу орада Иқбол опа ҳам рўмолини бошига солиб, айвондан дарвозахона олдига тушиб келди.

Алишер қатлаб бекитилган телеграммани чироқ ёруғига солиб, сабрсизланиб очди.

«Қидирганим топилди. Киевдан кечки рейс билан учаман. Тошкент вақти билан соат учда кутиб ол. Маҳфуза».

«Топилди» деган сўз Алишерни энтиктириб юборди. У ойисига томон ўгирилиб, кўзлари ялтираб:

– Опам!..— деди.

– Нима депти? Дадангнинг дарагини топибдими?

– Топганга ўхшайди!

– Вой худоим-эй! Қаерда юрган эканлар? Нега шу вақтгача келмас эканлар?!

Иқбол опа эрининг тирик топилганига ишониб гапирмоқда эди. Алишер буни сезиб бирдан хавотирланди. Балки Маҳфуза оталарининг ... қабрини топгандир. Опа-ука сўнгги пайтда оталарининг ҳалок бўлганига шубҳа қилмай қўйишган эди-ку. Ахир тирик одам шунча йилдан бери Тернополда жим ўтирармиди? Лекин ойиси буни ўйламайди. Агар у «тирик топилибди» деб астойдил ишониб қолса-ю, кейин бунинг акси бўлиб чиқса, касали баттар оғирлашади.

– Ойижон, сиз дарров ишонаверманг!

– Ҳа, нега энди?

– Сал ўйлаб кўринг ахир... Опам келсин, аниғини айтади.

– Қачон келаркан?

– Тунги учда. Ҳозир неча бўлдийкин?.. О, қирқ минут қолипти!.. Мен тезроқ чиқишим керак!

Алишернинг ёшгина хотини ҳам уйғонди ва шоша-пиша кийинди. «Запорожец» вағиллаб, дарвозахонадан кўчага орқаси билан юриб чиқди. Иқбол опа ўғли билан келинини аэропортга кузатди-ю, айвонга қайтиб келди.

Бир-биридан кичик уч бола айвонда пишиллаб ухлаб ётибди. Осмонда кемтик ой сузиб юрибди.

Иқбол опа ўзи турадиган ичкари уйга кирди-ю, тўрдаги эски сандиқнинг олдига борди. Сандиқнинг устида қатланиб турган бахмал кўрпаларни пастга олиб кўйди. Сўнг токчадаги михга осиглиқ калитни олиб, сандиқнинг қулфига солди.

Сандиқ майин оҳанг чиқариб, жиринглаб очилди-да, унинг ичидан қалампирмунчоқнинг ҳиди келди. Умаржон ака қалампирмунчоқни яхши кўрарди. Баъзида унинг бир-икки донасини оғзига солиб, тишларининг орасида айлантириб юрар, гапирганда нафасидан ҳам қалампирмунчоқнинг ҳиди келарди. Шу эсида турган Иқбол опа унинг кийимларини, хатларини қалампирмунчоқ билан бирга сақлар эди.

Мана, Умаржон ака бундан ўттиз икки йил олдин кийган сариқ жужунча китель-шим, ёқаси билан енгига ироқи кашта тикилган кўйлак, хиром этик... Умаржон ака фронтдан ёзган хатларида: «Икки ёш болани боқиш сенга осон эмас, уйдаги буюмларни аяма, керак бўлса, менинг кийимларимни ҳам сотиб, егулик ол, омон бўлсак нарса топилди, ўзингни, болаларни эҳтиёт қил!» деб тайинлар эди. Иқбол опа ўзининг сепларини, тақинчоқларини сотганда ҳам, эрининг ҳамма кийимларини асраб юрар, ҳар йили бир-икки мартадан шамоллатиб, яна тахлаб кўярди. Алишер бўй етиб катта йигит бўлгунича жужунча кителлар, ёқаси кашталиқ кўйлаklar моладан қолди. Ҳозир меъмор бўлиб, лойиҳалар чизиб юрадиган Алишер отасининг хиром этигини ҳам киймади. Тавба, ҳозирги зиёлилар нега этик кийишмай-

ди? Умаржон ака ҳам ўқитувчи эди-ку. Мактабда ботаникадан дарс берар эди, лекин этик кийиб юрар эди.

Майли, сандикдаги кийимлар расмдан чиққан бўлса ҳам, агар Умаржон ака келса, Иқбол опа буларни эрига албатта кийдиради.

Сандикда чиройли бир най ҳам турибди. Қашқар гаровидан ишланган бу найнинг нафис кумуш ҳалқалари ўзига ниҳоятда ярашган. Найнинг бир учидаги кумуш куббачаси майда кўкиш феруза билан безатилган.

Умаржон ака шу найда баъзан «Наво»ни, баъзан «Дугоҳ»ни, баъзан Иқбол опа отини билмайдиган ғалати куйларни чаларди. Шунда бутун борлиқ завққа тўлиб, эриб кетгандай бўларди. Ҳозир ҳам гўё най бирдан тилга кирди-ю, уни чалаётган эри Иқбол опанинг кўзи олдида гавдаланди. Умаржон ака найнинг тешигига лабини тўғрилаб, оғзини хиёл очиб, куй чалганда унинг оппоқ тишларида аксланган нурнинг шуъласи кумуш ҳалқачаларда билинар-билинмас жилваланарди. Ҳозир мана шу жило найда яна кўриниб кетгандай бўлди. Умаржон ака найда чалган куйлар энди гўё Иқбол опанинг қалбидан эшитила бошлади. Унинг кўнглида ҳам мана шу най пардаларига ўхшаш нафис, гўзал торлар бор эди-ю, буни фақат Умаржон ака чала оларди.

Эри урушга кетгандан бери Иқбол опа бу найни ҳеч кимга берган эмас. Най ўттиз икки йилдан бери сукут сақлайди. Иқбол опанинг қалбидаги муҳаббат туйғуси ҳам ҳамон Умаржон акага мунтазир...

Умаржон ака шу кийимларини кийиб, най чалиб юрган пайтларида йигирма уч яшар йигит эди. Иқбол опа эса энди йигирмага кирган келинчак эди.

Ўша масъуд дамлари мана шу кийимларнинг қатида, қалампирмунчоқнинг ҳидига қўшилиб, найнинг сиртида жилваланган шуълаларга айланиб, ҳамон тирик турибди. Рост, Иқбол опа ҳозир пенсияга чиққан, неvara кўрган кайвони. Лекин унинг қалбида ўттиз икки йиллик ҳижроннинг ҳаққи турибди, шунча йилларнинг сарфланмаган нафис туйғулари қатланиб ётибди. У бир лаҳзага бўлса ҳам яна йигирма ёшга қайтишни хоҳлай-

ди, суюкли эри билан бирга ўттиз-қирқлардан такрор ўтишни истайди.

Фақат бу истакнинг амалга ошиши учун Умаржон ака қайтиб келиши керак. Зора ҳозир болалари билан бошлашиб кириб келса!

Маҳфуза телеграммада «топдим» депти-ку. Дадасини топмаса шундай дермиди?

Иқбол опанинг қалбида шунча йилдан бери яшаб келган илинж бирдан ишончга айланди. У электр дазмолни қўйди. Сўнг Умаржон ака келса киядиган нарсаларини сандикдан олиб, дазмоллай бошлади...

* * *

Саҳар паллада кўчада «Запорожец»нинг мотори вафиллагани эшитилди. Иқбол опа шоша-пиша ҳовлига чиққан эди, дарвозадан Маҳфуза кириб келди. Она-бола кучоқлашиб кетдилар. Иқбол опа қизининг юзига юзини босди. Шунда Маҳфузанинг юзи куз ёшидан нам эканини сизди-ю, юраги «шиғ» этди.

– Қалай бориб келдинг? Дадангни топдингми, йўқми?!

– Дараклари топилди, ойи...

Алишер машинасини дарвозахонага киргизиб, ундан тушди-да:

– Юринглар, уйга кириб гаплашайлик, – деди.

Унинг кўриниши ҳам алланечук маънос эди. Опаси самолётдан тушгандан бери айтиб берган ҳодисалар, ўттиз йил олдинги шафқатсиз урушнинг тафсилотлари уни даҳшатга келтирган эди...

Тернополь шаҳри бендерачилар ёрдамида иккинчи марта фашистларнинг қўлига утган куни кечаси Умаржон ака олти хонали бир уйга ўз бўлинмаси билан бекиниб олиб, охирги нафаси қолгунча жанг қилган экан. Бўлмаса, улар ҳам битта қолмай ҳалок бўлар экан. У бу уйда турадиган аёллар билан болаларни орқа томондаги деразадан тушириб, қочиртириб юборган экан. Бўлмаса, улар ҳам битта қолмай ҳалок бўлар экан. Чунки фашистлар Умаржон акалар бекинган уйни оғир танк билан қулатиб, устидан босиб ўтган экан...

Тернополь душмандан иккинчи марта озод қилинганда харобалар остида жон берган жангчилар жасади кавлаб олиниб, биродарлар мазорига дафн этилган, аммо уларнинг кўпларини таниб бўлмаган, номлари аниқланмай қолган экан...

Фақат Умаржон ака орқа деразадан қочириб қутқарган болалардан бири уни яхши эслаб қолган экан. Шу уйда бир неча вақт бирга турганларида Умаржон ака ўзининг ўзбекистонлик эканини, Тошкентда бир ўғил, бир қизи борлигини айтган, бу гап боланинг ёдида қолган. Ҳозир бу бола — қирқ ёшдан ошган ўқитувчи экан. Тернопольлик изтопарлар Тошкентдаги Алишернинг хатини олиб, унинг отасига оид ҳужжатларни қидириб юрганларини шу мактабда ишлайдиган ҳалиги ўқитувчи эшитиб қолади.

Қорамағиздан келган, қошлари ингичка, қийиқ кўз Маҳфуза отасига жуда ўхшаш эди. У отасини қидириб боргандан кейин, ҳалиги ўқитувчи бир қарашдаёқ Умаржон акани эслайди. Ҳатто уни жангчилар «Умар» деб атагани ҳам энди ёдига тушади. Умаржон ака деразадан қочириб, қутқариб қолган аёллардан яна бири шу шаҳарда яшар экан. Кейин ҳаммалари ҳарбий комиссариатга бориб, Умаржон Раҳимовнинг қандай ҳалок бўлгани, ўлими олдидан қандай жасорат кўрсатгани ва қаерда дафн этилгани ҳақида гувоҳлик берадилар. Умаржон ака шаҳар марказига — улуғвор мармар обида қўйилган саксон кишилиқ биродарлик қабрига дафн этилган экан. Лекин унинг кимлиги, қандай ҳалок бўлгани ҳалигача аниқланмагани учун мармарга ёзилган номлар орасида унинг номи йўқ эди. Маҳфуза шаҳар ташкилотларига учрашиб, мармар обидага отасининг номини ёздириб қайтди...

Ҳозир аэропортдан келаётиб, у бунинг ҳаммасини укаси Алишерга айтиб берар экан, кўзига қайта-қайта ёш олди. Алишер унга:

— Ўзингизни босинг, опа, оймга ёмон таъсир қилади, — деб бир неча марта айтди.

— Қандоқ қилай? Тернопольда юрганимда ҳам ҳеч кўз ёшимни тўхтатолмадим. Кўчадаги одамлардан уял-

ганимдан қора кўзойнак тақиб юрдим. Баъзида кўзойнакнинг тагидан ҳам ёш оқиб тушаётганини сезиб, рўмолча билан артиб оламан.

– Лекин... ҳалиги... – Алишернинг ҳам ўпкаси тўлиб, зўрға гапирди:– ҳалиги... харобалар остида қолиб кетганларини ойимга айтманг.

– Жинни бўпманми?..

Ҳозир Маҳфуза ойиси билан ичкари уйга кирганда сандиқ яна очилганини, дадасининг ёқаси кашталиқ кўйлаги силлиқ қилиб дазмоллаб қўйилганини кўрди-ю, телеграммада «топдим» деб ёзганидан пушаймон бўлди. Иқбол опа ундан хушxabар кутиб, кўзлари жавдираб турибди. Маҳфуза ойисини қучоқлаб, йиғи аралаш:

– Ойижон, сизга қувват берсин, мард бўлинг!– деди.

Иқбол опанинг ранги оппоқ бўлиб кетди. Қизининг қучоғидан сирғалиб чиқди-да, бўшашган, синиқ товуш билан:

– Нима... Даданг... энди йўқми?..– деди.

– Нега?.. Дадамнинг руҳлари ҳамиша тирик! Дадам охиригача мардона туриб берган эканлар. Қанча болаларни оналари билан қутқариб қолган эканлар.

Иқбол опа инграгандек бир товуш билан:

– Мен-чи?– деди. Мени бу беваликдан энди ким қутқаради?

Иқбол опанинг оғзи бирдан қуруқшаб, боши гир-гир айлана бошлади. Ойисининг касалини яхши биладиган Маҳфуза:

– Ойижон, мунча қаттиқ олманг, ўзингизни босинг! – деб уни секин диванга ўтқазди.

Иқбол опа дазмоллаб қўйилган ёқаси кашталиқ кўйлакка қаради. Энди буни ҳеч ким киймайди! Шунча йилдан бери сандиқда асралган этик ҳам ҳеч кимга керак эмас! Кумуш ҳалқали найни Умаржон ака энди ҳеч қачон чалмайди... Бу даҳшатли ўйдан Иқбол опа йиғламоқчи бўлди, лекин кўзига ёш келмади. Томоғидан бир нарса бўғиб олган, ҳаво етишмаётгандек қийналар эди.

Алишер тез ошхонага чиқиб, бир пиёла сув олиб кирди. Маҳфуза ойисига сув ичирди. Кейин уни каравотга ётқизди.

Келинлари шифокор эди, дарров шприцини қайна-тишга қўйди. У қайнанасига укол қилиб ўрганиб қолган эди. Аввал қон босимини туширадиган, юракни тинчитадиган укол қилди. Кейин нонуштага яқин инсулин укол қилди.

Иқбол опа уч-тўрт кун ўтгандан кейин хиёл ўзига келди-ю, Маҳфузадан сўради:

– Дадангнинг сурат-пуратлари йўқ эканми?

– Суратларини тополмадим.

Узоқ жимликдан сўнг Иқбол опа яна сўради:

– Ўз қўли билан қабрга қўйган одам бор эканми?..

– Билмадим... Мен унақа одамни кўрганам йўқ.

Алишер ойисининг бу саволлари тагида қандайдир маъно борлигини сезди. У эрининг ўлганига яна шубҳа қилмоқда эди. Тўғрироғи, «Умаржон акам бир кун эмас, бир кун келиб қолади», деган ўттиз йиллик илинж Иқбол опанинг қалбида яна уйғонмоқда эди. Бу илинжнинг тагида қанчалик катта меҳр, қанчалик чексиз садоқат борлигини Алишер энди сезмоқда эди. Бунинг ҳаммаси – ҳаёт-мамот урушида бизга ғалаба келтирган улуғ туйғулардан эканига ҳам унинг энди ақли етмоқда эди. Шунинг учун онасининг қалбидаги илинжни энди асраб-авайлагиси келди.

– Ким билади, ойи, «ўлди» деб қорахат келганларнинг қанчаси тирик қолган-ку. Балки дадам ҳам тўсатдан келиб қоларлар...

Бу гаплар Иқбол опага ёқиб, ёстиқдан бошини кўтарди, заифгина кулимсираб:

– Тавба!– деб қўйди.– Фабрикада... аскарларга кийим тикиб юрганамда бир жувон билан ўртоқ бўлиб қолган эдик. Икковимиз ҳам илғор эдик. Газеталарда расмимиз чиққан эди. Шу дугонамга бир кун қорахат келди... Бечора эридан айрилиб роса йиғлади, аза тутди. Боласи йўқ эди... Урушдан кейин бошқа эрга тегди... Бир кун эшитсам, урушга кетган эри тирик экан, тўсатдан кириб келибди... Дугонам пушаймон, армон қилиб йиғлайди...

Шу-шу Маҳфуза ҳам, Алишер ҳам оталарининг ўлимини оналарининг олдида тилга олмайдиган бўлдилар.

Иқбол опа бир ҳафта кўрпа-тўшак қилиб ётди. Келини унга ҳар кун керакли уколларни қилиб, иссиқ-совуғига қараб турди. Кейин у ўрнидан туриб кетди.

Бир кун ярим кечада яна дарвоза тақиллади. Иқбол опа бунга яна ўғлидан олдин эшитди-ю, Алишерни уйғотиб:

– Қара-чи, даданглар эмасмикан?— деди.

Дарвозани кўшнилардан бири тақиллатган экан. Алишер қайтиб келиб, пиджагини елкасига ташлади-да:

– Акбарнинг хотинини тўлғоқ тутиб қолибди, туғруқхонага олиб боришим керак экан,— деди.

Иқбол опа секин бир «уҳ» тортди, лекин ўзини бардам кўрсатиб:

– Майли, болам, тезроқ олиб бора қол,— деди.

Алишер дарвозани очиб, машинасини кўчага олиб чиқар экан, кўнглида ёруғ бир туйғу пайдо бўлганини сизди. Ҳозир унга ҳам гўё отаси урушда ўлмагандек, эрта-индин дарвозани тақиллатиб келиб қоладигандек туюларди...

1975 йил

ЖОН ШИРИН

Қиш кунлари эди. Юмшоқ вагонда одам кам. Поезд Тошкентдан чиққанда бир купеда икки киши эдик. Нотаниш ҳамроҳим пастки ўринлардан бирини эгаллади. Мен юқориги сўрига чиқиб чўзилдим. Ҳаво жуда майин, деразадан офтоб тушиб турар, далалар сукутга чўмиб ётар эди. Филдирақларнинг бир қиёмда тарақлаб, тебратишидан кўзим илинибди. Бир вақт девор қатига кириб кетадиган ойнали эшик ғириллаб очилди. Тирноқлари кўмир юқидан қорайган вагон оғасининг қўли кўринди, аллакимга:

– Киринг!— деган товуш эшитилди.

Қизил кўйлак, қора бахмал тўн, амиркон маҳси кийган, оқ тивит рўмолини юзига бостириб ўраган бир аёл уч-тўрт ёшлардаги болачани етаклаб секин кириб

келди. Пастки ўринда чалқанча ётиб газета ўқиётган ҳамроҳим одоб билан ўрнидан турди.

Жувоннинг кетидан габардин макинтош, қоракўл телпак кийган барваста бир киши келмоқда эди. У остонадан ўтар-ўтмас, мен билан ҳамроҳимни кўрди-ю, чўчиб тўхтади.

— Их! — деб вагон оғасига ўтирилди: — Одам бор-ку! Бу ер бизга бўлмайди.

— Нега? Иккита ўрин бўш! — деди вагон оғаси тааж-жуб билан.

— Йўқ, — деди барваста киши ва хотинига қараб «бу ёққа чиқ!» ишорасини қилди.

Хотини индамай боласини етаклаб чиқиб кетди. Мен, хотинини қизганадиган тоифадан экан, деб ўйладим. Уларни бошқа купега жойлаб келган вагон оғаси ҳам эшикдан бош суқиб:

— Энди хафа бўлмайсизлар, меҳмонлар, — деди. — Ҳалиги акамга рашкдан худо берган экан.

Мен пастга тушдим.

— Нима, хотини жуда чиройли эканми?

— Э, унақа ҳурлиқолардан эмас. Эрига қараганда ўн беш-йигирма ёш кичик кўринади. Акам шунга чўчидиларми, билмадим.

Ҳамроҳим қўлларини шимининг чўнтақларига тикиб, деразадан ташқарига қараб турган эди, бирдан биз томонга кескин ўтирилди. Шунда унинг юзи алланечук қизариб, кўзи қаҳр билан қисилгандай кўринди. У вагон оғасига тикилиб:

— Ўша одамни чўчитган бошқа сабаблар ҳам бор! — деди.

— Ие, а... сиз уни билармидингиз?

— Ҳа, у ҳам мени таниди. Ҳе, бу Мамадали Болтабоев бир вақтлар бизда туман раҳбари эди. Ўша пайтларда бу одам мени йўқ қилиб юбормоқчи бўлган эди. Бугун қарасаки, мен ҳали борман...

Ҳамроҳимнинг сўзлари мени жуда қизиқтириб қўйди. Ёши энди ўттизларга борган бўлса ҳам, боши бир оз тепакал бўлиб қолган, аммо юз-кўзида болаларча бир

соддалик ва беғуборлик сезилиб турган бу йигитнинг оти Музаффар экан. Ўзи ҳозир туман касалхонасида бош шифокор бўлиб ишлар экан. Мен ундан бояги гапнинг тарихини сўрадим.

Поезд силкиниб қўзғалди-ю, майин юриб кетди. Музаффар номаълум нуқтага тикилиб, хаёл суриб қолди.

— Ўйлаб қарасам, орадан анча йил ўтибди, — деб Музаффар ўзича бир кулимсираб, бошини хиёл силкитиб қўйди. — Ўша йили биз институтни битириб, узоқ туманга ишга борган эдик... Ўқишдан кейинги биринчи ойларида одам анча нозик бўлади. Бунинг устига ўша пайтларда мен бошқа нозик ҳисларнинг гирдобига тушиб қолган эдим. Биз билан бирга битирган Малоҳат исмли бир қиз бор эди. Малоҳатнинг ойиси — катта олима, депутат, йўлини қилиб, қизини Тошкентда олиб қолса бўлар эди. Аммо она-бола айланма йўл излашмади. Давлат тақсимотида биноан Малоҳат ҳам биронта туманга бориши керак эди. Мен уни кўпдан бери ўзимизнинг туманга таклиф қилиб юрар эдим. Охири Малоҳат мен билан бирга келди. Ўшанда мен катта бир ғалаба қозонган одамдай мағрурланиб юрар эдим. Баъзида бу ғалабани Малоҳатдан қарз олгандай ийманар эдим. Унга муносиб бўлиш учун катта-катта ишларни дўндириб ташлашни орзу қилар эдим. Лекин, аксига олиб, майда-чуйда ишқалликларни ечиш ҳам қўлимдан келмай қолди. Биз икковимиз бир жойда ишлаймиз деб келишиб қўйган эдик. Лекин Малоҳатни поликлиникага ишга юбориб қўйишибди. Мен уни ўзим ишга кирган касалхонага ўтказаман деб кўп уриндим, натижа чиқмади. Турар-жой масаласида бундан баттар ишқаллик чиқди. Мен ўзим асли ўша тумандан эдим-у, лекин бизнинг қишлоғимиз касалхонадан йигирма беш чақирим нарида эди. Ҳар куни бориб келиб бўлмайди. Ижара олдим. Малоҳат аёллар ётоқхонасининг тўрт кишилик хонасига битта каравот қўйиб олибди... Биз кузда тўй қилмоқчи эдик. Соғлиқни сақлаш бўлимида бир ҳамқишлоғим ишлар эди. Ўшанга дардимни айтиб, икковимизга битта уй тўғрилаб беришларини сўрадим.

— Буни яхши айтдинг, — деди ҳамқишлоғим. — Ҳозир вилоятга ишга кўтарилган бир кишининг уйи бўшаяпти. Лекин талабгорлар кўп. Тезроқ ҳаракатингни қил, бўлмаса қуруқ қоласан.

Унинг айтганини қилиб, аризаларни ёздик, керакли қоғозларни тўғриладик. Биздан олдин югуриб юрган кишилар бор экан. Булардан бири молия бўлимининг масъул ходими экан. Ҳалиги уй талаш бўладиган кўринди. Охири масала юқорига чиқди. «Энди буни ўртоқ Болтабоевнинг ўзлари ҳал қиладилар», дейишди. Малоҳат иккаламиз унинг олдига арзга кирмоқчи бўлиб бордик. Аммо киролмадик — кенгаш бўлаётган экан... Мана шунинг устига бир воқеа юз берди-ю, уй ҳам кўзга кўринмай қолди.

Вагон бирдан гувиллаб кетгандай бўлди. Поезд пўлат панжарали улкан кўприкдан ўтгунча Музаффарнинг товуши эшитилмай қолди. Ниҳоят кўприк ортда қолди, гувиллаш тинди. Купе деразасидан кўринаётган Сирдарё суви кечки қуёшда қизғиш тусга кириб товланиб ўтди.

Музаффар сўзида давом этди:

— Саратон пайти эди. Ғўзага ҳашарот тушган, бунга қарши самолётлардан «дори» сепилган. У пайтларда бу ишлар ҳозиргидай тартибга солинмаган эди. Эҳтиёт чораларига ҳам унча яхши риоя қилинмас эди. Қоидага биноан «дори» сепилгандан кейин уч-тўрт кун пайкалга одам кирмаслиги керак. Биз санитар докторларга ёрдамга чиқиб, буни ҳамма раисларга, ҳамма бригадирларга тушунтириб келган эдик. Лекин ўртоқ Болтабоев ғўзасини ўт босган бир хўжалик раисини буровга олиб: «Далангда одам кўринмайди!» деб сиқиштирибди. Раис бригадирларни сиқиштирибди. Хуллас, Тошмат ака деган бир бригадир эртаси куни азонлаб одамларни ўтоққа олиб чиқади. Пайкалдан кўнгилни айнитадиган ҳид келади. «Докторлар айтган эди», деб бригада аъзоларининг бир қисми пайкалга йўламайди. Аммо Тошмат ака: «Докторлар ваҳимачи бўлади, уларнинг гапига кирсак, ғўзани ўт босиб, ҳосилдан айриламиз, кираверинглар,

ҳеч нима қилмайди», дейди-ю, ўзи биринчи бўлиб киради. Беш-олти киши унга эргашади. Бригадир пайкалга киради-ю, чиқади, унга ҳеч нима қилмайди. Бошқалар энгашиб гўза ўтайди. Орадан икки-уч соат ўтар-ўтмас бир қанчасининг кўзи тиниб, кўнгли айниб, ҳолдан кетиб қолишади. Мен нариги хўжаликдан қайтиб келаётиб, худди шу ҳодисанинг устидан чиқдим. Тошмат ака турибди: мўйлови осилган, кўзлари жавдирайди. «Мен бунчалик бўлишини билмабман», дейди. Мен ўзимни тутолмай, уни роса сўқдим: «Аблаҳ, ахир, одамларни ўйламайсанми!» дедим. Пайкалдагиларни четга олиб чиқиб, қўлимдан келган дори-дармонни қилдим... Бу нарсанинг таъсири ҳар кимга ҳар хил бўлади. Бир неча киши даладаёқ ўзига келди. Аҳволи оғирроқ уч кишини машинага солиб, касалхонага олиб бордим. Бор дўхтирлар ҳаммаси оёққа турғизилди. Бир кечаю бир кундуз ўлим билан олишиб, икки кишини кутқариб қолдик. Учинчиси — ўн беш ёшли йигитча эди. Оти ҳам эсимдан чиқмайди: Зиёдулла. Ўзи аввал ҳам камқон бўлиб, дармони кетиброқ юрган экан...

Музаффарнинг овози бўғилди. Галстугини бўшатиб, кўйлагининг тугмасини ечди.

— Деразани сал очиб қўяйми?— дедим.

— Ҳозир, ўзим очаман...

Музаффар пастки девор қатига кириб кетадиган купе деразасини тўрт энликкина очди-да, юзини совуқ шамолга тутди. Поезд шитоб билан бормоқда эди.

— Зиёдулланинг ота-оналари ҳам етиб келишган. «Жон доктор, бир давосини топинг!» деб илтижо қилишади. Отаси соддароқ деҳқон экан. «Битта сигирим бор, шунини сотиб, бутун пулини сарфлайман, ҳеч нарсамни аямайман, боламиз тирик қолса бўлди!» дейди. Онаси боласининг тепасида юм-юм йиғлаганини кўрсангиз юрак-бағрингиз эзилиб кетади. Улар айтмаса ҳам биз бор илму амалимизни ишга солиб кўрдик. Боланинг томирлари орқали қонни тозалайдиган суюқликлар юбордик, неча хил уколлар қилдик. Тоза қон ҳам қуйдик... Бўлмади... Зиёдулла гоҳ отасига, гоҳ онасига қараб

талваса қилади. «Обкетинг мени! Обкетинг!» дейди. Она-си: «Боламни уйга олиб кетаман!» деб бир чирқираб ёпишди. Лекин отаси орага тушди. Муолажа тўхтатилса бола уйга етиб боролмай тамом бўлиши аниқ эди. Бир вақт Зиёдулла алаҳсираб «ака!» деб кимнидир чақира бошлади. «Сайфулла ака! Мени обкетинг! Ака! Акажон! Обкетинг!» Унинг «обкетинг!» дегани «қутқаринг!» дегани эди. Отасидан сўрасам, катта уғли Сайфулла шаҳарда, заводда ишлар экан, Зиёдулла уни яхши кўрар экан. Дарҳол битта машинали қариндошларини шаҳарга – боланинг акасига жўнатдик. Лекин машина эллик чақирим жойга бориб келгунча Зиёдулла узилди. Тун ярмидан ошган бўлса ҳам, Тошмат бригадир шу ерда эди. У ҳамма ишни «бости-бости» қилиш учун болани тонг отмасдан қишлоққа олиб кетмоқчи экан. Раис ҳам тезроқ дафн маросимини ўтказиб, ҳаммаёқни тинчитмоқчи. Зиёдулланинг отасига насиҳат қилиш учун раисга яқинроқ мўйсафидлардан бир-иккитаси кечаси бўлишига қарамай касалхонага келишибди. Ичкарида ҳали Зиёдулланинг жасади совумасдан улар боланинг отасини ташқарига чақириб олиб: «Энди тақдирида бори шу, куни битган экан, буни бировдан кўрманг, худодан кўринг, нима харажати бўлса раис билан бригадир кўтаради, бир қўй, тўрт қоп ун, бир қоп гуруч эрталаб аравада уйингизга боради», дейишади. Ота ҳўнг-ҳўнг йиғлайди-ю, бости-бости қилишга рози бўлади... Шунинг устига шаҳарга кетган машина боланинг акаси Сайфуллани етказиб келди. Йигирма уч ёшлардаги қоп-қора ёвқур йигит экан. Воқеани машинада эшитган бўлса керак. Касалхонага кирган заҳоти ота-онасининг ўртаниб йиғлаётганини кўрди-ю, бор овози билан қичқириб юборди:

— Зиёдулла! Укажон! Қанисан?!— деб палатага чо-пиб кирди. Укасининг жасадини чойшаб билан бирга қўлига кўтариб олиб, юзини юзига босди:

— Зиёджон! Укажон!— деб юмуқ кўзларидан, пешаналаридан суйиб ўпганини кўрганимда менинг ҳам кўзимдан ёш чиқиб кетди. Зиёдулла гавдаликкина йи-

гитча эди, бунинг устига ўлган одамнинг танаси зилдай оғир бўлади. Лекин Сайфулла унинг вазнини сезмас эди, худди қушни кўтаргандай бағрига босиб касалхона ҳовлисига олиб чиқди.

– Зиёдуллани нега эҳтиёт қилмадингиз, дада?!— деб жиққа ёш кўзларини отасига тикди.— Ахир бу бўлаган бола эди-ку! Мактабида «энг зеҳни ўткир бола шу» деб ўқитувчилар сизга неча марта айтган эди? Нега бой бериб қўйдингиз буни?! Ўқиб катта одам бўлаган ўглингиз шу эди-ку! Мен буни шаҳарга олиб кетаман десам нега бермадингиз? Нима қилиб қўйдиларинг Зиёдни?! А... нима қилиб қўйдиларинг?!

– Мен билмай қолдим-да, Сайфуллажон! Уйинг куйгур Тошмат бригадир буни заҳарнинг ичига ташлашини билсам, ўша далага ўзим бормасмидим? Зиёдга келган ажални ўзимга олмасмидим, ўғлим?! Вой болам! Болажоним!!

Қариндошлардан бир-иккитаси ҳамширалар билан бирга Сайфулланинг олдига келишди, укасининг жасадини бир амаллаб унинг қўлидан олишди-да, палатага қайтиб олиб кириб кетишди.

Сайфулла ҳансираб, қуруқшаган лабларини ялади-да, бир четда пусиб турган Тошмат бригадирга қараб интилди:

– Топиб беринг менга укамни!

Тошмат бригадир кўча эшигига қараб тисарилиб борар экан, бидирлаб ўзини оқлашга тушди:

– Менга раис буюрган эди!.. Ғўзани ўт босгани учун у ҳам ўртоқ Болтабоевдан қаттиқ гап эшитган экан!

– Э, сиз учун ғўза одамнинг жонидан ҳам азиз бўлиб кетдими? Ундай бўлса нега аввал ўзингизнинг жонингизни бермайсиз?! Зиёдуллани нима қилиб қўйдингиз, ноинсоф?! Кечагина чолиб ўйнаб юрган йигитча қани?! Ғўзани ўт босса нега нукул норасида ўсмирларга ёпишасиз?!

– Ота-оналар ҳам сабабчи-да, Сайфуллажон! Бири бозорига кетади, бири уй ишидан бўшамайди. Ўрнига ёш-ёш болаларни чиқаришади!

– Ҳа, рост, ота-оналаримизнинг анқовлиги ҳам сизга жуда қўл келади! Ўзини ўтга-суяга урадиган бо-
лалик шўхлиги ҳам сизга ёрдам беради! «Бола ўлгани-
ни билмайди!» деб аямай юк қўясиз, ноинсоф!.. Мана,
оқибати! Энди сиз ё менга укамни тирилтириб бера-
сиз! Ё бу жиноятингизнинг жазосини тортасиз!

Тошмат бригадир кўча эшигидан «лип» этиб чиқиб
қочди. Сайфулла атрофидаги одамларга кўз югуртириб:

– Докторлар қани?– деди.— Менга укамнинг нима-
дан ўлганига ҳужжат беришсин! Мен ҳозир тегишли
жойларга бораман!

Мен Сайфуллага яқин бориб, ўзимни танитдим.

– Юринг, ҳаммасини ёзиб бераман,— дедим.— Фақат
бош шифокоримиз ҳам қўл кўйиб, мухрини босса бўлди.

Бош шифокор Мирвоҳид ака:

– Сиз шошманг,— деди менга.— Ҳали масаланинг
аниқланидиган томонлари бор.

– Ҳаммаси аниқ-ку,— дедим.— Кеча биз ўзимиз да-
лаларга чиқиб, бахтсиз ҳодисага мана шу Тошмат бри-
гадир сабабчи бўлганини кўриб, акт тузиб келган эдик.
Техника хавфсизлигини бузганига ҳужжат бор!

– Гап фақат бригадирда эмас,— деди Мирвоҳид ака
ерга қараб.

– Ҳа, гап кимда бўлмаса, ака?– сўради Сайфул-
ла.— Мен ўзимни танитиб қўяй: кимё заводида ишчи-
ман. Бизда техника хавфсизлигига жуда қаттиқ риоя
қилинади. Ахир кимё кўчада юрган машиналардан ҳам
зўрроқ нарса-ку. Машина ҳайдаган одам кўча қондаси-
ни бузиб, бировни босиб кетса, жавобгар бўладими,
йўқми? Кимё соҳасида техника хавфсизлигини бузиб,
бахтсиз ҳодисага сабаб бўладиган одам ҳам жавобгар-
ликка тортилади!

– Биламиз,— деди Мирвоҳид ака,— раҳбарият
«кимёвий дорилар ишлатишда эҳтиёт чораларига қаттиқ
риоя қилинсин» деб бизга ҳам қаттиқ тайинлаб қўйган.

– Ундай бўлса, нега сиз?..

Шу пайт Зиёдулла ётган палатада йиғи-сиғи куча-
йиб кетди. Сайфулланинг онаси кўнгли озиб йиқилиб

қолипти. Мирвоҳид ака буни ҳамширадан эшитгач, Сайфуллага қараб:

– Кейин яна гаплашамиз!– деди.– Сиз ҳозир ота-онангизга қарашинг, ука, уларни сал тинчитинг. Яна бирон кори ҳол бўлмасин!..

Сайфулла онасининг олдига қараб чопди. Дори-дармон билан уни ҳушига келтирдик. Кейин улар Зиёдулланинг жасадини уйларига олиб кетишди. Касалхонамиз сал тинчигандан сўнг мени бош шифокорнинг ҳузурига чақиришди. Унгача мен касаллик тарихини ёзиб, Сайфулла учун алоҳида бир справка ҳам тайёрлаб қўйган эдим. Ҳаммасини индамай Мирвоҳид аканинг столи устига қўйдим.

Мирвоҳид ака жуда мушкул аҳволга тушиб, аввал роса «ух» тортди, юзини, пешанасини ишқади, ниҳоят, қийналган бир алфозда:

– Музаффар,– деди,– бунинг ташхисини ўзгартириш керак.

– Нега? Мен нотўғри ташхис қўйибманми?

– Йўқ, сиз қўйган ташхис тўғри. Лекин бунақа ташхис жуда катта жанжалларга сабаб бўлади-да. Бояги... акасининг гапларини эшитдингиз-ку. Агар бу ташхис юқорига маълум бўлса, ўртоқ Болтабоевга ҳам гап тегади, қанча одам жавобгарликка тортилади. Биз ҳам балога қоламиз... Ҳозир ўртоқ Болтабоев телефон қилди. Зиёдулланинг акасию ота-онасини улар раис билан бирга ўзлари тинчителишмоқчи.

– Бояги... Сайфуллани-я?

– Ҳа, ахир, ўртоқ Болтабоев катта одам-ку. Унинг айтгани бўлмай қолмайди. Энди буёғини сиз... «ёмон овқат еб захарланган» деб ташхис қўя қолинг. Мен тасдиқдан ўтказаман.

– Ахир бу жиноят-ку! Мен ҳам ўшаларга қўшилиб жиноят йўлига кирайми энди?

– Музаффар, ваҳима қилманг, биз учун бу шунчаки бир мажбурият. Ҳозир шароит шуни талаб қилипти. Биз ҳам фаришта эмасмиз. Шароит билан ҳисоблашишга мажбурмиз.

Мен боя укасини бағрига босиб йиғлаб гапирган Сайфуллани кўз олдимга келтирдим-у:

– «Шароит» деб одамларга хиёнат қилишим керакми?– дедим.– Агар мен бу жиноятни яшириб, ёлғон ташхис кўйсам, эртага бундан ёмонроқ бахтсизликлар юз бермайдими? Шу билан мен бунақа бахтсиз ҳодисаларга йўл очиб берган бўлмайманми? Шифокор учун бундан ортиқ жиноят борми дунёда?!

– Мен ҳам нима қилай?!– деб Мирвоҳид ака столни бир уриб ўрнидан туриб кетди. – Менинг ҳам виждоним азобланди! Мен ҳам ҳозир ўзимдан нафратланаман! Аблахлар, қиладиганларини қилиб кўйиб, энди бизни ҳам булғашяпти!..

Мирвоҳид ака бахтсизликка сабаб бўлган бригадирни, раисни роса сўқди, шу билан сал ичини бўшатди-ю, яна ҳовуридан тушди.

– Илож қанча!– деди.– Мен ҳам қарам одамман. Агар ўртоқ Болтабоевнинг айтганини қилмасам, бутун айбни ўзимга тўнкайди: «Сен бош врачсан, одамларнинг соғлиғини сақлашни сенга топширган эдик, энди жавобини ҳам ўзинг берасан!» дейди-ю, уриб ер билан яксон қилади. Қандай қилай! Жон ширин экан... Итоат қилишга мажбурман...

Шу пайт Мирвоҳид аканинг ерга қараб, эзилиб ўтирганини кўрсангиз раҳмингиз келар эди. Мен бир лаҳза иккиландим. Унинг мушқулини осон қилсаммикан? Ёмон овқат еб заҳарланган... Бу ташхисни исботлаш учун касаллик тарихини бутунлай бошқатдан ёзишим керак, қанча ёлғонларни ичимдан тўқиб чиқаришим керак. Шу пайт Малоҳат эсимга тушди. Негадир мен уни – дунёдаги энг севимли кишимни!– жон бергиси келмай: «Обкетинг мени!» деяётган Зиёдулланинг ўрнига кўйиб тасаввур қилдим-у, кўрқиб кетдим... Мирвоҳид аканинг латталиги энди ғазабимни келтирди. Ўзининг ҳақлиғини била туриб, курашмасдан таслим бўладиган, ўзидан зўр одамга бўйсуниб ўрганган кўрқоқ шахс! Мен унинг столдан касаллик тарихини шартта олдим-у, кетмоқчи бўлиб эшикни очдим.

— Сизнинг жонингизга ҳеч ким қасд қилгани йўқ, — дедим. Жувонмарг бўлиб кетган Зиёдулла «жон ширин» деса бўлар эди. Сизга амал курсиси ширин!

Мирвоҳид ака мендан бундай гап чиқишини кутмаган экан, бир сакраб тушди. Мен чиқиб кетаётган эдим:

— Тўхта! — деб сен-сенлаб бақирди. — Карточкани топшириб кет!

— Карточкани сизга топширолмаيمان, — дедим. — Сиз буни йўқ қилиб, ташхисни ўзгартиришдан тоймайдиган одам экансиз, мен сизга ишонмайман!

Мирвоҳид ака жиғибийрони чиқиб, мени сўкканича қолди. Нариги хонага кирсам, кекса бир шифокоримиз ўтирган экан. Нима гап бўлганини унга айтиб бердим.

— Мушкул вазифани бўйнингизга олибсиз, — деди кекса ҳамкасбим. — Энди маҳкам бўлинг. Чекинсангиз баттар бўлади. Сўзингиздан қайтманг! Бош шифокор талаб қилса, касаллик тарихини беришга мажбурсиз... Шунинг учун битта нусха кўчириб қўйинг!

Мен унинг айтганини қилиб, касаллик тарихидан бир нусха кўчирдим-у, асл нусхасини портфелимга солиб, кулфлаб қўйдим. Ҳадемай мени яна бош шифокорнинг ҳузурига чақиришди. Мен касаллик тарихининг кўчирилган нусхасини олиб бордим.

— Мана, олинг, — деб столнинг устига ташладим, — лекин билиб қўйинг: бир нусхаси менда яшириғлиқ турибди!

— Сиз ҳозир мен билан бирга юқорига борасиз, — деди Мирвоҳид ака карточкани папкасига солиб. — Ботирлигингизни ўртоқ Болтабоевга ҳам бир кўрсатиб қўйинг!..

* * *

Музаффарнинг ҳикоясига қизиқиб, поездда кетаётганимиз ҳам эсимдан чиққан экан. Бир вақт вагон офаси купе эшигидан бош суқиб:

— Чойга қалайсизлар, меҳмонлар? — деб қолди.

Унинг катта патнисида маъдан тутқичли стаканларга солинган қора чой буғланиб турар эди. Бир стакандан

чай, ҳар бўлаги алоҳида қоғозга ўроғлиқ қанд олдиқ. Менда лимон бор эди, биттасини олиб кесдим. Чай ичиб бўлганимиздан кейин ҳамроҳимнинг эсига солдим:

— Демак, Мирвоҳид акангиз сизни қалқон қилиб, Болтабоевнинг қиличига тутмоқчи эканми?

— Ҳа, шунақа қилиб, у одам мени Болтабоевнинг ҳузурига бошлаб келди. Эсимда, қабулхонада котиба қиз бизга: «Мамадали Болтабоевич бандлар!» — деди. Биз анча вақт кутиб қолдик. Кейин кирсак, кабинетдан зира солинган паловнинг ҳиди келади. Котиба қиз ўроғлиқ дастурхонни секин олиб чиқиб кетди. Сезишимча, ўртоқ Болтабоевга аллақадан ош келган экан, у киши шуни еб бўлиб, энди кўк чайга ўтган экан. Бизни кўрди-ю, қоғоздан қор ёғиб, саломимизга алиқ ҳам олмади. Тикка турғизиб қўйиб:

— Сенларга докторлик дипломи ҳайф! — деб дўқни бошлади. Мен юзига қараб-қараб қўяман. Лаблари ҳозиргина еган паловидан йилтирайди. Бетлари бугун курортдан келгандай таранг. Лекин кўз қараши тиканли, гаплари одамга ўқдай тегеди...— Сенлар инсон соғлигининг посбонларисан! Агар посбон хазинани ўғрига олдирса, бундай посбонга шафқат қилинмайди! Бизнинг энг зўр хазинамиз — одамларимиз! Сенлар бугун бир ажойиб йигитни бой бериб ўтирибсанлар! Бунинг учун сенларни қаматиб юбориш ҳам оз!..

Мирвоҳид ака ерга қараб жим турибди. Бунақа пайтда ким биринчи бўлиб гап қайтарса таёқ ўшанинг бошида синишини яхши билади. Мен ҳам буни сездим, лекин ҳақиқии айбдорлар қолиб, Болтабоев бутун айбни бизга тўнкаётганига чидай олмадим.

— Мамадали Болтабоевич,— дедим. — Сизга қандай ахборот беришганини билмайман. Лекин мен бутун воқеани ўз кўзим билан кўрганман, ҳамма тафсилотларини...

— Тафсилотингиз керак эмас менга! — деб Болтабоев қайириб ташлади. — Ўлган одам учун жавоб беришингиз керак!

— Тўғри, Зиёдулланнинг ўлимига сабаб бўлганларни албатта жавобгарликка тортиш керак,— дедим мен. Бол-

табоев мени ён бераётибди деб ўйлаб, энди сал қулоқ солди. Мен атайлаб гапни узоқдан олиб келдим.— Мен дўхтирлик амалиётини катта бир заводда ўтказганман. Ҳаёт бор жойда ўлим ҳам бўлар экан... Заводда бирдоярим бахтсиз ҳодиса юз берса, буни ҳеч ким яширмас эди, ҳамма бир ёқадан бош чиқариб, ҳодисанинг сабабларини аниқлар эди, техника хавфсизлигини бузганлар тегишли жазосини олар эди. Бу ҳамма учун зўр бир ибрат бўлар, иккинчи марта такрорланмайдиган аччиқ сабоққа айланар эди. Менингча, бахтсиз ҳодисаларнинг олдини олишдаги энг тўғри йўл мана шу. Биз бундай қилиш ўрнига...

— Бас! — деб Болтабоев мени яна гапиртирмай қўйди. Мирвоҳид акага қараб: — Бу болани менга ақл ўргатиш учун олиб келганмидинг? — деб ўшқирди. — Буни сен ишга олганмидинг? Кўзинг қаерда эди?!

Мирвоҳид ака қаддини эгиб, қўл қовуштириб:

— Биздан ўтган бўлса кечиринг, Мамадали Болтабоевич! — деди. — Музаффар асли муомалали йигит эди. Бунга ўлган боланинг акаси Сайфулла пишанг бердида! Заводдаги закончилигини бу ерга келиб ҳам қилди!

— Қайси акаси? Бир вақтлар раис билан уришиб шаҳарга кетиб қолган Сайфулласими?

— Ҳа, бугун ҳам ўшаниси касалхонада тўполон кўтарди. Қишлоққа бориб, яна раис билан жанжаллашганмиш. Раис ўлган боланинг жанозасига ун, гуруч, гўшт-ёғ юборган экан, Сайфулла ҳаммасини кўчага отипти. Қоп ёрилиб, гуручлар сочилиб кетибди. «Укамнинг жанозасига пул керак бўлса, мана!» деб чўнтагидан бир даста пул чиқариб отасига берганмиш.

— Шунчалик қутуриб кетган бўлса чорасини кўрамиз! — Болтабоев қаҳр билан телефон гўшагини кўтарди. Милиция идорасидаги ишонган одамига қўнғироқ қилиб:

— Бу — мен!— деди.— «Оқ олтин» хўжалигида бир жаноза бор. Ўлган боланинг Сайфулла деган акаси безорилик қилаётган эмиш... Ҳа, раисдан ҳам сигнал тушдими? Бўлмаса дарҳол етиб боринг. Яна ҳаддидан ошиб

жанжал кўтарса ўн беш суткага қаманг! Масала нозик, аяманг!

Касалхонада Сайфулла менга далда бергани рост эди. Бир чеккаси ўша йигитга орқа қилиб, Мирвоҳид ака билан тиккама-тикка олишган эдим. Ҳозир Болтабоев мени исканжага олган пайтда ҳам Сайфулла ёнимда мадад бериб тургандай бўлаган эди. Наҳотки булар мени шу маладдан ҳам маҳрум қилишса? Рангим хавотирликдан ўзгариб кетганини Болтабоев сезди шекилли, Мирвоҳид акага қараб дўқ қилиб сўради:

— Хўш, бу маҳмадона ходимингни нима қилмоқчисан?

Агар Мирвоҳид ака, «бунинг ҳам жазосини беринг» деса, Болтабоев мени дарҳол бир ёқли қилишга тайёр турар эди. Лекин айёр Мирвоҳид ака бошқача йўлини излай бошлади:

— Мамадали Болтабоевич, Музаффарнинг ҳали тажрибаси йўқ. Яқинда институтни битириб келган. Ўзингиз айтар эдингиз, ёшларга ёрдам бериш керак деб... Бунга бир квартира сўраб мурожаат қилган эдик. Музаффар уй-жойсиз юриб, асаби ҳам анча бузилган. Шунга ҳали ҳам бўлса шароит яратсак, Мамадали Болтабоевич, бўшаётган квартирани Музаффарга берсангиз. Буни қаллиғи ҳам шифокор. Тўйни ўтказар эдик.

Кутилмаганда гапнинг буёққа бурилиб кетгани мени жуда таажжублантирди. Болтабоев ҳам Мирвоҳид аканинг сўзини бўлмай, охиригача эшитгани, ниҳоят, бизга: «Ўтиринглар», деб жой кўрсатгани янада ғалати туюлди. Биз кўк мовут ёпилган узун столнинг икки четига ўтирганимиздан кейин орага бир лаҳза жимлик тушди. Афтидан, Болтабоев менинг ҳам уй тўғрисида илтимос қилишимни кутар эди. Мирвоҳид ака бояги аччиқ гапларни унутиб, менга «гапирсанг-чи!» дегандай имо қилди.

— Очиғини айтсам,— дедим мен Болтабоевга, — шу ҳодиса туфайли квартира ҳам ёдимдан кўтарилибди. Бўлмаса қаллиғим билан бирга сизга ариза кўтариб кирмоқчи эдим.

— Ўзингиз-ку, инингизга сизмай юрган экансиз,— деди Болтабоев менга,— яна думингизга бунақа галвир боғлаганингиз нимаси?!

— Ёшлигини ҳисобга олиб энди бир марта кечиринг, Мамадали Болтабоевич,— деб Мирвоҳид ака ялинишга тушди.— Шу ишни бости-бости қилиб қўя қолайлик. Ташхисни ўзгартирамиз.

Мен Болтабоевнинг юзига қарадим-у, унинг ҳам асл мақсади мана шу эканлигини сездим. Зиёдулланинг ўлимида мен гуноҳкор эмаслигимни у албатта билар эди. Аслида мен Болтабоевнинг измига юрмаётганим сабабли айбланмоқда эдим. Аммо буни менга очиқ айтолмасдан, нуқул Тошмат бригадирнинг айбини менга тўнкамоқда эди.

— Биз қачонгача сенларнинг айбларингни яширамиз! — деб Болтабоев яна бир пўписа қилди. Мирвоҳид ака яна кечирим сўраб ялинди. Шундан кейин Болтабоев: — Аммо бу ишлар иккинчи такрорланмасин! — деди. — Агар такрорланса, мендан яхшилик кутмайсанлар!

— Раҳмат, Мамадали Болтабоевич, раҳмат!— деб Мирвоҳид ака қўлини кўксига қўйиб ўрнидан турди. Болтабоев менга қараб:

— Боринг!— деди.— Кваттира масаласида қаллигингиз билан алоҳида келасиз, тўғрилаймиз.

Аммо мен бўшашиб ўрнимдан туролмай қолдим. Нима бўляпти ўзи? Нега Мирвоҳид ака мен қилмаган гуноҳ учун Болтабоевдан кечирим сўрайди? Нега мен индамай ўтирибман? Сукут розилик аломати эди-ку! Мен энди ташхисни ўзгартиришга рози бўлганим учун кваттира оламанми? Ҳа, ҳозир бориб ҳаммасини «бости-бости» қиламиз-у, кейин мен Малоҳатни эргаштириб келиб, Болтабоевдан кваттира оламан. «Тўғрилаймиз!»— деди-ку... Кейин мен виждонимни сотиб олган кваттирамда тўй қиламан, Малоҳат билан яшайман... Кейин мен шу уйда эҳтимол фарзанд кўрарман... Ҳали туғилмаган ўша фарзандим бирдан кўзимга Зиёдулла бўлиб кўринди, ўлим олдидан талваса қилиб: «Обке-тинг мени!» деяётгандай туюлди.

— Шошманг!— дедим мен Болтабоевга.— Агар мен Зиёдулланинг ташхисини ўзгартириб, ўлимнинг сабабини яширсам умрбод юзи қора бўлиб қоламан! Чунки шу билан бундай ҳодисанинг яна такрорланишига мен ҳам йўл очиб бераман!

— Сиз яна бошидан тушдингиз-ку!— деди Болтабоев.— Бу ҳодисадан тегишли хулоса чиқариб, одамларга сабоқ берадиган сиз эмас, мана, биз! Агар сиз гапни кўпайтираверсангиз, бутун айб бўйнингизга тушиб қолади!..

— Айбдор кимлигини билиб туриб, нега бундай дейсиз?!

— Айбдор сизсиз!— деди Болтабоев.— Сиз яхши доктор бўлганингизда у йигитни албатта қутқариб қолар эдингиз!

— Мен яхши доктор тугул, авлиё бўлганимда ҳам қутқариб қололмас эдим! Лозим бўлса буни барча ҳужжатлар, барча анализлар билан исбот қилиб бераман!

— Мунча чиранманг! Кавлаштира хато ҳаммадан ҳам топилади!..

— Мен хато қилмайдиган одамман, деёлмайман. Лекин хизматга тўхмат бўлаётгани мени ҳайрон қолдирыпти, ўртоқ Болтабоев! Мақтангандай бўлсам ҳам, сизга айтишга мажбурман: агар мен ўша бригаданинг даласига бориб қолмаганимда, дарҳол дори-дармон қилиб, аҳволи оғирларни касалхонага етказиб келмаганимда, бундан бешбаттар бахтсизликлар бўлиши мумкин эди. Инсоф юзасидан айтганда, мен қутқариш мумкин бўлган бир қанча кишининг ҳаётини қутқариб қолдим, буни бутун жамоа билади! Бу бахтсиз ҳодисанинг бош сабабчиси — ўша Тошмат бригадир билан унга нотўғри буйруқ берган раис! Нега улар қолиб, мени айбдор қиляпсизлар?

— Улар ҳам тегишли жазосини олади,— деди Болтабоев.— Аммо улар пахта деб жонбозлик кўрсатяпти. Инсоннинг соғлиғини сақлаш сизларга топширилган. Ҳар ким ўз соҳасига жавобгар! Ҳозир бизнинг далаларимизда юқори ҳосил учун жанг кетяпти. Биз пахта

фронтининг жангчиларимиз! Фронт эса қурбонсиз бўлмайди! Сиз мана шуни қулоғингизга қуйиб олинг!

— Пахта— умумхалқ иши, мен буни биламан, бироқ сиз ҳамма нарсани чалкаштириб юборяпсиз, ўртоқ Болтабоев!— дедим.— Авваламбор, ҳеч қайси командир урушда кўрган ўринсиз талафотини докторга тўнкамайди. Энг муҳими, даладаги тинч меҳнатни урушга қиёс қилиш мутлақо нотўғри! Бутун одамзод урушдан бе-зиб, эртаю кеч «тинчлик бўлсин!» деяпти, бизнинг давлатимиз жаҳондаги ҳамма тинчликсеварларнинг тарафдори бўлиб борапти. Шундай пайтда сиз далада ҳам гўё фронт очиб, қурбон берсангиз-у, «жанг қурбонсиз бўлмайди» деб, яна айбдорларни оқласангиз!..

Болтабоев чинакам аччиғланса сўз тополмай қолар эди. Унинг индамаётгани бўрон олдидан бўладиган хатарли сукунат эканлигини Мирвоҳид ака билар экан, дамини ичига олиб, менга:

— Бас қил,— деб шивирлади.

Аммо мен ҳам энди ўзимни босолмас эдим. Болтабоевга қараб:

— Агар,— дедим,— Зиёдулла жангда қурбон бўлган бўлса, мен нега унинг ташхисини ўзгартиришим керак? Нега сиз унинг жангда қаҳрамонларча ҳалок бўлганини яширмақчисиз? Чунки унинг ҳалокати учун сиз ҳам жавобгарсиз! Сиз жавобгарликдан кўрқиб шундай қиляпсиз!

Болтабоев ўрнидан сапчиб туриб, оғизга олиб бўлмайдиган сўзлар билан сўкинди-ю, шартта телефон гўшагини олди, тергов идорасидаги ўзига энг яқин одамни чақириб, топшириқ берди:

— Аҳмоқ бир доктор ўн беш яшар йигитчани нотўғри даволаб ўлимига сабаб бўлибди, шу ҳақда бизда сигнал бор, дарҳол тергов бошланг! — деди. Мирвоҳид ака япроқдай титраб, унинг қаршисида қўл қовуштириб турган эди. Болтабоев унга: — Эшитдингизми? — деди. — Терговчини сиз ҳамма керакли материаллар билан таъминлашингиз керак! Бунақа дўхтир, — Болтабоев нафратга тўлиб мени кўрсатди, — бунақа туҳматчи шахс бу ерлардан йўқ бўлиб кетиши шарт!..

Музаффар ҳикоясини шу ерда тўхтатиб, ўрнидан турди. Эти жунжигандай бўлиб қунишиб, деразанинг олдига борди. Қоронғи туша бошлаган, деразанинг очиқ жойидан кираётган кечки изғирин купени совитиб юборган эди. Музаффар купе деразасини ёпди. Мен чироқни ёқдим. Поезд Мирзачўл далаларини оралаб борар, вагон деразаларидан тушган ёруғлик гоҳо шўрдан оқарган ерларни сийпалаб ўтар эди.

— Ўша дақиқалар эсимга тушса, ҳозир ҳам эгим жунжикиб кетади,— деди Музаффар жойига қайтиб ўтираркан.— Чунки Болтабоев айтган ишини қиладиган тоифадан, у танк бўлиб мени янчиб ўтмоқчи эди! Менинг суянадиган кимим бор? Менинг тақдирим шундай одамларнинг қўлига топширилдики, булар Болтабоев буюрган ишни сўзсиз бажаради. Шифокор ҳам мушкул касб. Мен яқиндагина мустақил иш бошлаган одамман. Эҳтимол мендан ҳам бирор хато ўтгандир? Буни балки ўзим ҳам сезмагандирман? Болтабоев: «Кавлаштира са ҳаммадан ҳам хато топилади», деб бежиз айтмагандир... Булар энди роса кавлаштиради. Биронта илмоқ топиб олишса бас. Кейин Зиёдулланинг ўлими учун мени айбдор қилишади... Жиноятчи бўлиб қамалишни кўз олдимга келтирдим-у, аъзойи баданимга титроқ кирди—ҳеч босолмайман. Ўша пайтда менга ҳам жон ширин туюлган бўлса керак, ваҳимага тушиб, узоқроқ жойга кетгим келди. Касалхонага боришдан юрагим безиллайди. Малоҳат ишлайдиган жойга йўл олдим... Малоҳат менинг аҳволимни кўриб кайфи учиб кетди. Икковимиз ёлғиз қолганда мен ҳаммасини унга айтиб бердим.

— Эҳтимол, мен кучим етмайдиган юкни елкамга олгандирман?— дедим.— Эҳтимол бу юк мени майиб қилар? Биз уйли бўлишимиз мумкин эди, Малоҳат! Бунинг ўрнига мен, мана, қотилликда айбланыпман...

— Унақа виждонсизлик билан олинадиган уйнинг менга ҳам кераги йўқ! — деди Малоҳат. — Сиз елкангизга оғир юк олган бўлсангиз, буни бир ўзингиз кўтар-массиз... Мен ҳам... бу ерга сизни деб келганман-ку, ахир!

Боя кекса бир ҳамкасбингиз телефон қилган эди. Ўлган боланинг акаси Сайфулла сизни суроқлаб юрганмиш.

— Э, мен уни топишим керак! Эҳтиёт бўлмаса, уни ҳам бир бало қилиб қўйишади!

— Аввал Тошкентга телефон қилиб, ойим билан бир маслаҳатлашайлик,— деди Малоҳат.— У киши депутат, йўл-йўриғини биздан яхшироқ билсалар керак!

Тошкентда бизни суйайдиган нуфузли одам борлиги энди эсимга тушиди. Малоҳат мен кўтарган оғир юкка астойдил елкасини тутаётганини юрак-юракдан сездим-у, совуқ титроғим босила бошлади... Мана, орадан саккиз йил ўтди. Биз Малоҳат билан бир ўғил, бир қиз кўрдик. Рўзгор-тирикчиликнинг ҳар хил аччиқ-чучуклари бўлар экан... Лекин Малоҳатнинг ўшандаги яхшилиги ёдимга тушади-ю, уни доим кафтимда олиб юргим келади-да...

— Бўлмаса, сиз ойингиз билан кечаси гаплашар-сиз,— дедим Малоҳатга.— Мен керакли қоғозларни олиб, тўғри вилоят раҳбарига бораман!

Шу ният билан автобус бекатига қараб кетаётган эдик, Болтабоев телефон қилган терговчи қаршимиздан чиқиб қолди.

— Буёққа юринг!— деб, мени идорасига бошлаб кирди-да, тергов тугагунча ҳеч қаёққа кетмаслик ҳақида тилхат олди. Энди менинг вилоятга борадиган йўлим ҳам бекилди. Аҳвол жуда жиддийлашиб кетди! Малоҳат дарҳол ишхонасидан икки кунга жавоб олди, кечки поезд билан Тошкентга, ойисидан ёрдам сўрагани жўнаб кетди. Уни кузатиб, ижара турган жойимга қайтсам, ҳовлида «касаллик тарихидан бир нусха кўчириб, бекитиб қўйинг», деган кекса ҳамкасбим билан Сайфулла иккаласи мени кутиб ўтиришипти.

— Бу Мирвоҳид ҳамма айбни сизга тўнкаб, Сайфуллани шунга ишонтирмоқчи бўлаётган экан,— деди кекса ҳамкасбим.— Нима бўляпти ўзи, Музаффар?

Мен уларга Мирвоҳид ака ва Болтабоев билан орамиздан ўтган ҳамма гапни бирма-бир айтиб бердим. Сайфулла таъсирланиб кетиб:

– Ўғил болачасига туриб берибсиз-да, э раҳмат, ака! – деди-ю, қўлимни олди:– Мен сиздан жонимни ҳам аямайман! Айтинг, қаерга борай, нима қилай?

– Лекин сиз ҳам эҳтиёт бўлишингиз керак. «Безорилик қилди» деб, ўн беш суткага қамаб қўйишлари мумкин. Болтабоев айтди!

– Болтабоев чучварани хом санабди! Милицияда менинг ҳам қариндошим бор! Кулоғимга секин шипшитиб қўйди. Раис билан машмашани бас қилдим. Эрталаб азонда вилоят марказига бормоқчиман. Аввал қайси идорага кирай? Шуни менга айтинглар!

Фронтда бўлган ва кўпни кўрган кекса ҳамкасбим ўйланиб турди-ю:

– Идорама-идора юришга вақт кўп кетади,– деди.– Фурсат ганимат. Сайфулла, сиз тўғри вилоят марказидаги меҳмонхонага боринг. Тошкентда заҳарланиш касалликларини даволайдиган токсиколог шифокорларнинг Бутуниттифоқ кенгаши бўлган эди. Шу кенгашга қатнашган москвалик, тошкентлик токсикологларнинг учтўрттаси масалани ўрганиш учун, ҳам жойларда керакли ёрдамлар уюштириш учун ўтган куни бизнинг вилоятимизга келишди. Уларни кутиб олишга мен ҳам чиққан эдим, меҳмонхонага жойлашишганини ўзим кўрганман.

– Бўлмаса, мен тўғри ўшаларнинг олдига бораман!– деди Сайфулла.– Тошкентдан ёрдам беришга келишган бўлса, додимизга етишар, ахир!

Бу фикр менга ҳам маъқул тушди. Касаллик тарихининг папкамдаги нусхаси ёнига бир бетлик изоҳ ёздим, бош шифокор ташхисни ўзгартиришни талаб қилганидан тортиб, терговчи мендан қанақа тилхат олганигача ҳаммасини қисқача баён қилдим, қўл қўйиб, Сайфуллага тутқаздим. Сайфулла тонг отишини кутмай, таксида кечаси жўнаб кетди... Эртаси куни эрталабдан менга қарши иш очилиб, тергов бошланди. Туман соғлиқни сақлаш бўлимида ҳам Болтабоевнинг ўз одами бор эди. Уни ҳам терговчига ёрдамга юборди. Касалхонада Болтабоев ўл деса ўлиб, тирил деса тириладиган Мирвоҳид акамиз мутасадди. Ҳаммалари бир

бўлиб, мендан айб қидиришга тушишди. «Фалон уколни вақтида қилдирмаган, фалон дорининг дозасини катта букюрган» дейишиб, терговчи хоҳлаган «хужжат»ни ясаб беришяпти. Ўшанда мен «энди тамом бўлдим!» деб ўйлаган эдим. Малоҳат билан Сайфулла мени қутқариб қолишига кўзим етмаган эди. Чунки Болтабоевнинг одами кўп эди. Агар ишим чаппасидан келганда, менинг қамалиб кетишим ҳам ҳеч гап эмас эди... Унда мен бугун Болтабоевни... Қамоқдан чиқиб келаётиб учратармидим? Йўқ, хайрият... Ишимизнинг бир ўнгидан келгани – Сайфулланинг туғри Тошкентдан юборилган токсиколог шифокорларга бориб учрагани бўлди. Ўзи ҳам тутган еридан узадиган зўр йигит экан. Бунинг устига, укасининг доғида ёниб, лахча ўт бўлиб кетган пайти эди. Токсикологларни ҳамма гапига ишонтириб, эртаси куниёқ туманимизга бошлаб келди-да! Бири москвалик, бири тошкентлик икки катта шифокор. Уларга ҳукумат томонидан катта ҳуқуқлар берилган экан: «Кимёвий дориларни ишлатишда хавфсизлик қондасини бузганларга қаттиқ чора кўринглар!» деб тайинланган экан. Далиллар, гувоҳлар етарли эди, мен далага бориб, қутқариб қолган одамларнинг қонидан олинган анализ ҳам ҳақиқат мен томонда эканини тасдиқлади. Болтабоев сири астойдил фош бўлишини сезиб, бутун айбни бошқаларга тўнкашга уришиб кўрди. «Бош шифокор менга воқеани бошқача тушунтирган эди!» деб Мирвоҳид акани айбдор қилмоқчи бўлди. Лекин Мирвоҳид ака ҳам Болтабоевнинг тагига сув кетаётганини сезиб, унинг узини фош қилишга тушиб кетди. Нарёқда раис ҳам: «Ўртоқ Болтабоевнинг буйруғи билан ўша далага одам солганман!» деб айбни Болтабоевга тўнкади. Туманда Болтабоевдан безор бўлиб юрган одам кўп эди. Унинг кўна-кўна ҳовлиси борлиги, аввалги хотини билан ажрашмай туриб, бошқа бир ёш хотин олгани ҳам очилиб қолди. Назаримда, бугун купега кириб чиққан ёш хотини—ўша иккинчиси бўлса керак. Кейин катта хотинини қўйиб, буни ЗАГСдан ўтказган, деб эшитган эдик... Хуллас, Болтабоевнинг ҳамма кирдикорлари очилиб, туманимизда ҳавони тозалайдиган бир момақалди роқ

бўлдики, шунинг таъсирида ҳалигача нафас олиш енгил туюлади... Болтабоев ўшанда жуфтакни ростлаб қолганича бизга қорасини кўрсатмайдиган бўлиб кетди.

– Ҳозир қаерда бўлсайкин?

– Аллақайси давлат хўжалигида бўлим бошлиғи деб эшитган эдим. Бугунги кўринишига қараганда шу гап ростга ўхшайди. Бизда ишлаганда доим «Волга»да юрар эди. Бошида шляпа, бўйнида галстук. Хотинига ҳам шаҳарча кофтлар, пошнаси баланд туфлилар кийди-рар эди. Энди билсам, мавқеи ундан шуни талаб қилар экан. Ҳозирги иши бунақа фасонларсиз ҳам бўлаверса керак, ўзи этик кийиб, хотинига ҳам маҳси-калиш кийдирадиган бўлиб қолибди. Бўш шишага қимиз солсангиз – оқ, сув солсангиз кўк кўринади. Болтабоев тоифасидаги кишиларнинг кийиниши ҳам, юриш-туриши ҳам мавқеига қараб жуда тез ўзгаради. Баланд курсидан тушгандан кейин қарасангиз илгари унинг шундай катта ишда ишлаганига ишонолмай қоласиз.

Музаффар ҳикоясини тугатганда поезд Ховосда тўхтаб турар эди. Ташқарида шамол увиллар, залварли ҳаво тўлқинлари вагонга қаттиқ бир нарсдай урилар, темир томнинг аллақаери «қирс-қирс» этиб қўярди.

Купе эшигида яна хушмуомала вагон оғаси кўринди:

– Зерикмадиларингизми, меҳмонлар? Мен сизларга энди қочмайдиган ҳамроҳлар топиб келяпман!

Йўлакда чамадон кўтарган бир йигит билан кўзойнак таққан кампир турар эди.

– Марҳамат, жойлашингизлар,– деб Музаффар билан купедан чиқдик.

Мен тор, узун йўлакка, қатор кетган купе эшикларига кўз югуртирдим. Ҳозир шу эшикларнинг биридан Болтабоев чиқиб қолиши мумкин... Музаффарнинг ҳикоясидан кейин мен унга яхшироқ разм солмоқчи эдим. Аммо Болтабоев бошқа вагонга ўтиб кетган экан.

– Балки тушиб қолгандир?– дедим вагон оғасига.

– Э, тушиб қаёққа тушади? Билети охиригача эди...

Демак, у ҳам шу поездда кетяпти.

1967, 1973 йиллар

УСТОЗ ОЙБЕК ВА МИЛЛИЙ РУҲ

Бундан олтмиш беш йил муқаддам еттинчи синфни битираётган пайтларимда «Қутлуғ қон» романини қанчалик таъсирланиб ўқиганим ҳалигача ёдимдан чиқмайди. Китобдан олган ёрқин таассуротларим уни ўқиган жойимнинг манзаралари билан бирга ҳамон кўз ўнгимда турибди.

Биз бир боғот жойнинг қўрғончасида турардик. Май ойининг охирлари, боғдаги тоқлар қийғос гуллаган пайт. Қўрғончада сигир ва эчкилар бор, уларга ўт ўриш, анча узоқдаги ариқдан челақда сув ташиб келиш биз каби дастёрларнинг зиммасида эди.

Лекин ўша куни «Қутлуғ қон» воқеалари ичига шўнғиб кетганим учун бошқа ҳамма нарсани унутгандим. Китоб ўқишимга халақит бермасликлари учун тоқзорнинг нариги четидаги пана бир жойга яшириниб олган эдим. Онам бир неча марта қўрғончадан чиқиб мени чақирди, лекин ўзимни эшитмаганга солиб, китоб ўқишда давом этдим.

Бундан олдин ўзбекчага бошқа тиллардан таржима қилинган романларни ҳам қизиқиб ўқиган эдим. Лекин «Қутлуғ қон» менда фақат оддий қизиқиш эмас, балки янги бир руҳ, янгича туйғу уйғотмоқда эди. Бу — миллий руҳ ва миллий туйғу эканини анча йиллар ўтгандан кейин фаҳмладим.

Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат каби халқимизда миллий ғурур туйғусини уйғотган ёзувчилар ноҳақ қораланганини ва бегуноҳ қатл этилганини биз ёшлардан яширган эканлар. Ёшлик йилларимизда уларнинг асар-

ларини ўқишдан бутунлай маҳрум этилган эдик. Мабо-до баъзи ихлосмандлар «Ўтган кунлар» ёки «Кеча ва кундуз» романларини яширинча ўқиётган пайтда қўлга тушса, қатағонга учрарди.

Мустабид тузум айниқса ўсмирларда миллий руҳни бутунлай сўндиришга ҳаракат қилганини, «Пўлат қандай тобланди» каби романлар, «Широка страна моя родная» («Менинг бағрикенг жонажон мамлакатим») каби шеър ва кўшиқлар бизни катта миллатга кўшиб юборишга ва миллий ўзлигимиздан бегона қилишга қаратилганини вақти келиб тушундик.

1937–1938-йилларнинг қатағонларида руҳан эзилган, севикли ёзувчиларидан жудо бўлган ўзбек китобхонлари учун орадан кўп ўтмай 1939–1940-йилларда миллий руҳдаги «Қутлуғ қон» романининг чоп этилгани тақдирнинг инъомидай қувончли ҳодиса бўлганини мен анча кейин, ўзим ҳам адабий машқлар қила бошлаганимда фаҳмладим.

Мустабид мафкура Абдулла Қодирий романларида Отабек ва Кумуш, Анвар ва Раъно каби юқори табақага яқин турган зиёли қаҳрамонлар орқали миллий руҳ ифода этилганини синфий душманлик ва миллатчилик деб қоралар эди. Устоз Ойбек миллий руҳни Йўлчи ва Гулнор каби шўролар маъқул кўрадиган оддий меҳнаткашларнинг ёрқин образлари орқали ифода этгани ўзбек романчилигида янги бир бадиий кашфиёт бўлди. Мустабид мафкура бу кашфиётга қарши чора тополмай қолди.

Айниқса, биз ёшлар ўз миллатдошларимизни «Қутлуғ қон»нинг жозибали қаҳрамонлари қиёфасида кўриб, уларда ўзимизни топгандай бўлардик, руҳан уларнинг ёнида туриб, гўзал муҳаббатларидан завқ олардик, қувонч ва ташвишларига шерик бўлардик.

Шахсан мен Йўлчининг тупроғи тўпиққа чиқадиган кўчалардан яланг оёқ юриб, қишлоқдан шаҳарга келишини ҳам айнан ўз ҳаётимга ўхшатардим. Чунки болалик пайтимизда отамиз бой бўлгани учун бор мол-мулкимизни шўролар тортиб олган, қиш кунда бизни иссиқ уйимиздан қувиб чиқариб бадарға қилганди. Бой-

ларни синф сифатида тугатган большевиклар бизни ҳам кўп қатори камбағалга айлантирган эди. «Кутлуғ қон»ни ўқиган кезларимда мен ҳам тупроғи тўпиққа чиқадиган кўчаларда яланг оёқ юрардим.

Мана шу оддий тафсилот туфайли ҳам Йўлчи дилимга беҳад яқин туюларди. Паҳлавонлиги, ўз қадрини биладиган ботир ва мағрур йигит эканлиги ҳавасимни келтирарди. Унинг Гулнор билан учрашган висол онларидан менинг ҳам дилим яйрарди. Йўлчи ва Гулнор ўзбек адабиётида менинг биринчи муҳаббатимни қозongan қаҳрамонлар эди. Салимбойвачча ва бузуқи Нурининг ёвузликлари туфайли Гулнор йўқолиб қолганда мен ҳам Йўлчи каби изтироб чеккандим. Ниҳоят, Йўлчи Гулнорнинг изини топганда ва уни ўғирлаб кетган қора кучлар билан мардона олишиб севгилисини қутқарганда, менинг унга меҳрим бир неча баробар ошган эди.

Лекин барибир замона зўрлари мақсадларига эришадилар, Гулнорни ноинсоф чол Мирзакаримбой никоҳига олади. Аммо Гулнор унинг даргоҳида ҳам Йўлчининг ёди билан яшайди. Йўлчи истиқомат қилган хонага кириб, унинг эски дўпписини топиб олади. Севиклисини беҳад соғинган Гулнор шу дўппини бағрига босиб юм-юм йиғлайди. Романнинг ушбу саҳифаларини ўқиганимда мен ҳам Гулнорга қўшилиб кўзёш тўкканим ҳамон ёдимда.

Ўсиб келаётган вужуд дармондориларга қанчалик эҳтиёж сезса, ўзлигини энди таниётган ёш авлод ҳам миллатдошлари билан уни руҳан бирлаштирадиган адабий асарларга шунчалик ташна бўлади. «Кутлуғ қон» биздаги ана шу ташналикни қондирадиган асар эди.

Роман охирлаган сари ундаги миллий руҳ кучайиб боради. Салимбойвачча Йўлчидан қасд олиш учун оқподшонинг полиция маҳкамасига арз қилади. Ёзувчи «шопмўйлов», сариқ, юмалоқ» деб тасвирлаган миршаб Йўлчини чойхонада чой ичиб, дам олиб ўтирган пайтида излаб топади. Қоидага биноан бу тўрани ҳамма ўрnidан туриб, қўл қовуштириб кутиб олади. Фақат Йўлчи ўрnidан турмайди. Миршабнинг бундан ғазабланганини ёзувчи унинг «кўзларидан кўк олов сочиб»

Йўлчига қамчи кўтаргани орқали тасвирлайди. Мустамлака зулми шу даражадаки, Йўлчи ҳам бошқа мазлумлар каби миршаб қаршисида қўл қовуштириб, бош эгиб турмагани учунгина империя тўраси уни қамчи билан саванга айди! Йўлчи кучли қўллари билан қамчининг учидан тутиб олади ва миршабга чўқмордай муштини кўрсатади... Бундан кейин у, албатта қамалади.

Яқинда Президентимиз «Независимая газета» мухбири билан қилган суҳбатида «Империя бизни иккинчи даражали одамлар деб ҳисобларди» деганида нақадар ҳақ бўлганига «Кутлуғ қон» романининг қатор боблари ёрқин тарихий далил бўлиб хизмат қилади.

Империячилар маҳаллий халқ вакилларини ҳатто ҳарбий хизматга муносиб кўрмайдилар. Йигитларимизни фақат мажбурий мардикорликка жалб этишади. Халқ бунга қарши кўзғолон кўтаради.

Тошкентда туғилиб ўсган Ойбек ёшлиқда бу тарихий воқеани ўз кўзи билан кўргани учун бутун тафсилотлари билан ҳаққоний тасвирлайди. Биз Йўлчини ботир курашчиларнинг олдинги сафида кўрамиз. Кўзғолончилар орасида аёллар, мардикорга чақирилган йигитларнинг оналари ҳам кўп эди. Улар полиция маҳкамасининг бошлиғи Мочаловдан мардикорлик ҳақидаги фармоннинг бекор қилинишини талаб қиладилар. Бунга жавобан қуролсиз аёлларга қарши ўқ отилади. Бегуноҳ қурбон бўлаётган мушфиқ оналар ҳимоясига Йўлчи ва унинг дўстлари етиб келади. Улар полициячиларни тошбўрон қилиб, ичкарига қочишга мажбур қиладилар. Деразалар чил-чил синади. Йўлчи чапдастлик билан бир полициячини уриб йиқитади ва қиличини тортиб олади. Қилични боши узра кўтариб, золимларга ҳамла қилади. Шу лаҳзани ёзувчи ёрқин бир ўхшатиш ёрдамида эсда қоладиган шаклда гавдалантиради. Йўлчи боши узра кўтарган қилич қуёшда оқ олов каби ёнади! Лекин дераза ортида пусиб турган империячилар унинг кўкрагини мўлжалга олиб кетма-кет ўқ отадилар. Йўлчи қўлда оловдай ёнган қилич билан жон беради.

Суюкли қаҳрамонингизнинг мардона жанг қилиб ҳалок бўлгани ўсмир ёшдаги китобхонни қанчалик ларзага солганини тасаввур этинг. Романнинг шу жойида мен Йўлчининг синглиси Унсинга қўшилиб алам билан йиғлаганман. Донишманд чол Шоқир отанинг тасалли берувчи қуйидаги сўзлари менга ҳам қаратилганини сезганман: «Йўлчининг қони беҳуда кетмайди. Бу ҳикматли қон, қутлуғ қон... Унда сир кўп. Йўлчи зулмнинг илдизига болта урди, иншооллоҳ, зулм илдизи қуриydi... Йўлчининг қони муқаддас қон. Буни кўзга суриш керак. Кейин тушунасан, қизим. Мен ўлиб кетсам, «ҳа, Шоқир отам шундай деган эди деб ёдларсан».

Бу ерда Шоқир отанинг тили билан устоз Ойбекнинг ўзи сўзлаганини биз бугун истиқлол даврида миннатдор бўлиб ёдга олмоқдамиз. Чунки «Йўлчи зулмнинг илдизига болта урди, иншооллоҳ, бу илдиз қуригай» деган башорат XX асрнинг охиригача ўн йиллигида ижобат бўлди. Биз мустамлака зулмидан қутулдик. Адиб романнинг «Қутлуғ қон» деб аталишида сир кўп эканига ишора қилгани ҳам бу ерда умумлашма образ ва теран маъноли рамз борлигидан далолат беради.

Ойбек ёшлик йилларидан бошлаб ижодий жасорат ва миллийлик бобида Абдулла Қодирий ва Чўлпондан ибрат олганлиги, уларнинг энг яхши анъаналарини давом эттирганлиги кўпчиликка маълум. «Қутлуғ қон»да Абдулла Қодирий бошлаб берган ўзбек миллий романчилиги мактабининг асосий йўналиши бошқа давр ва эзилган синф вакили бўлган Йўлчи образида қандай давом эттирилганига яна бир зътибор берайлик.

Отабек ватанимизга бостириб келган чоризм мустамлакачилар билан олдинги сафда мардона жанг қилиб ҳалок бўлади. Йўлчи мантиқан унинг ишини давом эттиради — мустамлакачиларга қарши кўтарилган миллий озодлик ҳаракатининг олдинги сафида бориб, қўлда қилич билан қаҳрамонларча жон беради. Демак, Йўлчининг қони биз учун қандай ҳикматли ва қутлуғ бўлса, Отабекнинг қони ҳам шундай муқаддасдир.

Бугина эмас: Отабек ва Йўлчидан кейин улар каби Ватан озодлиги учун жон фидо қилиб қатағонга учра-

ган истиқлолчиларнинг муқаддас қонларини ҳам адиб ўз романининг номидаги рамзий маъно орқали «Қутлуғ қон» деб улуғламаётганими?

Чуқурроқ ўйлаб қарасангиз, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Мунавварқори каби ватанларварлар шўро мустамлакачилари томонидан отиб ўлдирилганига баҳона-ю сабаб — улар ҳам ўз фаолияти билан мустамлака зулмининг илдизига болта урганлиги эканини сезасиз. Бу захарли илдизнинг аср охирига келиб қуриб битишига улкан ҳисса қўшганлиги учун уларнинг озодлик йўлида тўкилган покиза қонларини ҳам биз бугун қутлуғ билиб, улуғлаймиз.

Оддий кўринадиган иккита сўз — «Қутлуғ қон» — роман қаҳрамонлари тақдирдан келиб чиқадиган теран миллий руҳ билан йўғрилганлиги ва шунчалик катта тарихий ҳақиқатни ифода этганлиги устоз Ойбекнинг жасорати ва истеъдоди нақадар буюк бўлганидан далолат беради.

Кўпчилик китобхонлар каби мен ҳам «Қутлуғ қон»ни суйиб ўқиганимдан буён Ойбек акани яқиндан кўришни, унинг овозини эшитишни орзу қилардим. Бу орзуйим Тошкентда талаба бўлган йилларимда ушала бошлади. Худди шу йиллари «Навоий» романи чоп этилди ва жаҳон миқёсига чиқиб, жуда катта муваффақият қозонди. Бу роман беш юз йил олдин яшаб ўтган улуғ шоир ва мутафаккир билан бизнинг ҳозирги авлодларни руҳан яқинлаштирган олтин кўприк бўлди. Алишер Навоийнинг беш юз йиллик юбилейига узоқ ўлкалардан ташриф буюрган меҳмонлар менга гўё шу олтин кўприқдан ўтиб келгандай кўринар эди. Юбилей шодиёналари йигирманчи аср ўрталарида Ўзбекистонда юз берган энг ёрқин маданий воқеага айланди. Биз ёшлар ана шу воқеанинг марказида суюкли адибимиз Ойбек турганини кўриб беҳад мамнун бўлар эдик. Академик Ойбек Навоий номли театрда бўлиб ўтган анжуманда биринчи бўлиб минбарга кўтарилгани ва Алишер Навоий ҳақида ажойиб маъруза қилгани биздаги ифтихор туйғусини кучайтирарди.

Бу йиллар устоз Ойбек Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасига раислик қиларди. Адабиётимизда пайдо бўлган яхши асарларни раҳбар ва дуст сифатида астойдил қўллаб-қувватлар эди. Абдулла Қаҳҳорнинг ўша йиллари босилиб чиққан «Кўшчинор» романи бўйича Муқимий театрида китобхонлар анжумани бўлганда устоз Ойбек мажлисга раислик қилган ва ҳамкасбининг янги асарига юксак баҳо берган эди. Ойбекнинг тавсияси билан «Кўшчинор» рус тилига таржима қилинган ва Москвада «Литературная газета» саҳифаларида уни муваффақиятли роман сифатида баҳоловчи катта мақола чоп этилган эди.

Лекин эллигинчи йиллардаги мустабид тузум халқнинг меҳрига сазовор бўлган таланти ижодкорларга қарши янги ҳужумларни яна авжига чиқарди. Ойбекнинг дўсти Шайхзода қамоққа олинди. Абдулла Қаҳҳорнинг «Кўшчинор» романи тузум воқелигини бузиб кўрсатган зарарли асар сифатида қораланди. Бу романга юксак баҳо берган Ойбекни бир қатор ноҳақ айбловлар билан ёзувчилар уюшмаси раислигидан бўшатишди. Матбуотда унинг «Навойи» ва «Олтин водийдан шабадалар» романларига қарши сурункали танқидий мақолалар чоп этила бошланди. Узоқ давом этган бу адолатсизликлар Ойбекнинг соғлиғига қандай таъсир этгани ва уни қандай оғир хасталикка дучор қилгани адибнинг садоқатли умр йўлдоши Зарифа Саидносированинг «Ойбегим менинг» деб аталган китобида кишини ҳаяжонга соладиغان тафсилотлари билан ҳикоя қилиб берилган.

Ўша йилларда биз талабалар ҳам суюкли устозларимизга ноҳақ отилган маломат тошларидан қаттиқ изтироб чекканмиз. Бу изтиробларимизни мен «Уч илдиз» романида Маҳкам ва Очил каби ёшлар ўз суюкли домлалари профессор Абдураҳмон Тошев ва доцент Темур Акбаровлар томонида тургани, уларга тўхмат қилган бахилларга қарши курашган лавҳалар орқали кўрсатишга ҳаракат қилган эдим. Ўрни келганда айтиш жоиз: талабалар севадиган профессор Тошев образида мен Тошмуҳаммад ўғли Ойбекни назарда тутган эдим. Отаси темирчи бўлган Темур Акбаровични тасвир эт-

ганда устозимиз Абдулла Қаҳҳор кўз олдимда турган эди. Бу образлардан кўзланган мақсад – ёш авлоднинг бутун меҳри устоз Ойбек ва Абдулла акалар томонида бўлганини, нафратимиз эса уларга тухмат тошини отган бахилларга қарши қаратилганини баҳоли қудрат кўрсатиш эди. Романдаги ифвогарларнинг ҳам прототиpleri бор эди. Улар ўзларини таниб қолиб, романга қарши Москвада ўтган декада пайтида ҳужумлар уюштиришди. Лекин Мухтор Аvezовдай буюк адиб мени ҳимоясига олгани учун улар иложсиз қолишгани жамоатчиликка маълум.

1960-йилларга келиб вазият анча яхшиланди, Ойбекка нисбатан адолат тикланди, халқимиз уни Иттифоқ Олий кенгашига депутат қилиб сайлади. Ойбек Москвага сессияга борган кунларининг бирида Зарифа опа, мен ўзбек адабиёти бўйича маслаҳатчи бўлиб ишлаб турган марказий ёзувчилар уюшмасига кўнғироқ қилди... У киши мени Ойбек аканинг ҳузурига таклиф қилганида беҳад суюниб кетдим.

Майнинг охирлари, қуёшли илиқ кун эди. Шунга монанд илиқ ва ёруғ туйғу билан биринчи марта устоз Ойбекнинг ҳузурига бордим.

Улар Москва марказидаги муҳташам «Европа» меҳмонхонасига келиб тушишган. Хасталиklarини ҳисобга олиб, биринчи қаватнинг кенг ва қулай хоналаридан жой беришган экан. Мен «Уч илдиш»нинг декада муносабати билан яшил лидерин муқовада чоп этилган нашридан бир нусха олиб борган эдим. Дилимдаги самимий миннатдорчилигимни ёзиб, Ойбек акага тақдим этдим. Мамнун бўлиб қабул қилди.

Дастурхон ёзилган эди. Юзма-юз ўтириб яқиндан сўзлашганимизда Ойбек аканинг ёниб турган йирик-йирик кўзларида нақадар катта ҳаётий тажриба ва ижодий қудрат акс этишини сезиб ҳайратланардим. Лекин хасталик туфайли сўзларни бўлиб-бўлиб, қийналиб талаффуз этганида улуғ адибни эркин-озод сўзлашиш имконидан маҳрум қилган мустабид тузумга нафратим ошиб-тошарли.

Фақат садоқатда тенгсиз Зарифа опа Ойбек ака талаффузда қийналиб айтолмаган олижаноб фикр ва туйғуларни гўё таржимон бўлиб суҳбатдошига аниқ етказиб берар эди. Шу тариқа мен Ойбекнинг декада пайтида бўлган мунозарадан хабардор эканлиги ва Мухтор Авезовнинг нутқидан мамнун бўлганлигини билиб суюндим. Ойбек ака:

— Тарихчи... Яхши... ёзинг!— деб тилак билдирди. Зарифа опа бунди:

— Тарихчилар ҳаётидан ёзибсиз,— деб тушунтирди.— Ўзингиз ҳам тарихчи экансиз. Ойбек ака «тарихий асарлар ҳам ёзинг, халққа жуда керак» демоқчи.

— Раҳмат, Ойбек ака! Сиздан миннатдорман, Зарифа опа! Ўзимнинг ҳам орзуйим шу. Ойбек аканинг бу тилаklarини умрбод ёдда тутаман.

Суҳбатимиз сўнгида Зарифа опа Ойбек аканинг асарлари Москвада қайта нашр бўлаётганини айтиб, таржимон ва ноширлар билан алоқада бўлиб туришни менга топширди. Бу ишлар менинг хизмат вазифамга кирар эди, шунинг учун топшириқни жоним билан қабул қилдим ва адо этдим.

Яна беш йилча вақт ўтди. Бу орада биз Тошкентга кўчиб келдик. Баҳор кунларидан бирида уйимизга Зарифа опа кўнғироқ қилиб қолди.

— Бизникига телестудиядан келишмоқчи,— деди.— Ойбек домланинг олтмиш йиллиги арафасида уйдан бевосита кўрсатув бериларкан. Ойбек домла сизни ёшлардан вакил бўлиб қатнашишга таклиф этаяпти.

— Раҳмат, Зарифа опа! Албатта бораман.

Зарифа опа кўни ва соатини айтиб, қўшиб қўйди:

— Сиз эртароқ келинг. Қўшимча топшириқ ҳам бор.

Май ойи эди. Ҳозир Ойбек аканинг музейига айлан-тирилган ҳовлида анвойи гуллар очилган. Ҳаммаёқ байрам тусини олган. Одам кўп. Мен эртароқ бордим.

Ойбек ака кабинетида ўтирган экан. Зарифа опа мени домланинг ҳузурига бошлаб кирди. Учовимиз ёзув столи ёнига келиб ўтирдик. Стол устида машинкада оққа кўчирилган бир неча саҳифалик матн турибди. Ойбек ака бу матнга алланечук ўйчан ва хиёл маъюс назар ташлаб қўйди. Зарифа опа матнни қўлларига олиб менга юзланди:

– Кўрсатувнинг охирида Ойбек домла халққа қараб айтадиган сўзлари мана шу матнда ёзилган. Шунингиз Ойбек домланинг ёнида туриб экран қаршисида ўқиб берсангиз...

Мен бир лаҳза саросимага тушдим. Шундай янграқ шеърлар ёзган ва уларни эл-юрт орасида жарангдор овоз билан ўқиган Ойбек ака замона зайли билан нутқини йўқотгани, мана бу икки-уч бетлик матнни ҳам халққа қараб ўқиб беролмаслиги қандай оғир кўргулик эканини ҳис қилиб, бўғзимга бир нарса тикилди. Ойбек аканинг хиёл маъюсланиб тургани ҳам шундан эканини сезиб, юрагим эзилди.

Аҳволимни кўрган Зарифа опа:

– Ойбек домла сизга ишонч билдираяпти, – деб тушунтирди.

Мен энди ўзимни қўлга олдим:

– Раҳмат, мен Ойбек аканинг ишончини оқлашга жон-дилим билан ҳаракат қиламан!

Устознинг табаррук кабинетиди ўтириб, матнни беҳато ўқишни ўзимча икки-уч марта машқ қилдим. Телекўрсатувда Ойбек ака билан ёшлиқда бирга ўқиган Ҳомил Ёқубов, адибнинг асарлари бўйича диссертация ёқлаган Матёқуб Кўшжонов ва мен учовимиз устоз адибнинг ижоди ва фаолияти ҳақида дил сўзларимизни айтдик. Устоз Ойбекнинг ўзи ҳам биз билан бир стол ёнида ўтириб, машҳур «Наъматак» шеърининг халқ артисти томонидан жарангли овоз билан ўқилганини таъсирланиб тинглади. Романлардан саҳналаштирилган парчалар ҳам кўрсатилди.

Ниҳоят кўрсатув охирида устоз Ойбек ўрнидан турди ва қоғозга туширилган нутқ матнини менга берди. Телекамера қаршисида мен ўзимни чинор паноҳида турган кичик бир арчадек ҳис қилардим. Устоз тайёрлаган матнни ҳаяжонга тўлиб ўқий бошладим:

«Ўртоқларим! Қимматли дўстларим! Менга муҳаббатингиз ва ҳурматингиз учун ташаккур айтаман!...».

Хотирамда ўчмас из қолдирган бу сўзларни мен яқинда Ойбекнинг мукамал асарлар тўпламининг 12-жилдида чоп этилган нутқлари орасидан топдим.

Худди шу жилда ўлмас адибнинг барча ёш ёзувчиларга башорат қилиб айтган қуйидаги сўзлари ҳам чоп этилган экан: «Сиз, ёш шоир ва адибларимиз, катта чидам ва сабр билан меҳнат қилиб, зўр ҳамлалар билан албатта буюк адабиёт йўлига кирурсиз. Сизга муваффақият тилайман!..» (Асарлар, 12-жилд, 354-бет).

Ҳақиқатан, ўтган асрнинг иккинчи ярмида Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Саид Аҳмад, Одил Ёкубов, Ўткир Ҳошимов, Тоғай Мурод, Муҳаммад Юсуф ва бошқа шоиру адибларимиз устоз Ойбек айтгандек чидам ва сабр билан меҳнат қилдилар, энг яхши асарлари билан адабиётимизни янги тараққиёт босқичига кўтардилар.

Бунинг ҳаммасида устоз Ойбек асарлари орқали ёшлигимиздан дилимизга жо бўлган миллий руҳ ва ватанпарварлик туйғулари ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди.

ЗУЛФИЯ ОПАНИНГ БУЮК МЕҲРИГИЁСИ

Истеъдод – афсонавий меҳригиёга ўхшаган ноёб бир неъматдир. Шунинг учун истеъдодли ижодкор яратган асар бизнинг дилимизга, аввало, меҳр туйғусини олиб киради.

Мен буни 1944 йилда 16 яшар ўспиринлик пайтимда Зулфия опанинг «Кўзларингда борми юлдузинг?» деб аталган шеърини ўқиганимда илк бор ҳис қилган эдим.

Ўшанда ҳали қонли уруш давом этаётган машаққатли кунларни бошдан кечирмоқда эдик. Катталарнинг аксарият кўпчилиги фронтга кетган, улар қиладиган кўп ишлар биз, ўспиринларнинг зиммасига тушган эди. Мен Бекободда қурилаётган металлургия заводининг маҳаллий радиостудиясида мухбир ва диктор бўлиб ишлардим. Қурувчилар ҳақида лавҳалар, хабарлар ёзиб, ҳар ҳафтада уларни ўзим диктор бўлиб ўқиб эшиттирдим.

Ана шу ишлар орасида «Қизил Ўзбекистон» (ҳозирги «Ўзбекистон овози») газетасининг уруш йилларида кичик бичимда икки бетгина бўлиб чиқадиган саҳифасида қуйидаги оловли сатрларни ўқидим-у, уларга маҳлиё бўлиб қолдим:

«Бунча ҳам беғубор, бунча ҳам тиниқ,
Нурда ювилганми, яхши қиз, юзинг?
Бунча боқишларинг оромбахш, илиқ,
Бунча жон олғувчи ўтлидир кўзинг?
Айт-чи, кўзларингда борми юлдузинг?»

Гўзал қизнинг жозибасини ошиқ йигит эмас, маш-хур шоира Зулфия опа шунчалик меҳр ва нафосат билан тасвирлагани мени ҳайратга солди. Шеърнинг кейинги сатрларидан бу қизга ошиқ бўлиб юрган кўшни йигитнинг тунларни бедор ўтказиши маълум бўлади. Аммо қиз унга назар солмайди, чунки кўнгил қўйган йигити узоқда, жангда. Қизнинг кўзларидаги юлдуз жангчи йигитнинг қалбида улкан жасорат уйғотади.

Шеър шундай якунланади:

«Ҳижрон чирой бўпти латофатинга.
Камол топ, эй гўзал, мурудинга ет,
Чиндан ҳам бор экан кўзда юлдузинг!»

Мен ҳали Зулфия опанинг ўзларини кўрмаган бўлсам ҳам, мана шу шеър орқали беғубор ёш қалбларнинг ҳақиқий меҳрибони бўлган, диди ўткир, сўзлари меҳригиёга йўғрилган донишманд бир Опани тасаввур этганим ёдимда бор.

Бу тасаввурим ҳақиқатга нақадар тўғри келишини орадан беш йил ўтгандан кейин амалда кўрдим. Бу орада уруш тугаган, мен Тошкентда Ўрта Осиё давлат университетининг шарқшунослик факультетида ўқимокда эдим. 1949 йилда сайлов муносабати билан чоп этилган «Овозимиз» деган тўпламда менинг унча катта бўлмаган лавҳа-очерким босилиб чиқди.

Шу орада талаба ўртоқларимдан бири «Сизни шоира Зулфия опа нашриётга таклиф қилдилар, тез боринг!» деб қолди.

У пайтларда университет биноси нашриётга яқин эди. Маърузалар тугагини кутишга ҳам сабрим чидамай катта танаффус пайтида нашриётга бордим.

Зулфия опа мени иккинчи қаватдаги муҳаррирлар хонасида қабул қилдилар. Ҳайлаб қарасам, Зулфия опа ўша кезларда ўттиз тўрт ёшга кирган эдилар. Лекин суюкли умр йўлдошлари Ҳамид Олимжондан жудо бўлиб қаттиқ мусибат чекканлари учун сочлари оқариб кетган эди.

Столлари устида пушти муқовали ўша «Овозимиз» тўплами турган экан. Зулфия опа менинг бу тўпلامга кирган «Тўқувчилар номзоди» деган очерким ҳақида сўз очдилар:

— Тўқувчи аёлни эса қоладиган қилиб кўрсатибсиз, — дедилар. — Албатта, ҳали бу сиз учун бир машқ. Шундай дадил машқ қилаверсангиз сиздан ёзувчи чиқиши мумкин. Ҳозир адабиётимиз ёш талантларга жуда чанқоқ. Мен бу лавҳада умид учқунларини кўргандай бўлдим. Тилагим шуки, келажакда бу учқунлар адабий оловга айлансин, одамларга керакли нур билан ҳарорат берсин!

Шу кичик лавҳада умид учқунларини кўра олган Зулфия опанинг теран нигоҳи ва донишмандлиги менга қанот боғлагандай бўлди. Орадан йиллар ўтди. «Уч илди»нинг илк нусхаларидан бирини Зулфия опага миннатдорчилик сўзлари билан тақдим этганимда «Сизнинг ўша унутилмас тилагингизни ҳали тўлиқ амалга ошира олганим йўқ», дегим келарди. Чунки ҳаёлимда чарх уриб юрган бўлажак романлар режаси аввалгисидан оловлироқ туюларди.

1954 йилда Москвада аспирантурани битириб, номзодлик диссертациясини ёқлаганимдан кейин марказий ёзувчилар уюшмаси мени ўзбек адабиёти бўйича маслаҳатчи қилиб ишга олди. Шундан кейин яна тўққиз йил оилам билан Москвада яшаб қолдим.

Бу йилларда Зулфия опанинг шоирлик нуфузи ва ёрқин асарлари дунё миқёсига чиқди. Деҳлида ва Қоҳирада бўлиб ўтган Осиё ва Африка ёзувчилари конференцияларида Зулфия опа бутун шарқнинг энг машҳур шоирлари ва жамоат арбоблари қаторида мукофотлар олдилар.

Москвада бўлалиган энг муҳим адабий тадбирлар ва декадалар ҳам Зулфия опасиз ўтмас эди. Шунинг учун у киши Москвага кўп келар эдилар.

Зулфия опа «Москва» меҳмонхонасига келиб тушган кунларининг бирида умр йўлдошим Софияни бош-

лаб бориб, у киши билан таништирдим. Шундан кейин Зулфия опа Абдулла ака ва Кибриё опа билан бирга ўзбек адабиёти ва санъати декадаси кунларида бизнинг уйга меҳмон бўлиб келдилар. Бошимиз осмонга етгандек бўлиб, ҳаммаларини қувониб кутиб олдик.

1959 йилнинг совуқ қиш кунларида бошланган декада ўн кун давом этди. Унда Зулфия опанинг ижоди юксак баҳо олди, шоиранинг янги шеърларини таржима қилиш истагини билдирган талантли рус шоирлари кўп эди. Наприётлар ҳам Зулфия опанинг янги шеърини китобларини режалаштирган эди. Таржимонлар ва ноширлар билан ишлаш учун Зулфия опа декададан кейин яна анча вақт Москвада меҳмонхонада туриб қолдилар. Аксига олиб, қиш совуғида грипп эпидемияси кучайган эди. Зулфия опа тумовлаганларини сезсалар ҳам, бунга эътибор бермай зарур ишларини қилишда давом этадилар. Бирдан иситмалари кўтарилиб кетади. Доктор чақирадилар. Доктор: «Пневмония бошланибди, касалхонага ётмасангиз бўлмайди», деган хулосага келади.

Зулфия опа олий Кенгаш депутати эдилар, шуни ҳисобга олиб, у кишини Кремль ихтиёридаги Кунцево шифохонасига жойлаштирадилар.

Орадан бир неча кун ўтгач қарағайзор ўрмон ичидаги бу шифохонага биз София икковимиз Зулфия опани кўргани бордик. Хайрият, иситмалари тушиб, анча тузалиб қолган эканлар.

— Яна икки кундан кейин жавоб беришмоқчи,— дедилар. Лекин меҳмонхонага қайтиб боргим келмайди. Иложи бўлса-ю, тўғри шу ердан аэропортга чиқиб, Тошкентга жўнаб кета қолсам.

Аммо Зулфия опа бу касалликдан кейин ҳали унча дармонга кирмаганлари сезилиб турарди.

— Балки бошқача йўли бўлар, Зулфия опа,— дедим мен ва шу ойда хизмат юзасидан Тошкентга хизмат сифарига боришим кераклигини, шунинг мухлатини Зулфия опанинг шифохонадан чиқиш кунларига тўғрилашим мумкинлигини айтдим.

— Шундай қилсангиз яхши бўларди-да,— деди Зулфия опа ва Софияга бир қараб олди.

Бу қарашнинг маъносини тушунган бизнинг хоним:

— Зулфия опажон, бу киши сизни бирга олиб кетсалар жуда яхши бўлади!— деди.— Мен сизни ўз опамдай яхши кўраман. Бутун оиламиз билан сизга ихлосмандмиз. Сиз ўша меҳмонхонага қайтиб бормаганингиз яхши. Бу ердан жавоб берсалар, туғри бизникига борсангиз хурсанд бўламиз!

— Биз ўзимиз келиб олиб кетамиз, — дедим мен. — Бир кеча уйда ётиб нафасни ростлаганингиздан кейин, эртаси кун бемалол аэропортга чиқамиз.

Зулфия опа бу таклифни қабул қилдилар. Икки кун ичида авиабилетлар олинди. Учинчи кун ёзувчилар уюшмасининг фахрий меҳмонларга хизмат қиладиган махсус машинасида Зулфия опани шифохонадан уйимизга олиб келдик.

Поллари паркетли шинамгина уч хонали хонадон Зулфия опага маъқул бўлди. Тинчроқ хонани у кишининг ихтиёрига бердик. Болалар боғчадан қайтганда икки ярим яшар шўх ўғилчамиз Равшан Зулфия опа дам олаётган хонага берухсат кириб борибди. Зулфия опа уни ёқтириб, қўлларига кўтариб олибдилар, завқ қилиб кулган ҳолда биз турган хонага чиқдилар.

— Худди ўз уйимга келганга ўхшайман, соғинган навараларимни бағримга босгандай бўлаяпман,— дедилар.

Эртаси кун уюшмадан яна ўша фахрий меҳмонлар машинасини чақириб, аэропортга етиб бордик. Зулфия опа туфайли мен ҳам депутатлар хонаси орқали самолётга осонгина чиқиб олдим. Кўёшли кун эди. Айниқса, Тошкентда офтоб чарақлаган, ҳаво илиқ экан. Аэропортда оналарини қувониб кутиб олган Хулкаррой билан Омонжоннинг иссиқ меҳрларидан Зулфия опа ўзини қанчалик бахтиёр сезиб шодланганлари ҳамон кўз олдимда турибди.

Лекин ҳаёт фақат қувончлардан таркиб топмас экан. Ўша йили кузда бизнинг бошимизга оғир мусибат тушди. Зулфия опа бизнинг уйда қўлига кўтариб эркалатган ўша шўх, маъсум ўғилчамиз Равшан тўсатдан вафот этди.

Қалин қор ёққан кунлар эди. Мен Москва этагидаги Переделкино ижод уйида «Қадрим» қиссасини ёзаётган эдим. Бирдан София телефон қилиб «Равшаннинг аҳво-

ли оғир, «Тез ёрдам» чақирдим, ҳозир касалхонада, кўричак эмиш, операция қилишмоқчи, тез етиб келинг», деди. Шоша-пиша чиқиб такси топдим. Қирқ чақиримча йўл.

Бу орада бола ҳадеб қорнини кўрсатиб чириллаб йиглайверибди. Одатда, кўричак бўлса, қон анализи кўрсатади. Олинган анализда «роя» деган нарса кескин кўтарилган экан-у, аммо бу кўричакдан эмас экан. Зотилжамнинг қоринга оғриқ берадиган маккор бир тури бор экан. Уни кўричакдан фарқ қилиш қийин бўлар экан. Хуллас, мен етиб боргунимча болани операция қилишибди. Кўричак эмаслиги шунда маълум бўлибди.

Оғир зотилжам устига қўшилган операция зарбасини бола кўтаролмади. Мен палатага кирсам ранги девордай оқарган ҳолда беҳуш ётибди. Докторлар ташхис хато қўйилганидан мулзам... Эрталаб оёқда юрган шўх бола ўша куни қоронғи тушганда ҳаётдан кўз юмди. Шундай зехни ўткир, истараси иссиқ, маъсум бола, уч қизнинг орасидаги ёлғиз ўғил бир кунда бизни абадий тарк этди. Фарзанд доғи София икковимизни билан бир неча ёшга қаритиб, чўктириб қўйди.

Мусофир юртда тургимиз келмай қолди. Ишхонадан олти ойга ижодий таътил олиб Ватанга қайтдик. Софийани қизчалар билан Самарқандга, ота-оналарининг ҳузурига олиб бориб қўйдим. Ўзим дўстлар даврасида таскин топиш умиди билан Тошкентга келдим.

Зулфия опани ёзувчилар уюшмасида учратдим. Бизнинг бошимизга тушган мусибатдан беҳабар эканлар. Дилим вайрон эканини сезиб:

— Нима бўлди? Мунча қайғули кўринасиз?— дедилар.

Бўш турган хонага кириб, диванга ўтирдик. Мен дил ёриб бутун воқеани айтиб бердим. Зулфия опа қаттиқ изтироб ичида ҳамдардлик билдирдилар.

— Айниқса, онага қийин!— дедилар.— Софийахон қаердалар? Самарқандда бўлсалар, адресларини менга беролмайсизми?

Мен адресни ёзиб бердим. Зулфия опа телеграмма юборсалар керак деб ўйладим. Орадан ўн кунча ўтгач Самарқандга борсам, у кишидан ярали юракларга руҳий малҳам бўладиган ажойиб бир мактуб борган экан.

Уйимизда ҳанузгача эъзоз билан сақланиб турган бу мактуб Тошкентдан 1960 йилнинг 19 мартида жўнатилганлиги конвертдаги почта муҳрида кўрсатилган. Мана, орадан салкам 45 йил ўтибди, лекин мактубни ўқиганда бугун ҳам Зулфия опанинг барҳаёт ўктам овозини эшитгандай бўласиз. Унинг ҳассос қалби, чин одамийлиги, биз каби ёши кичикларга меҳрибонлиги, ўзини қанчалик камтар тутиши кишини ҳайратга солади. Шунинг учун мактуб матнини қисқартириб беришга қўл бормади. Мен уни тўлиқ келтираман:

Салом, азизим Софияхон!

Тўсатдан борган менинг мактубим Сизни ажабга солур, бунинг учун узр. Бу лутфан қилинадиган расмият эмас, қалбим амри холос.

Бошингизга тушган мусибатнинг оғирлигини зарра бўлсада енгилатишга ҳеч қандай қалам қодир бўлмагандай, менинг жуда самимий бу сўзларим ҳам ожиз.

Бир вақт 19 яшар иним фожияли ҳалок бўлиб бағрим қийма-қийма бўлиб кетганда онам «Жигар доғи ҳам фарзанд доғидай бўлади. Мен тирик юрибман-ку, сен ҳам сабр қил», деган эди. Лекин ўзим хиёл ўтмай она бўлганимдан кейин билдимки, онам менга бўлак айтган экан, унга бениҳоят оғир бўлган. Она — она бўлгани учун яна шу доғни кўтарар экан — қолганлари ҳам фарзанд. Фарзанднинг ҳаммасига она меҳридан баб-баробар ўрин бор.

Тасалли сўзлари малол келадиган азиз қалбингизни, бахтингизга, сабр ва тоқатга, мардлик ва ҳаётга чақириб турган ниҳоятда ажойиб кучлар бор. Булар — йўқотганингиздан кам севмайдиган фарзандлар, уларнинг ажойиб оталари, сизнинг илҳомбахш кўмагингизда дунёга келадиган янги адабий асарлар ва шулар келтирадиган севинч ва бахт.

Азиз синглим! Қизларингиз, ҳали туғилажак ўғилларингиз меҳри гўзал чеҳрангиздан доғ андуҳларини ҳайдасин, мардлингиз болаларнинг исътедодли дадасига сабр ва илҳом бағишласин, бундай кучга бизнинг хотинлар, оналар қодир.

Мен Сизни Тошкентда, Сизлар ҳамма вақт энг самимий меҳр топишингиз мумкин бўлган жуда кўп уйлардан бири бўлган уйимда кўришни истойман, келишингизни кутаман.

Болаларни ўлиб, эркалаб қўйинг, онангизга ҳурмат ва саломимни топширишингизни сўрайман.

*Ҳурматли дўстим Пиримқул Қодировга салом айтинг.
Салом ва камол эҳтиром билан Зулфия.*

Мактубда «... синглим, қизларингиз, ҳали туғила- жак ўғилларингиз меҳри гўзал чеҳрангиздан доғ-андуҳ- ларни ҳайдасин!» дейилган эзгу тилак башорат бўлиб чиқди. Равшан вафот этганда мен 31 ёшда эдим. София 27 ёшга кирган эди. Ўғилчамиз Москванинг жануб-ғар- бидаги Вострякова деган қабристонга иккита оқ қайин белги бўлиб турган жойга қўйилган эди. Самарқанддан қайтишда тилла ранг Фозгон мрамаридан мўъжазгина қабр тоши ясадик. Унинг юзига Равшаннинг номини ва парвардигорга аталган қуйидаги илтижони тошга ўйди- риб ёздирдик: «Равшанжон! Сенинг очилмай кетган гунчаларинг зора бизнинг келажагимизда очилса!..»

Қарангки, ўзбек мрамарига она тилимизда ёзилган бу илтижо Зулфия опанинг мактубида «яна ўғил кўра- сизлар» деган маънодаги эзгу тилакка қўшилиб ижобат бўлди. Тошкентга кўчиб келганимиздан кейин 1964 йил- нинг баҳорида худо бизга яна ўғил берди.

Қувончим ичимга сиғмай, аввал туғруқхонага бордим. Бир кучоқ гул билан Софияни табрикладим. Она-бола иккови ҳам соғ-омон эканидан қувончим янада ортиб, биринчи Зулфия опага телефон қилдим. Уйларида Моск- вадан «Литературная газета»дан келган муҳаррир аёл би- лан суҳбат тайёрлашаётган экан. Хушxabарни эшитиб, беҳад суюндилар, қайта-қайта табрик айтдилар.

— Зулфия опажон, ўзингиз башорат қилганингиз- дай бўлди, — дедим. — Телефондаги табрик ҳисоб эмас. Уйга келасиз.

— Хўп, бораман! Ҳозир... — деб, Панкина билан икки оғиз гаплашиб олдилар: — Пиримқул, Валентина Пет- ровна ҳам сизни табрикляптилар. Москвада уйлари- нгизда эри билан меҳмон бўлган эканлар.

— Валентина Петровнага табриклари учун раҳмат, у кишини ҳам уйга таклиф қиламан!

— Бизни «Литературная газета»нинг Ўзбекистондаги мухбири Одил Ёқубов машинасида олиб юрибди: Ҳозир гўшакни бераман!

Одил гушакни олиб ҳазил аралаш табрик айтди:

— Зўр иш бўпти, қутлаймиз! Ҳозир борсак уй бекаси йўқ... уйингизда у-бу, юз грамм топиладими?

— Минг грамм ҳам топилади. Меҳмонларни бошлаб келаверинг! Қувончим ичимга сизмаяпти. Сизлар билан баҳам кўрмоқчиман!..

Гўшакни яна Зулфия опа олдилар ва бир соат ичида етиб келишларини айтдилар.

София қувончли кун умидида меҳмонбоп ҳамма нарсани тайёрлаб қўйган эди. Зулфия опалар етиб келгунча дастёр бўлиб қолган қизчаларим ёрдамида дастурхон тузадик. Қўй гўшtidан қилинган варақи сомсалар ва қовурдоқларни музлаткичдан олиб илитган эдик, худди ҳозир тайёрлангандай бўлди. Шампан ва коняклар ҳам етарли эди...

Шу тарзда ҳаётимизнинг энг қувончли кунларидан бири Зулфия опа ва у киши бошлаб келган дўстларимиз билан бирга ўтгани унутилмас воқеа бўлди.

* * *

Лекин «ойнинг ўн беши ёруғ бўлса, ўн беши қоронғу» деган гап, айниқса, шўро даврида кўп эсга тушарди? «Юлдузли тунлар» романини Зулфия опа биринчилардан бўлиб қўллаб-қувватлаган, унинг дастлабки парчасини 1973 йилнинг баҳорида «Саодат» журналида чоп этган эдилар. Бироқ мустабид тузум қўриқчилари беш-олти йилгача романни тўлиқ чоп этишга йўл қўймадилар. Ниҳоят, жамоатчиликнинг қўллаб-қувватлаши натижасида роман 1979 йилда китоб бўлиб чиқди. Рус тилига қилинган таржимаси Москвада 3 мартта чоп этилди. 1981 йилда романга республика давлат мукофоти берилди. 1980–1985 йиллар оралиғида роман қозоқ, қирғиз, туркман, қорақалпоқ тилларига таржима бўлиб чиқди. Кейинчалик уни ҳинд ва урду тилларига ҳам ўгириб нашр этишди.

Бу орада мен Ҳиндистонга ижодий сафарга бориб келиб, Бобур авлодлари ҳақидаги «Авлодлар довони» романини ёзиб тугатдим. Ойнинг қоронғи ўн беши ана шу романни чоп этишни таъқиқлашдан бошланди.

Марказдан келган десантчилар ва уларнинг ўзимиздаги югурдаклари «Наврўз» байрамини таъқиқладилар, Амир Темур ва Бобур Мирзо каби улуғ аждодлар номини халқ хотирасидан ўчиришга қаратилган сиёсат юргиздилар. Улар бу машъум ниятни «Пахта иши» ва «Ўзбек иши» деб аталган даҳшатли қама-қамаларга қўшиб амалга оширмоқда эдилар.

Бобур Мирзо ҳақида роман ёзганим учун аввал 1985 йилда Республика ёзувчилар қурултойида, сўнг 1986 йилнинг кузида бўлиб ўтган Марказқўм пленумида менинг бошимга маломат тошлари ёғдирилди. Гўё мен патриархал ўтмишни янги турмуш тарзига қарши қўйган эмишман, босқинчи подшооларни улуғлаб, халқ ҳаётини бузиб кўрсатган эмишман, романда тарих сохталаштирилган эмиш ва ҳоказо... Бу маломат тошларидан қочиб, Дўрмондаги ёзувчилар боғига борар эдим. Бу ерда бизга ҳам битта дала ҳовли берилган эди. Шу ерда София икковимиз мустабид тузум адолатсизликларидан бир қадар жон сақлар эдик.

Ёз ойларида Зулфия опа ҳам шу боғдаги анвойи гуллар ўстирилган дала ҳовлиларида дам олар эдилар. Купинча қизлари Ҳулкар ёнларида бўларди. Биз София билан уларни кўргани борганимизда Зулфия опа ичкари уйдан тўқ яшил рангдаги муқоваси йирик зарҳал ҳарфлар билан безатилган чиройли китоб олиб чиқдилар.

Бу уч жилдлик асарларининг «Шалола» деб аталган биринчи жилди эди.

— Пиримқул, сизга ноҳақ отилган маломат тошларига қарши бир шеър ёздим,— дедилар.— Бу шеърни мана шу китобга дастхат қилиб битиб, эсдалик тарзида бераман.

Мен ҳаяжон ичида ўрнимдан туриб китобни Зулфия оланинг қўлларидан авайлаб олдим-да, табаррук қилиб кўзимга сурдим.

— Биринчи бетини очиб кўринг,— дедилар.

Китобнинг биринчи бетини очиб ўқиганимда аруз вазнида ёзилган ва чиройли ҳуснихат билан битилган шеър худди нур шалоласидек борлигимни чулғаб олди. Шеърнинг ҳар бир сатридан Зулфия опанинг меҳригиёси уфуриб турарди. Лекин мен шеърдаги юксак баҳоларни узимга ололмас эдим, бунга кучим етмас эди.

Ҳақиқий асарларда бўладиган умумлашма образ бу шеърда ҳам бор эди. Айниқса, ноҳақ маломат тошини отаётганларга қарата айтилган «вафони сиздан ўргансин», «фидони сиздан ўргансин» деган радифларга, аввало, Зулфия опанинг ўзлари муносиб эдилар. Шунинг учун «сиздан ўргансин» радифини хаёлимда умумлаштириб, «биздан ўргансин!» деб айтгим келарди. Айниқса, марказдан гўё ўзбекларга маданият ва ҳалолликни ўргатмоқчи бўлиб келган ва бу ҳақда матбуотда мақтаниб жар солган десантчилар Зулфия опанинг ушбу шеърда куйланган маънавий фазилатларни ҳалол меҳнати билан улуғ тарихий обидалар яратган халқимиздан, улар таъқиқлаган бизнинг Наврўзимиздан, ноҳақ қораланган буюк ажодларимиздан ўргансалар адолатдан бўларди.

Зулфия опанинг 1987 йилда ёзилган ва ҳанузгача ҳеч қаерда эълон қилинмаган бу нодир шеърини ўзимча мана шундай тушунган ва талқин қилган ҳолда, унинг аслиятдан кўчирма олинган матнини тўлиқ келтираман:

Ҳурматли Пиримқул!

Адаб аҳли қаламга чин вафони Сиздан ўргансин,
Ажаб толе— билимни — бу жафони Сиздан ўргансин,
Ёниб ўтларда тоблаш ҳар ҳижони Сиздан ўргансин,
Бу тарз санъатга мафтуну адони Сиздан ўргансин!

Элу юрт ибтидосидан тушиб ақлу зако бирлан,
Асрлар қатламида жо тирик амру нидо бирлан,
Баёнга жазм этмоққа дил ичра шамъи зиё бирлан,
Тутиб маҳрам қалам номли асони Сиздан ўргансин!

Бу ён мозий, бу ён — гулшан замон, қонда икки ирмоқ,
Азиздир қай бири фикру юракка кўп қийин билмоқ,
Ва лекин икки дарёдан жавоҳирлар топиб термоқ
Ва элга тухфа этмоқда фидони Сиздан ўргансин!

Ҳаётнинг интиҳоси йўқ, туғилур неча авлодлар,
Умр қулликда, лек ақлу тилак ҳур элу аждодлар,
Не кечди, нени бор этди? Уқиб севмоққа чанқоқлар,
Териб кўзларга суртмоқда баҳони Сиздан ўргансин!

Сизнинг ижодга тобеълик ҳавас уйғотса жонимда,
Чиройлик рашк ёқиб гулхан сеҳр ўйнатса қонимда,
Камина нени кўрди, не деди бевурд жаҳонимда,
Баҳодирларча тан олмоқ хатони Сиздан ўргансин!

Сизга эзгу ниятлар билан Зулфия, 20.07.87.

Шеърнинг охирида бевурд бўлган мустабид тузум ҳақида айтилган сўзлар Зулфия опа кейинчалик улкан истеъдод ва самимият билан яратган «Хотира синиқлари» достонига ҳамоҳанг жаранглайди. Мен бу достондаги мардона руҳ ва сержило софликни гавҳарга ўхшатгим келади. Чунки гавҳарнинг синиғи бўлмайди – ундан учиб тушган майда ушоқлар ҳам тилла узуклар кўзида нур сочиб туради. Зулфия опа камтарлик билан «Хотира синиқлари» деб атаган шеърлари биз бошдан кечирган мустабид замонлар ҳақиқатини олмос қирраларидек нурлантириб кўрсатади.

Достон сўнгида:

«Келдинг-ей, Истиқлол, истиқбол бўлиб
Қалбимга насиминг билан йўл солдинг.
Сен шу ҳур назмга ихтиёр бериб,
Мен оғир булутдек бир ёғиб олдим», –

деган сатрлар Зулфия опанинг мардона руҳи истиқлолдан ҳурлик олиб янги юксакликка кўтарилганидан ва шу юксакликда гавҳардай бебаҳо шеърлар яратганидан далолат беради. Зулфия опа ўзининг буюк ижодий ва инсоний меҳригиёси билан бизнинг авлодга қанчалик олижаноб таъсир кўрсатган бўлса, бугун Зулфия мукофотига талпинаётган ва унинг ижодини севиб ўрганаётган талантли ёшлар бу туганмас меҳригиёдан янада кўпроқ баҳра олишлари ва баркамол авлод бўлиб етишишлари шубҳасиздир.

2003 йил

ЭЛЛИК БЕШ ЙИЛЛИК УМРНИНГ БЕШ ЛАВҲАСИ

СИРЛИ ТИЛАКЛАР

Бундан эллик беш йил аввал мен 19 ёшли талаба бўлган кезларда газеталарга лавҳалар ёзиб юрар эдим. Ўша йилнинг август ойида ёшлар газетаси менга бир топшириқ берди.

Самарқандда еттинчи синфни битирган ўқувчи қиз Москвадаги гимнастика мусобақаларига қатнашиб яхши баҳо олибди. Ҳозир бу қиз Чирчиқдан беридаги Троицк деб аталадиган спорт мактабида экан. Тез бориб у билан суҳбат уюштириб келинг, дейишди.

Юриб чарчамайдиган йигит пайтимиз. Ўша куниёқ айтилган жойни топиб бордим. Ўқувчи қизни чақириб беришди. Сув бўйида, дарахт соясида тикка туриб суҳбатлашдик. Гаплари маънилик, ўзини катталардай вазмин тутади. Жуссаси кичикроқ, аммо пишиқ. Аъло ўқир экан. Ўн ёшидан бошлаб гимнастика билан шуғулланар экан. Мен газетбоб маълумотларни ён дафтarchага ёзиб олдим. Автобусда Тошкентга қайтаётиб қизнинг истараси дилимга жуда иссиқ туюлганини сездим. Албатта, ҳали вояга етмаган ўқувчи. Уч йилдан кейин ўнинчи синфни битиради. Суҳбатимиз пайтида, мактабни битирсам балки Тошкентга ўқишга келарман, дегани ёдимда қолди. Яхши бўларди, уч йилдан кейин кўришиб, балки дўстлашиб кетиш насиб этса, деган сирли бир тилак кўнглимдан учқун сочиб ўтгани ёдимда бор.

Орадан икки кун ўтгач, у ҳақда ёзган лавҳам ёшлар газетасида узун бир устун бўлиб босилиб чиқди. Шундан кейинги уч йилда бу ҳодиса эсимдан ҳам чиқиб кетган экан. 1950 йили мен университетнинг бешинчи курсида ўқий бошлаган кунларим Шарқшунослик факультетининг биринчи курсига олтин медаль билан имтиҳонсиз кирган ёшлар даврасида ўша қизни кўриб қолдим. Уч йилда улғайиб, юлдуздай порлаб кўринди. Уч йил олдин менинг дилимда учқунланган сирли тилакка наҳотки фаришталар омин деган бўлса? Ёки тақдир тақозоси деганлари шуми? Балки тасодифдир?

Дарвоқе, ўша 1950 йилни курсдош ўртоқларим билан кутиб олганда шунга ўхшаш ҳаяжонли тилакларни мен шеърга солиб ҳам айтган эдим.

Гап шундаки, биз талаба бўлган 1946–50 йиллар университетда ўзбек қизлари жуда кам эди. Бизнинг тарихчилар тайёрланадиган саккиз кишилиқ гуруҳимиз ҳаммаси йигитлардан иборат эди. Улардан бири – кейинчалик академик бўлган Абдуаҳад Муҳаммаджонов. Яна бири – таниқли шарқшунос олим, «Темурийлар шажараси» китобини ёзган Турғун Файзиев эди.

«Уч илдиэ» романида ёш шоир Очил Самадов ўз домласи Темур Акбаровга ўқиб берган қуйидаги саккиз сатр шеърни мен 1950 йилни кутган кечамизда юқорида номлари айтилган курсдошларим даврасида ўқиб берган эдим. Ҳозир биз қулиб эслайдиган ўша сатрлар қуйидагича:

Янги йил, биз сендан сал уятлимиз.
Ҳозир даврамизда қизларимиз йўқ.
Япроқсиз гул бўлмас, севгисиз йигит,
Севгимиз бор, аммо севгимиз йўқ.

* * *

Жўшқин қалбимизга
жуфт келадиган
Бугун умримизга
шерик ва сафдош
Ҳусндор, меҳрибон,
ақлли бир қиз—
Янги йил, буни
ҳам сендан кутамиз!

Бу тилакка ҳам фаришталар «омин» деган экан, чамаси. Ўша 1950 йилнинг кузида менинг «Студентлар» деган биринчи китобчам нашр этилди. Бу китобча университет талабалари даврасида муҳокама бўлганда менинг сирли тилакларимга сабабчи бўлган София исмли қиз ҳам иштирок этди. Кўп илиқ фикрлар айтилди. Буларнинг ҳаммаси орамизда яхши муносабат пайдо қилди.

Қаранги, энди келгуси 1951 йилнинг янги йил кечасини бўлажак умр йўлдошим билан бир дастурхон атрофида кутиб олдик. Юлдузимиз юлдузимизга тўғри келишини англаб, 1951 йилнинг ёзида оила қурмоқчи бўлдик.

Менинг отам олти йил аввал раҳматли бўлиб кетган, онам уйланиш ихтиёрини ўзимга берган эди. Шундай бўлса ҳам, ўқитувчи бўлиб ишлайдиган Хайдар акам Тошкентга бир келганда Софияни унга кўрсатиб, ниятимни айтдим. Акам бу ниятни маъқул кўрди. Қиз томон розилик берса бўлди, тўй ташвиши бизга тан, деди.

Ўша 1951 йилнинг ёзида мен университетни имтиёзли диплом билан битириб, аспирантурада қолдирилдим. Лекин ҳали уй-жой йўқ, етишмовчилик кўп эди.

Софиянинг ота-онаси ҳали оила қуришга шошилма, ҳеч бўлмаса иккинчи-учинчи курсларни битир, унгача йигит ҳам уй-жой топар, дейишипти.

София Тошкентда қолса оила қурмай яшай олмаслигимизни сезади. Бўлмаса, мен Москвага ўқишга кетаман, дейди ота-онасига.

Ўша йилларда олтин медаль билан Москва институтларига ҳам имтиҳонсиз кириш мумкин экан. Шу имтиёздан фойдаланиб, Москва технология институтининг Тошкентдаги вакилларига ҳужжат топширди.

Мен унинг Москвага ўқишга кетишини «Уч илди» да Гавҳар номли қиз образида сал ўзгартириб тавирлаганман. Шу воқеа муносабати билан Маҳкамнинг чеккан изтиробларини мен ўзим бошдан кечирганман.

Фақат Маҳкамдан фарқли ўлароқ, мен Тошкентдаги аспирантурадан ҳужжатларимни қайтариб олиб, таваккалчилик билан Москвадаги адабиёт институтига борганман.

Қозон вокзалида София мени гуллар билан кутиб олгани ёдимда қолган. Хайрият, аспирантурага кириш насиб этди.

1952 йилга келиб Софиянинг ота-оналари ҳам уйланишимизга розилик беришди. Самарқандда тўйимиз бўлди. Бекободдан менинг онам, ака-ука, қариндошларим, Тошкентдан ёру-биродарларимиз Самарқандга тўйга боришди. Тўйдан кейин биз яна Москвага ўқишга жўнаб кетдик.

ФИДОЙИЛИК

Оила қуриш деганда кўпинча ота-оналар инъом эта-диган тураржой, жиҳозлар, сеплар, рўзгор тутиш учун зарур нарсалар ҳам назарда тутилади. Аммо биз ҳеч кимдан ундай нарсаларни кутган эмасмиз. Биз учун энг катта инъом – тўй қилиб берганлари эди. Қолган ҳамма нарсаларни битта-битталаб ўзимиз топганмиз. Москвада Ўзбекистон ваколатхонасига яқин бир жойдан 8 квадрат метрлик кичкина хонани ижарага олдик. Каравот, стол-стулларни уй бекаси берди. Идиш-товоқ ва бошқа рўзгор буюмларини аста-секин ўзимиз бутладик.

Аспирантурада ўқишдан вақт орттириб ҳикоялар, очерклар ёзардим, таржималар қилардим. Пул таъминоти менинг зиммамда эди. Озиқ-овқат таъминоти билан хоним шуғулланарди.

1952 йилда уруш тугаганига етти йил бўлганига қарамай, озиқ-овқат таъминоти ёмон эди. Ўша пайтдаги шафқатсиз тузум бутун кучни атом бомбаси ясашга сарфлаб, халқнинг турмушини яхшилашга дуруст эътибор бермас эди. Москвада пойтахт шаҳарда ҳам ун, ёғ, макарон каби нарсалар беш-олти соатлаб навбатга туриб олинарди.

София саҳарлаб қўшни аёллар билан навбатга ёзилишга кетарди. Изғирин, совуқларда кўчада соатлаб дийдираб туриш мушкул бўлгани учун навбат олганларнинг номерини кимёвий қалам билан кафтининг ичига ёзиб қўйишарди. София шунча эрта туриб борса ҳам, кафтига ёздириб келган номерлари 173 ёки 196 бўлар эди. Нон-чой билан нонушта қилиб, сал исиниб, яна қайтиб кетарди. Тушга яқин икки кило макарон, яна шунча ун, бир шиша ёғ, бир кило шакар кўтариб кириб келарди. Уруш пайтидаги очарчиликларни кўрганимиз учун шунга ҳам шукр қилардик.

1951 йилнинг кеч кузида Москвада ўзбек адабиёти ва санъати декадаси бўлди. Шу муносабат билан рус тилида нашр этилган тўпламда «Эркин» деган ҳикоям босилиб чиққан ва марказий ёзувчилар ташкилотидagi

хайрихоҳларга маъқул тушган экан. Шу нарса сабаб бўлиб, мени декаданинг тайёргарлик ишларига жалб этишди. Таржималар қилдим, тақризлар ёздим. Улар учун дурустгина қалам ҳақи тўлашди. Москвадаги марказий идораларга узбек тилида чиққан китоблар, газета-журналларни ўқиб, мазмунини рус тилида тушунтириб ёзиб берадиган мутахассислар керак экан. Декада пайтида мен ана шундай ишларни қила оладиган ёш мутахассис сифатида кўзга кўриниб қолган бўлсам керак. Марказий нашриёт тайёрлаётган русча-ўзбекча луғатнинг бир қисмини ҳам менга тақризга беришди. Тақризим маъқул бўлгани учун қалам ҳақини яхши тўлашди.

Лекин бу ҳаммаси ёш оиланинг эҳтиёжларини қондиришга ва рўзғор буюмларини бутлашга етмас эди. София менга айтмасдан онаси инъом қилган олтин соатини сотиб, маблағ етишмаган пайтда ишлатиб юборибди.

Мен буни кейин билиб жуда афсусландим. Худо хоҳласа, дуруст пул тушганда ўшанинг ўрнини босадиган олтин соат олиб бераман, деган ниятни кўнгилга туккан эдим.

Бу ниятга етгунча яна икки-уч йил ўтди. Бу орада икки фарзанд кўрдик. Бола боқишга қарашадиган ҳеч кимимиз йўқ, оналар узоқда. Ўша кезларда бир академикнинг «Она ва гўдак» деган китоби машҳур бўлган эди. Чақалоқни қандай парвариш қилиш қоидаларини биз шу китобдан ўқиб бола боққанмиз.

Рўзғор ташвишлари устига оналик юмушлари ҳам қўшилиб, София ўқишни давом эттиролмади. Талабалик бахтини оилага фидо қилди. Саккиз метрлик кичкина уйда ёш боланинг ташвиши менга ижод қилиш имкониятини бермас эди. София болаларни боғчага жойлаштириш ҳаракатига тушди. Лекин боғча мудираси, ўзингиз энага бўлиб ишга келсангиз, болаларингизни оламан деб шарт қўйибди. Яна оила учун ўзини фидо қилиб, София бу шартга кўнди.

Мен ҳам отни қамчилаб, уч йилда диссертацияни ёзиб бўлдим, ўз муҳлатида уни ёқлашга ҳам улгурдим.

Икковимиз ҳам меҳнат қилиб чарчамас эдик. Мен бошқа ишлар орасида Михаил Лермонтовнинг «Бэла» қиссасини, Аркадий Гайдарнинг асарларини ўзбекчага

таржима қилдим. Москвада уларни ўзбек алифбосида кўчириб берадиган машинистка тополмадик. Ахийри битта машинка сотиб олиб уни ўзбекчалаштирдик. Шундан кейин София машинка қилишни ўрганди, ўзбекча ёзилган нарсаларни оққа кўчириб берадиган бўлди.

Нихоят, Константин Фединнинг «Илк севинчлар» романининг таржимаси учун каттагина қалам ҳақи олдим. Ўша куни София билан Москвада янги очилган универмагга бордик. Заргарлик бўлимида чиройли олтин соат турган экан. Билакка тақадиган нафис занжирчаси ҳам олтиндан экан.

— Фидойиликларингиз учун кичкина мукофот!— деб шу соатни олиб бердим.

София уни ҳалигача авайлаб, асраб юради.

Аммо дурустроқ кийимлар олишга ҳамон маблағ етишмас эди. Москванинг баъзан 40 даражадан ошган совуқларида Тошкентда олган енгил пальтолари мизда юрардик. Хайриятки, София ёшликдан гимнастика қилиб чиниққан, мен тоғларда кўп юриб тобланган эканман. Энг қийин шароитларда ҳам касалга чалинмай, ҳатто тумов нималигини билмай уч йил ўша каталакдай ижара уйда яшадик.

Бу орада мени Марказий ёзувчилар ташкилотига ўзбек адабиёти бўйича маслаҳатчи қилиб ишга олишди. Устозимиз Абдулла Қаҳҳор Ўзбекистон ёзувчилар ташкилотига раис бўлган йилларда Москвага тез-тез келадиган бўлдилар. Бир дафъа келганларида у кишининг рафиқалари Кибриё опа билан ўша каталакдай уйчада меҳмон қилдик. София самарқандча серсабзи, ширин ош қилди.

Абдулла ака бизнинг икки ёш бола билан шундай оғир шароитда яшаётганимизни кўриб, ич-ичидан ачингани учунми, дуруст ёзилиб ўтиролмадилар. Ўша йилларда иттифоқ ёзувчилар ташкилотининг раҳбари бўлган Алексей Сурковга учраб, бизга уй беришлари кераклиги тўғрисида жиддий гаплашганларини мен кейин эшитдим. Москвада ёзувчилар учун 15 қаватлик катта уй қурилиши энди режага киритилаётган экан.

Шу уй қурилса берамиз, деб, бизни рўйхатга қўшиб кўйишди.

ТАРИХ ВА ТАҚДИРНИНГ БУРИЛИШ ПАЛЛАЛАРИ

Сталиннинг ўлимидан кейин маънавий иқлим анча юмшагани, ноҳақ қатагон қилинган Абдулла Қодирий ва Чўлпон каби ватанпарварларнинг оқлангани тарихимизнинг бурилиш палласи бўлди. Мен тўрт-беш йилдан буён зиёлилар ҳаётидан ёзмоқчи бўлган, лекин ҳеч калаванинг учини тополмай юрган жиддий асарнинг ғояси ва режаси тарихнинг менга шу бурилиш палласида топилди.

«Ўтган кунлар»ни ва Чўлпоннинг асарларини биринчи марта 1956 йилда ўқиб, ниҳоятда қаттиқ таъсирландим. Ўзим Москвада яшаганим сари юртимизни соғинардим. Ана шу соғинч кишидаги ватан туйғусини, уз миллатингизга бўлган меҳрни кучайтираркан. Абдулла Қодирий ва Чўлпонлар миллатимиз озодлиги учун мардона курашиб ҳалок бўлган сиймолар эканини мен энди дилдидан ҳис қилдим. Уларнинг энг яхши анъаналарини давом эттириш, улар қилишга улгурмаган ижодий ишларни қилишга интилиш мен учун энг эзгу мақсадга айланди. Улар халқимизнинг жаҳолатта қарши маърифат билан куrollанишга даъват этишган, ўзбеклар орасидан чиққан энг жозибали инсонларни ўз асарларининг бош қаҳрамонлари сифатида тасвирлаган эдилар.

Мен ҳам «Уч илдиш»да кучим етганича мана шу йўлдан бордим. Шахсга сиғиниш даврида ноҳақ тазйиқ остига олинган профессор Абдураҳмон Тошев сиймосида мен бизга дарс берган тарихчи олим Абдураҳмон Ҳамроевни, айнаи вақтда, Ойбек акани кўз олдимга келтирганман. Мустабид тузум малайлари билан дадил олишган яна бир олим — Темир Акбаров сиймосида мен Абдулла Қаҳҳорнинг «ўзбек адабиёти жаллодлари»га қарши дадил курашга чиққан дамларини назарда тутганман. Романнинг номига ҳам маърифатпарварлик ғояларини сингдиришга интилиб, уч илдишнинг бири билим, маърифат, бири чин одамийлик, яна бири меҳру оқибат эканини баҳоли қудрат ифода этганман. Романнинг ёш қаҳрамонлари Маҳкам ва Очиллар ўзларининг ватанпарвар устозларига меҳр қўйган, ўтмишда қатагон бўлган улуғ сиймолар ишини давом эттиришга бел боғлаган янги авлод зиёлилари сифатида қаламга олинди.

Бу романни ёзиш даврида София менинг энг яқин ёрдамчим бўлди. Тайёр қисмларини машинкада кўчириб бериб турди. Қийин жойларини мен ижод уйлари-га бориб ёздим. Ойлар давомида уй-рўзғор ва болалар ташвишини София бир ўзи зиммасига олди.

Кейинчалик бу меҳнатимизнинг озгина роҳатини ҳам кўрдик. Роман журналда ва нашриётларда ўзбек, рус тилларида босилиб чиққач, баракали қалам ҳақлари берилди. Москвада ёзувчилар учун қурилган кўпқаватли уйдан уч хонали квартира олдик. Романга келган қалам ҳақи ҳисобига бу уйни чиройли жиҳозлар билан бут қилдик. Кейинчалик бу уйни Тошкентдаги ҳовлилик бир коттежга алмаштириб кўчиб келдик. Контейнерларга солиб келган жиҳозларни хоналарга жойладик, София деразаларга чиройли пардалар осди.

Шундан кейин устозимиз Абдулла Қаҳҳор, дўстларимиз Озод Шарафиддинов, Одил Ёқубовни меҳмонга чақирдик.

Бу гал Абдулла ака меҳмондорчилик пайтида яйраб ўтирдилар ва эсда қоладиган битта гап айтдилар:

— Софияхон янги уйини келинчакнинг уйидай яса-тибди.

Ҳақиқатан, хонимга ёш келинлик пайтида насиб этмаган неъматлар мана энди орадан 11 йил ўтиб, тўрт фарзанд кўрганимиздан кейин тақдиримизнинг яхши бир бурилиш палласида насиб этган эди.

ОФИР СИНОВЛАР

Абдулла Қодирий ва Чўлпонларнинг ҳаётларидаги жасорат ва асарларидаги миллийлик мен учун доимий бир ибрат бўлиб қолган. Шўро даврида ҳукмрон бўлган ақидага қарши «Қадрим» қиссасини ёздим, оддий қишлоқ йигити Искандарнинг газ конларида маҳобатли техника орасида жасорат ва маҳорат билан ишлаганини воқеий ҳодисалар орқали кўрсатишга интилдим.

«Қора кўзлар», «Эрк», «Мерос», «Олмос камар»— бу китобларда ҳам халқимиз орасидан етишиб чиққан ва ифтихор қилса арзийдиган жозибали ўзбеклар бош қаҳрамонлар сифатида тасвирланди.

Бу китобларда миллий туйғуни уйғотадиган муаммолар кўтарилганлиги мустабид тузум қўриқчиларига ёқмас эди. Бунинг устига Бобур Мирзо ва унинг авлодларини дилбар шахслар сифатида улуғлайдиган романлар ёзилди. Бу романларнинг биринчиси олти йилгача босилмай ётди. Иккинчиси уч йил таъқиқ остига олинди.

Матни нашриётда ва журналда териб қўйилган пайтида ҳарфлари сочиб ташланган «Юлдузли тунлар» ва «Авлодлар довони»... Уларни ёзган ва халққа етказиб беришга интилган йилларимиз София икковимиз учун ҳам, болаларимиз учун ҳам энг оғир давр бўлди. Яна бу давр ўн йилдан ортиқ давом этди. асабларимизни яра-лаб, соғлигимизнинг анчасини олиб кетди. Бу йилларда шундай адолатсизликларни бошдан кечирдикки, уларни эслаш ҳам кайфиятни бузади.

Дарвоқе, бу тўғриларда матбуотда ёзилган. Телеэкранда «Бир пиёла чой устида», деган кўрсатувда София хоним адолат учун ўзича курашмоқчи бўлиб, 1988 йилнинг март ойида очлик эълон қилганларини, олти кун туз тотмай ётиб, Дўрмондаги дала ҳовлида мени ҳам қийин аҳволга солганларини кулиб айтиб берганман. Балки бу кўрсатувга китобхонларнинг ҳам кўзлари тушгандир.

Одатда енгиб ўтилган қийинчиликлар кулиб эсланади. Шукур, истиқлол даврида Бобур Мирзо каби тарихий сиймоларимиз юксак эъзоз топди. Унга ва авлодларига бағишланган романлар сўнгги ўн йилда уч-тўрт марта қайта нашр этилди.

2002 йил

ОЛТИН САНА

Умрнинг эллик йиллигини олтин сана тарзида нишонлаш одатлари бор. Бизнинг оила қурганимизга эллик йил тўлганда фарзандларимиз бу санани нишонлагиси келиб, ўзларича тайёргарлик кўришибди. Тўрт фарзанд, олти не-вара – ҳаммалари бирга зиёфат тайёрлашиб, «олтин сана» деган кичик тадбир ўтказишди. Хонимга олтин соат, менга олтин перолик ручка совға қилишди. Шундан кейин ёзилган «Амир Темур сиймоси» китобига ёш авлодларимизнинг меҳри қўшилган ушбу перони ишлатдим.

2007 йил

МУНДАРИЖА

Муаллифдан.....3

Қисса

Қадрим.....6

Ҳикоялар

Олов 97

Илинж.....104

Жон ширин.....114

Эсдаликлар

Устоз Ойбек ва миллий руҳ.....136

Зулфия опанинг буюк меҳригиёси 146

Элик беш йиллик умрнинг беш лавҳаси.....158

Адабий-бадиий нашр

Пиримкул Қодиров

ҚАДРИМ

Қисса, ҳикоялар, эсдаликлар

Муҳаррир *Илҳом Зойир*
Мусаввир *Темур Саъдулла*
Бадиий муҳаррир *Анатолий Бобров*
Техник муҳаррир *Татьяна Смирнова*
Мусаҳҳиҳ *Дано Тўйчиева*
Компьютерда саҳифаловчи *Зарифа Миннопова*

ИБ № 4567

Босишга 02.10.07 й.да рухсат этилди. Бичими 84x108^{1/32}
Таймс гарнитураси. Офсет босма. 8,82 шартли босма тобоқ
9,5 нашр тобоғи. Жами 3000 нусха. 361 рақамли буюртма.
103–2007 рақамли шартнома. Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
Ғафур Ғулум номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи.
100129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
100128. Тошкент, Усмои Юсупов кўчаси, 86.

Бизнинг интернет манзилимиз: [www. iptdgulom.uz](http://www.iptdgulom.uz)